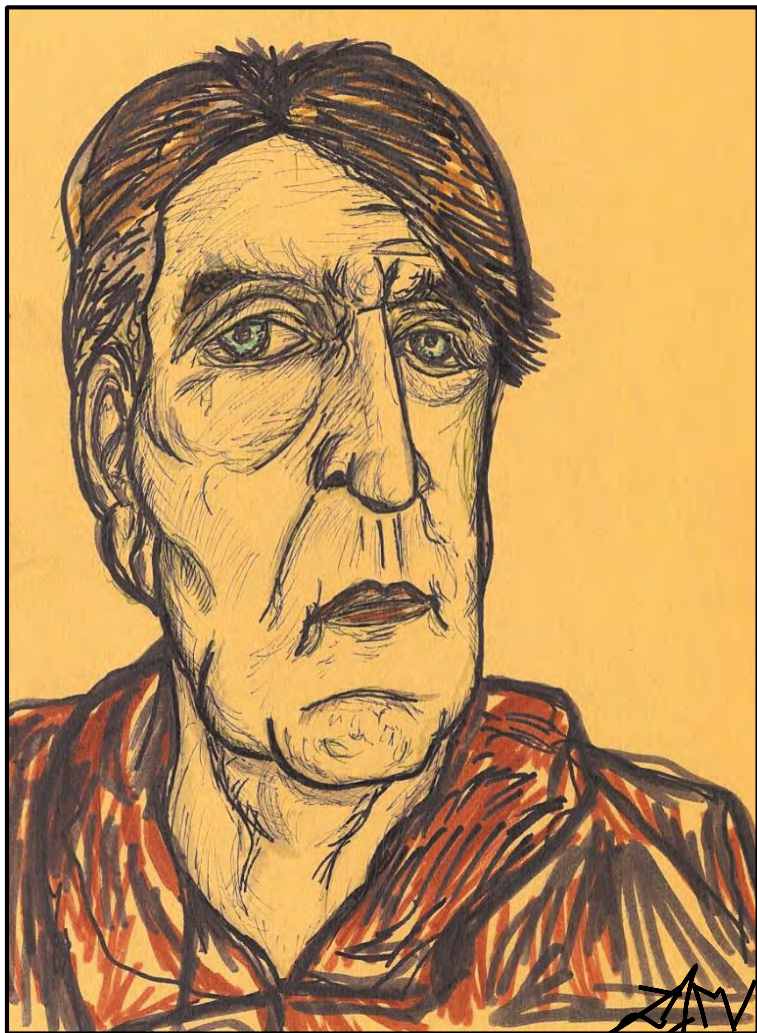

Ciklus

Társadalom- és kultúraelméleti folyóirat

1. szám

Ciklus

Társadalom- és kultúraelméleti folyóirat

1. szám (2026)

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-01-00>

Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest)

Főszerkesztő és felelős szerkesztő: Csányi Gergely (ELTE TáTK)

Szerkesztőség: András Csaba (PTE BTK), Barna Emília (BME GTK), Bekker Balázs (ELTE TáTK), Bozsoki Petra (ELTE BTK), Forczek Ákos (ELTE BTK), Ónya Balázs (PTE BTK), Soós Kinga (ELTE TáTK)

A szerkesztőbizottság elnöke: Éber Márk Áron (ELTE TáTK)

A szerkesztőbizottság: Bagi Zsolt (PTE BTK), Böröcz József (Rutgers Egyetem), Gille Zsuzsa (Illinois Egyetem), Hites Sándor (ELTE HTK), Kiss Viktor (PTI TEM), Kovai Melinda (ELTE TáTK), Losoncz Alpár (Újvidéki Egyetem), Melegh Attila (BCE), Mesterházi Miklós (NYME BTK), Sik Domonkos (ELTE TáTK), Szigeti Attila (Babes-Bolyai Egyetem), Tallár Ferenc (ELTE BTK), Timár Judit (HUN-REN KRTK), Susan Zimmermann (CEU)

Borítókép: Zell Julian Maxim

Tördelés, lapterv és tipográfia: Horváth Zoltán

Szöveggondozás: Melhardt Gergő

Honlap: <https://ojs.elte.hu/ciklus>

Facebook-oldal: <https://www.facebook.com/profile.php?id=61592918787392>

E-mail-cím: ciklus.folyoirat@gmail.com

E lapszám létrejöttét az ELTE Folyóiratfejlesztési Alap támogatta.

DOI-előtag: 10.64718

ISSN 3141-8244 (Print)

Tartalom

A SZERKESZTŐSÉG HANGJA	7
Csányi Gergely: Előszó a <i>Ciklus</i> folyóirathoz	9
Csányi Gergely: A hetvenéves Böröcz József köszöntése	15
TANULMÁNYOK	21
Böröcz József: Gyarmati történelem és globális jövedelemegyenlőtlenségek, 1960–2018	23
Losoncz Alpár: Lehetséges-e az ellenállás a félperiferiális kapitalizmusban?	47
Antal Attila: Az autoriter jog	71
Bagi Zsolt: Képzelettermelés. <i>Althusser újra elgondolva</i>	89
Csányi Gergely: Marxista feminizmus és prostitúció	109
Mikus Áron Ferenc: Osztálykoalíció a demokrácia ellen	149
Kőszeghy Ferenc: Digitális technológiák a társadalmi totalításban és a műalkotások közvetítő funkciója	177
RECENZIÓK	197
Barna Emília: Marxról (nem csak) macskáknak. <i>La Berge, L. C. (2023).</i> Marx for Cats: A Radical Bestiary. <i>Duke University Press.</i>	199
Nagy Kristóf: A frankfurti iskola a tőkés proxyja? <i>Rockhill, G. (2025).</i> Who Paid the Pipers of Western Marxism? <i>Monthly Review Press.</i>	207

A SZERKESZTŐSÉG HANGJA

Előszó a *Ciklus* folyóirathoz

Csányi Gergely

ELTE TáTK Társadalomkutatások Módszertana Tanszék

csanyi.gergely@tatk.elte.hu

A rendszerváltozás után két baloldali folyóirat működött Magyarországon: az *Eszmélet* és a *Fordulat*. Emellett több folyóirat közölt rendszeresen a kritikai elmülethez köthető lapszámokat, blokkokat és tanulmányokat magas színvonalon, melyek sokszor hiánypótlók voltak a baloldalon – mindenekelőtt a *Replika*, a *Múltunk*, a *Kellék*, a *Café Babel* és az *Elpis*. De csak az *Eszmélet* és a *Fordulat* voltak nyíltan, önmeghatározásuk szerint is antikapitalista és kizárólagosan kritikai elmüllel foglalkozó lapok. A két folyóirat ugyanakkor eltérő módon működött. A *Fordulat* – a 2010-es évektől szigorúan – tematikus számokat közölt, melyeken keresztül bizonyos témákban (gender és reprodukív munka, kultúra, pedagógia, élelmiszerörendelkezés stb.) orientálta a magyaror baloldali gondolkodást, míg az *Eszmélet* kisebb blokkjaival és különálló cikkeivel a baloldali értelmiség átfogó fórumaként működik. Ennélfogva a mozgalmi funkciókat illetően remekül kiegészítették egymást.

Az *Eszmélet* nélkül aligha létezne mai formájában baloldali értelmiség. Az *Eszmélet*, valamint azok, akik az elmúlt harminc évben a szerkesztőségben és tanácsadó testületében dolgoztak, honosították meg azokat az alapvető belátásokat, amelyek ma – szerencsére – hegemónnak számítanak a baloldalon: mindenekelőtt azt, hogy a kapitalizmust globális rendszerként kell vizsgálni, Kelet-Európa történetét pedig a globális kapitalizmus részeként kell értelmezni. A rendszerváltozás után az *Eszmélet*ben jelentek meg először magyarul Giovanni Arrighi (1991), Samir Amin (1994), Andre Gunder Frank (2005) szövegei, és a *Replika* után az *Eszmélet* közölt másodsor magyarul Burawoytól (2011 [2010]) tanulmányt. Immanuel Wallerstein (2010 [2004]) szemléletformáló *Bevezetés a világrend-szer-elméletbe* című kézikönyvét az *Eszmélet* Könyvtár adta ki.

Beszédes, hogy ha csak idemácsolnám Tőkei Ferenc ajánlóját az *Eszmélet* első számához és a lap önmeghatározását 1989-ből – noha a *Ciklus* legidősebb szerkesztője is csak hétéves volt akkor, – nem tévednék nagyot. Mit mondhatott el magáról akkor az *Eszmélet*, és mit mondhat el magáról ma a *Ciklus*?

Lapunk nyitott marad többféle szemléletre — szerkesztőségünk maga sem egynemű: tagjai részben eltérő baloldali hagyományokhoz kötődve határozzák meg magukat —, és távol áll tőlünk mindenfajta dogmatizmus vagy rajongói attitűd. „Lesz a lapban vita

is, a szerkesztőség nyitott marad többféle felfogás számára” (Tőkei, 1989). Ugyanakkor „*lapunk irányzatos lap*” (Eszmélet, 1989, kiemelés az eredetiben). Mint politikailag elkötelezett szaktudományos folyóirat, vannak olyan alapvetések, melyeknek a folyamatos újratárgyalása csak fókusz- és küldetésvesztetté tenné a folyóiratot. Ezek az alapvetések a következők: egyrészt úgy érdemes tudományt művelni, hogy az az egyetemes emberi emancipáció szolgálatába állíthatók legyenek; másrészt az emancipáció alapvető akadálya jelenleg az a világrendszer, amelyben élünk. Tehát a társadalom- és kultúratudomány feladata az elnyomás mechanizmusainak leleplezése, a rendszernek ellenálló közösségek erősítése, az emancipáció lehetséges stratégiáinak felvázolása és egy elnyomás- és kizsákmányolás nélküli világ elképzelhetőségének elősegítése. „Csak olyan írásokat közlünk, amelyekről úgy gondoljuk, hogy a felsorolt célok irányába hathatnak. Ez viszont nem jelent homogenizációt: nem lehet értelmes cél, amely nem képes *különböző forrású energiák egyesítésére*” (Eszmélet, 1989, kiemelés az eredetiben). A *Ciklus* tehát olyan antikapitalista baloldali folyóiratként határozza meg magát – ahogy 1989-ben az *Eszmélet* –, mely teret kíván biztosítani a különböző irányzatoknak, stratégiai elképzeléseknek, valamint az ezek közötti párbeszédnek és vitának.

A *Fordulat* – csakúgy, mint az *Eszmélet* – a rendszerváltozást megelőző években indult az egyetlen bevallottan baloldali és kritikai szakkollégium, a Társadalomelméleti Kollégium újságjaként, majd folyóirataként. A 2010-es években a *Fordulat* arculatában változás történt. A 2008-as válságot követő baloldali hullám magyarországi megnyilvánulásaként több új intézmény jött létre, mint a Gólya, a 4K!, a *Fent és Lent* blog vagy a Helyzet Műhely. A Helyzet Műhely 2010-es megalakulásától kezdve szorosan összefonódott a *Fordulattal*: a szerkesztők és vendégszerkesztők személyében éppúgy, mint a tudástermelés jellegében. A *Fordulat* olyan modellt igyekezett kiépíteni, amelyben a tudományos akadémiai tudástermelésnek úgy ad platformot, hogy az inherens része marad a 2010-es évektől kiépülő fiatal (az *Eszmélethez* tartozó körnél egy-két generációval fiatalabb) baloldalnak, mindenekelőtt a szövetkezeti mozgalomnak. Bár áldozatok árán, nehéz és ellentmondásos helyzetben – hiszen a lapnak a polgári akadémiai szférában úgy kellett tudást termelnie, hogy ne szakadjon el a baloldali gyakorlattól –, a *Fordulat* a rendszerváltozás utáni magyar baloldal sikeres vállalkozásának mondható. Ugyanakkor ismét fordulóponthoz érkeztünk: a magyarországi cigányságról szóló 33. lapszám után a jelenlegi szerkesztőség úgy döntött, hogy lezárja a munkát. A *Ciklus* szerkesztősége ugyanúgy igyekszik alázattal tanulni a *Fordulat* történetéből, ahogyan az *Eszméletéből* – mindenekelőtt azt, hogy a kritikai tudástermelés nem elefántcsonttoronyban folyik, és tudásterjesztés nélkül semmit sem ér. A munka tehát nem áll meg a lapszámok megjelentetésével: a mozgalomból eredő tudást el kell juttatni

a mozgalomhoz és azon túl is, ami ugyanolyan fontos feladat, mint a tanulmányok írása, lektorálása és megjelentetése. Ezért a *Ciklus* – együttműködve és szövetségben az *Eszmélettel*, a *Fordulattal*, a Társadalomelméleti Kollégiummal, a Kerényi Károly Szakkollégiummal, a Helyzet Műhellyel, a PTI Társadalomelméleti Műhellyel, a Polányi Károly Kutatóközponttal, a Mércével, a Gólya Szövetkezettel, valamint minden szervezettel és egyénnel, aki a fenti célokért küzd –, a mozgalom részeként igyekszik megvalósítani küldetését:

A *Ciklus* küldetése, hogy teret biztosítson a kritikai tudományok magyar nyelvű művelésének, elősegítse a területen publikáló kutatók közötti párbeszédet és vitát, és ezen keresztül járuljon hozzá a hazai társadalom- és bölcsészettudományi diskurzus és a közbeszéd formálásához. A folyóirat szacikliket, fordításokat, recenziókat és vitairatokat közöl magyar nyelven a tág értelemben vett kritikai társadalom-, kultúra- és gazdaságtudományok, valamint a filozófia területéről, mind különálló közleményként, mind tematikus blokkokba szervezve. Olyan kéziratokat vár közlésre, amelyek

- elméleti, illetve empirikus kérdésekkel foglalkoznak vagy szakmunkákat recenzálnak a magyar és nemzetközi diskurzusból, akár polémikusan;
- a politikai gazdaságtan, a társadalomelmélet, az empirikus szociológia, az antropológia, a politika-, gazdaság- és társadalomfilozófia, a társadalom- és gazdaságföldrajz, a fejlődéstanulmányok, a politológia, a kultúratudományok, illetve a társadalom-, mentalitás- és gazdaságtörténet területére tartoznak; és
- a kritikai elméletek, a tág értelemben vett marxizmus, a világrendszer- és dependenciaelemzés, a feminizmus és a poszt- vagy dekolonializmus hagyományaihoz kapcsolódnak.

A *Ciklus* tehát egyaránt közöl tematikus lapszámokat és blokkokat, valamint önálló tanulmányokat, fordításokat és recenziókat, abban a reményben, hogy a magyar baloldali kritikai gondolkodás egyik műhelyévé válhat.

Komor időket élünk, a kapitalista világrendszer talán soha nem látott fordulathoz ért. „Tessék klasszikus politikai filozófiát, történelmet, szociológiát, közgazdaságtant, jogot tanulni. [...] Csak az ilyesmi méltó a komor időkhöz, amelyekben élünk” – ajánlotta Tamás Gáspár Miklós (2019) a fiataloknak. Igaza volt, de nemcsak azért, mert komor időkhöz komor olvasmányok illenek, hanem azért is tessék kritikai társadalom- és kultúraelméletet olvasni – például a *Ciklusban* – mert ez nemcsak a helyzetelemzés, hanem a remény szakirodalma is.

Hivatkozott irodalom

Amin, S. (1994). Tézisek az európai baloldalról. *Eszmélet*, 23, 88–110.

Arrighi, G. (1992 [1990]). A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet*, 15–16, 145–180.

Burawoy, M. (2011 [2010]). A harmadik nagy átalakulás, avagy hogyan lehet Polányit átmenteni a jövőbe. *Eszmélet*, 91, 93–110.

Eszmélet. (1989). Mit akar ez a lap? *Eszmélet*, 1, 4–6.

Frank, A. G. (2005). A király meztelen. *Eszmélet*, 67, 12–32.

Tamás Gáspár Miklós (2019). A válságról az ifjúságnak. HVG, 2019 március 08.
https://hvg.hu/itthon/20190408_TGM_A_valsgrol_az_ifjusagnak

Tőkei, F. (1989). Ajánlás. *Eszmélet*, 1, 3.

Wallerstein, I. (2010 [2004]). *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. L'Harmattan.

A hetvenéves Böröcz József köszöntése

Csányi Gergely

ELTE TáTK Társadalomkutatások Módszertana Tanszék

csanyi.gergely@tatk.elte.hu

A Gólya szövetkezeti presszó és közösségi ház 2013 őszén nyitott, de a Helyzet Műhely már a hivatalos nyitás előtt, 2013 júniusában szervezett egy eseményt, amelyen Böröcz József adott elő *Rendszerváltás kreativitás nélkül* címmel. A téma és az előadó személye egyaránt szimbolikus jelentőséggel bírt az akkor formálódó fiatal baloldal számára. A 2008-as válság hatására új baloldali mozgalmi hullám söpört végig a világon. Magyarországon ugyanebben az időben alakult egy elképzelés az új baloldal munkamegosztásáról, amely a 4K!-nak (Negyedik Köztársaság Pártnak) szánta a parlamenti képviselő szerepét, a *Fent és Lent* blognak a médiáét, a Helyzet Műhelynek a *think tank*ét, a szövetkezeti modell prototípusaként is működő Gólyának pedig a tér szerepét. Persze 2026-ból visszanezve ez az elképzelés sok szempontból naivnak tűnik, és az akkoriban alapított mozgalmi törekvéseknek több ága is elhalt, de az az eszmeiség, amelynek jegyében Böröcz Józsefet meghívták, fennmaradt. A 2008-as válság volt az utolsó szög a rendszerváltás óta ígért nyugati felzárkózásba vetett hit koporsójában. Az akkoriban húszas-harmincas éveikben járó aktivisták és a mozgalomhoz köthető társadalomtudósok úgy érezték, az egyetemi szociológia- és közgazdaságtan-képzéseken nem kaptak olyan értelmezési keretet, amellyel megérthették volna a válság utáni helyzetet. Ezért olyan megközelítéseket kerestek, amelyek Kelet-Európát nem valamiféle időben elmaradt régióként írták le, amelynek örök feladata a felzárkózás (Böröcz, 2017 [2012]), hanem a világtörténelemben sajátos pozíciót felvett földrajzi egységnek. Ez a megközelítés persze nem volt új, sem általában, sem Magyarországon: az 1970-es évek végétől megjelentek a *Fejlődés-tanulmányok* könyvsorozat kötetei, 1989 óta működik az *Eszmélet* folyóirat, vagy például 2006-ban jelent meg Melegh Attila (2006) *On the East-West Slope* című könyve. A 2010-es évek elejére ezek a gondolatok azonban jobbára kiszorultak a szociológia- és közgazdászképzésekből, ahol a modernizációs és felzárkózási narratívák domináltak. A fiataloknak újra fel kellett fedezniük ezeket a kereteket. Ezért volt szimbolikus jelentősége Böröcz József meghívásának az épülő fiatal baloldal legelső előadójaként. Azt jelentette, hogy a fiatal baloldal nem kér többet a modernizációs elméletekből, a lemaradottság-felzárkózás narratívákból,

a zárt nemzetállami léptékből és a „Kelet-Európa mint hiány” megközelítésből. De mit tanított akkor és mit tanít ma Böröcz József a Helyzet Műhely tagjainak, a Gólya körüli aktivistáknak, a Társadalomelméleti Kollégium, a Kerényi Károly Szakkollégium és a Rajk Szakkollégium hallgatóinak és még sokaknak?

Böröcz József a lépték, a viszony és a határátlépés szociológusa – legalábbis ahogy én látom. Aki kicsit is ismeri a munkásságát, az tudja, hogy globális szociológiát művel a világrendszer-elemzés, a függőségi elméletek és a posztkoloniális tanulmányok kreatív alkalmazásával. Saját elbeszélése szerint a világrendszer-elemzésből lépett vissza a függőségi elméletekhez, hogy kisebb léptéken jobban tudja értelmezni azt, ami ebből a hagyományból hiányzott: az államszocializmusok kérdését (Böröcz, 2017 [1992], 2018 [2009], pp. 150–203). De ez a léptékváltás – vagy inkább a léptékekkel való játék – életműve egészében fennmaradt. Böröcz felismerése, hogy a külső rendszerintegráció belső strukturáló erőként működik, tette lehetővé, hogy globális léptékben értsük meg a mikroszociológiai jelenségeket. A böröczi életműben egyetlen egészzé áll össze a GDP (Böröcz, 2026), a kereskedelmi statisztikák (2017 [1992], pp. 28–29), a nagy ívű történeti elemzések és az olyan egészen személyes kérdések sora, mint hogy „hol van a jóság” (Böröcz, 2020 [2006]), vagy hogy mit gondolunk saját „féhérségünkről” (Böröcz, 2022). A léptékváltások vagy léptékjátékok segítenek megérteni, hogyan vagyunk a világban, és hogyan tükröződik bennünk a világ. Böröcz arra is tanít, hogy viszonyokban gondolkodjunk. Kelet-Európa történetéről nem azt kérdezte, mi hiányzik belőle ahhoz, hogy végre „Nyugattá” váljék, hanem azt, milyen történeti és globális dinamikák hozták létre magát a pozíciókülönbséget – és vele együtt a Nyugat felsőbbrendűségének képzetét. Arra tanít tehát, hogy a földrajzi területeket, csoportokat, egyéneket ne önmagukban vizsgáljunk, hanem egymáshoz és az egészhez való viszonyukban. Böröcz mindemellett a határátlépések szociológusa (Böröcz, 2002 [1998], 2017 [2014]) – és nem pedig szűk értelemben vett szociológus, hiszen éppen ezt is jelenti a határátlépés. Arra ösztönöz, hogy lépünk ki saját határaink közül – minden értelemben: nézzük meg, nem tűnik-e másnak az egész helyzet egy másik földrajzi terület vagy egy másik csoport szemszögéből, illetve globális léptékben (Böröcz, 2025); lépjük át a diszciplináris határokat, és lépünk túl a provincializmuson, sőt bizonyos értelemben saját – pozíciónk adta – határainkon is.

De Böröcz a kritika, a felelősség és a kényelmetlen kérdések szociológusa is. Aki nemcsak arra tanít, hogyan kell szociológiát csinálni, hanem arra is, hogy miért. A szó legjobb értelmében vett provokátor. Aki felteszi a kényelmetlen kérdéseket, amelyekkel arra sarkall, hogy újra és újra reflektáljunk saját pozíciónkra, és hogy megkérdőjelezzük azokat a alapfeltevéseket, amelyeket biztosnak gondolunk – mindazt, amit Gramsci

sensu comunénak nevez. Nemcsak kérdez, hanem arra tanít, hogy mi is kérdezzünk: az ő nyomán tényleg beláthatjuk, hogy a kritikai szociológia nem pusztán intellektuális irányzat, hanem kutatói magatartás, politikai praxis és folytonos szembenállás a kizsákmányolás, az elnyomás, a rasszizmus, a szexizmus és az erőszak minden formájával – a tudományos mezőn kívül, sőt azon belül is. Mindez azt is jelenti, hogy fel kell tennünk a legkényelmetlenebb kérdést: mi magunk hogyan veszünk részt ezeknek az elnyomó viszonyoknak a fenntartásában.

Böröcz József nélkül valószínűleg nem lett volna – legalábbis ebben a formában – Helyzet Műhely, Helyzet Műhely Könyvek sorozat, a *Fordulat* folyóirat legtermékenyebb, elsősorban világrendszer- és világökológia-elemzésre épülő korszaka, sem *Ciklus* folyóirat. Elvitathatatlan érdeme, hogy a magyar baloldalon nem valamiféle euromarxizmus vált domináns irányzattá. Kevés kortárs olyan szerzőt lehet találni, aki ekkora hatással volt a magyar baloldali gondolkodásra.

A *Ciklus* folyóirat szerkesztősége nevében köszöntöm a hetvenéves Böröcz Józsefet, és nem egyszerűen még sok évet kívánok neki, hanem sok évet egy kizsákmányolástól, elnyomástól, erőszaktól és uralmi viszonyoktól mentes világban!

Hivatkozott irodalom

Böröcz, J. (2002 [1998]). A határ: társadalmi tény. *Replika*, 47–48, 133–142.

Böröcz, J. (2017 [1992]). Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In Uő, *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig* (pp. 25–47). L'Harmattan.

Böröcz, J. (2017 [2012]). Magyarország az Európai Unióban. Az örök „felzárkózó”. In Uő, *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig* (pp. 163–174). L'Harmattan.

Böröcz, J. (2017 [2014]). Határok, India és globális középosztály. In Uő, *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig* (pp. 163–174). L'Harmattan.

Böröcz, J. (2018 [2009]). Az EU és a világ. *Kritikai elemzés*. Kalligram.

Böröcz, J. (2020 [2006]). A jószág máshol van: Az Európán belüli másság szabálya. *Replika*, 115–116, 69–97.

Böröcz, J. (2022). „Eurofehér” gőg és „piszkosfehér” sérelemérzet. A „rassz” – Európában. *Replika*, 125, 129–150. <https://doi.org/10.32564/125.8>

Böröcz, J. (2025). Trump, Grönland és Panama: Őrület, de van benne geopolitikai rendszer. *Mérce*, 2025 január 14. <https://merce.hu/2025/01/14/trump-gronland-es-panama-orulet-de-van-benne-geopolitikai-rendszer/>

Böröcz, J. (2026). Gyarmati történelem és globális jövedelemegyenlőtlenségek, 1960–2018. *Ciklus*, 1, 21–44. <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-01-01>

Melegh, A. (2006). *On the East-West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe*. CEU Press.

TANULMÁNYOK

Gyarmati történelem és globális jövedelemegyenlőtlenségek, 1960–2018

Böröcz József
Rutgers Egyetem
jborocz@rutgers.edu

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-01-01>

Itt egy olyan empirikus elemzés eredményeit teszem közzé, melynek során a kolonializmus történeti tényeinek strukturális alapelemeire vonatkozó változókkal teszteltem a világ társadalmi-nak „gazdasági teljesítményét” tükröző modelleket Angus Maddison adatai alapján (1960–2018). Alapvetően két kérdésre keresek választ: (1) milyen előnyökkel járt az adott évre becsült egy főre jutó GDP-t tekintve az, ha adott ország egykor gyarmati hatalom volt, illetve (2) milyen hátrányokkal járt az egy főre jutó GDP-t tekintve az, ha adott ország egykor gyarmat volt. A modellek a világrendszer-elemzés posztkoloniális változata alapján várt irányba mutató, erős statisztikai összefüggést jeleznek a különféle gyarmati történeti pozíciók és a máig ható gazdasági egyenlőtlenségek rendszerében elfoglalt hely között – a kilencvenes évek elejéig, amikor is jóval bonyolultabbá válik, helyenként még visszájára is fordul az összefüggés.

Kulcsszavak: jövedelemegyenlőtlenségek, kolonializmus, útmodell, világrendszerelemzés, volt-gyarmati elnyomók, volt-gyarmatok

Colonial History and Global Income Inequalities, 1960-2018

This paper presents results of an empirical analysis. Global state-to-state variation in “economic performance” is tested for the degree to which it is consistent with some basic structural features of the history of global colonialism, applying simple path models for data derived from Angus Maddison’s dataset (1960–2018). Two questions are posed: (1) what kinds of empirical advantages in a given year’s *per capita* GDP are associated with a country’s history as an erstwhile colonial power, and (2) what sorts of disadvantages accrue for states that had been subject to colonial rule in the past. The models show strong statistical association, in the direction consistent with the colonial-capitalist aspects of world-systems theory, between structural positions in the past history of colonialism and present position in the world-system – until the early 1990s, where some of the quantitative measures of the relationship become more complex or even reverse themselves.

Keywords: colonialism, erstwhile colonies, erstwhile colonial powers, income inequalities, path models, world-systems analysis

Bevezetés

A nemzetközi „fejlődés-elmaradottság” globális történeti szociológiájának örökzöld alapkérdése az „öröklött” előnyök és hátrányok problémája, azaz hogy milyen múltbéli strukturális tényezőkhez köthető a globális gazdasági egyenlőtlenség. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy statisztikai adatok segítségével megmutassam, milyen mértékben és milyen időtávon érvényesül az egykori gyarmati rendszerben elfoglalt előnyös / hátrányos pozíció történelmi örökségének hatása a globális jövedelemkülönbségekben. A kutatás függő változója a Branko Milanović (2006, p. 131, 2011) által „2. típusúnak”¹ nevezett globális egyenlőtlenség, amit úgy kapunk meg, hogy az egyes országok statisztikai hivatalai által készített hozzáadottérték-adatokat – ezt hívják „bruttó hazai összterméknek” (GDP) – országonként és évente elosztjuk a lakosságszámmal.²

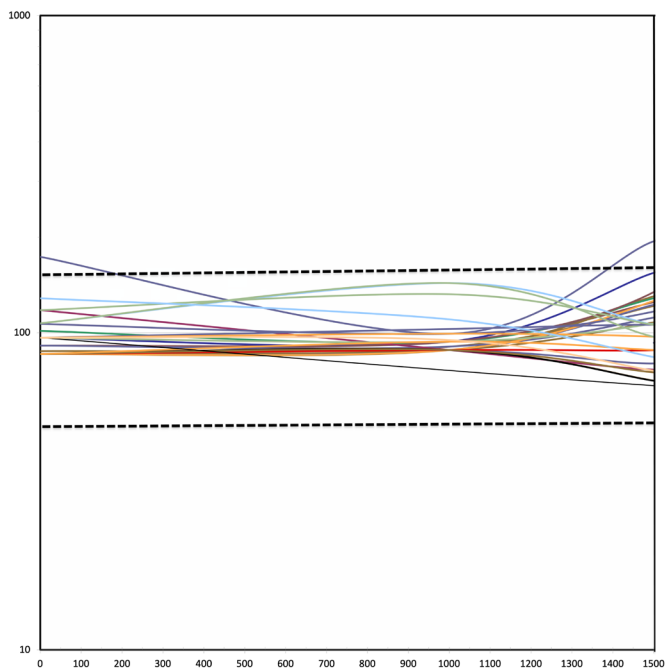
E „népességszámmal kontrollált” gazdaságiteljesítmény-számítási technika nagyon hosszú időtávú változatát dolgozta ki Angus Maddison (1926–2010) brit gazdaságtörténész, aki – nem lévén ijedős ember – az időbeli, globális összehasonlító gazdaságtörténeti modellezés kedvéért egészen Krisztusig (i. sz. 1-ig) visszavetítette a jelenlegi országhatárokat, s ezekre vonatkozóan készített becsléseket a világ különféle területeinek viszonylagos gazdasági teljesítményéről és népességszámáról. Életművének foglalata az interneten ingyenesen elérhető *Maddison Project Database* (ld. pl. Bolt & van Zanden, 2014). Mind a GDP mint gazdaságiteljesítmény-mérési technika, mind annak Maddison-féle változata ellen felhozhatók méltányolható érvek és súlyos kritikák – de akik a kvantitatív modellek nyelvén is hozzá kívánnak járulni a koloniális-kapitalista világrendszer kritikájához, méghozzá úgy, hogy egyszerre szólnak (1) a világ egészének (2) az utolsó pár évtizednél *hosszabb dinamikájáról*, ráadásul (3) a napi *politikai befolyásoktól mentes* adatokra vágnak, azok számára a Maddison-féle adatbázis elengedhetetlen forrás.

Empirikusan jól dokumentált megállapítás, hogy a globális kapitalizmus kialakulásakor hirtelen megnőtt a globális egyenlőtlenségek mértéke. Az Angus Maddison-féle globális

1 A „2. típusú egyenlőtlenség” („Concept 2 inequality”) fogalma az országonkénti *átlagjövedelmek közötti eltérésekre* figyel, tehát az adott országokon *belüli* egyenlőtlenségek megragadására nem alkalmas, így a világban létező egyenlőtlenségek teljes összességének csak egy része tükröződik benne.

2 Ezt hívjuk „egy főre jutó GDP-nek” vagy – „rassz”-retorikai szempontból némileg szerencsétlenebb közgazdasági terminológiával „fajlagos GDP”-nek.

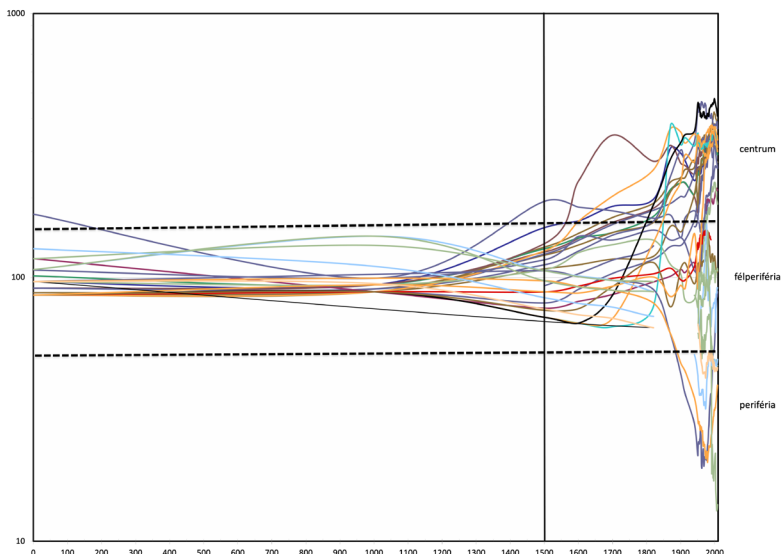
gazdaságiteljesítmény-becslések (2013) alapján az emberiség globális egyenlőtlenségének rendszere a kapitalizmus megjelenése előtti időszakban így rekonstruálható:

1. ábra A globális egyenlőtlenségek 1 CE és 1500 CE között. A szerző számításai Maddison (2013) adataiból. (A szaggatott vonalak a mindenkori világátlag 50%-a és 200%-a közötti sávot jelzik.)

Az 1. ábra egyértelműen jelzi, hogy a kapitalista világrendszer kialakulását megelőző másfél évezredben (!) ritka kivételnek számított, ha adott politikai egység kilépett az akkori jövedelmi világátlag fele és kétszerese közötti sávból.³ A kapitalizmus – többé-kevésbé konszenzuálisan a hosszú 16. századra (ld. pl. Braudel, 1958; Wallerstein, 2011 [1974]; Chase-Dunn, 2012) datált – kialakulásával valósággal szétrobbant a 2. típusú globális egyenlőtlenségek addig viszonylag összetartó rendszere.

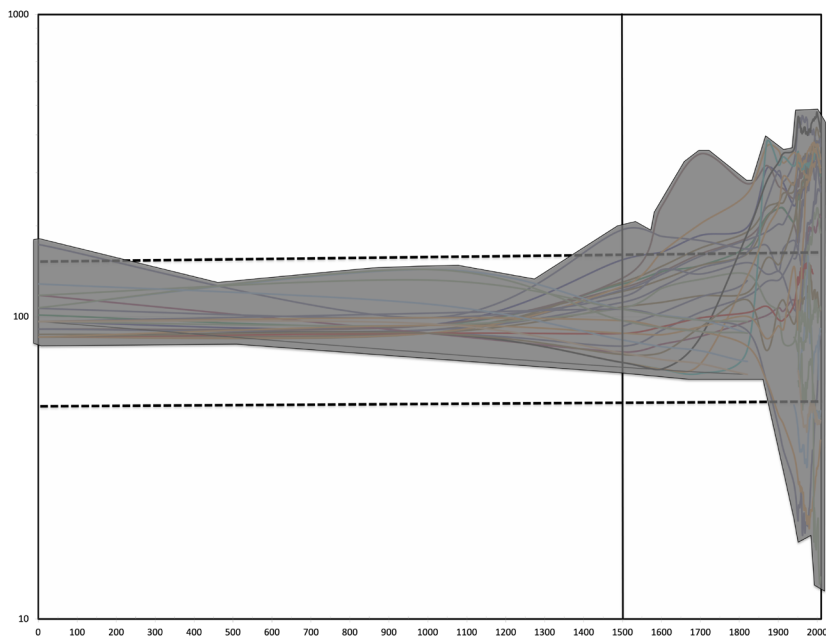
³ Erre összesen két példa szerepel az adatok között: a kb. i. sz. 1 és 200 közötti időszakban a Római Birodalom, illetve a 14. század közepétől „Itália”.

2. ábra A globális egyenlőtlenségek 1 CE és 2000 CE között. A szerző számításai Maddison (2013) alapján. (A vízszintes vonalak a világátlag 50%-a és 200%-a közötti sávot jelzik.)

A 2. ábrában foglalt mintázatot így összegezhetjük:

- (1) a globális egyenlőtlenségek „sávszélességének” (azaz az ábrában szereplő görbék felső és alsó széle közötti távolságnak) tendenciája a hosszú 16. század – azaz: a *globális gyarmati-kapitalista világrendszer* kialakulása – óta a hosszú távú eszkalálódás volt;
- (2) a középső jövedelmi sávból először a rendszer megteremtői, az európai világgyarmatosító – meredeken „fölfelé mobil”, így hamarosan magasabb jövedelmű – társadalmak léptek ki;
- (3) a mindenkor csúcsragadozók kiléte változott ugyan (három-tíz generációként más és más, egymástól néhány száz kilométerre található, térképészetileg kicsiny, globális geo-ökonómiai erőszak-maximalizáló formációk foglalták el a globális kapitalizmus jövedelmi bérceit), de az i. sz. 1450– és 160 óta megfigyelhető tendencia a világrekor-derek hegemoniaciklus-váltásokkal meg-megszakított, *longue durée* skálán abszolút folyamatos távolodása mind a világátlagtól, mind pedig a legszegényebektől;
- (4) a „kizuhanás” a középső sávból – a drámai elszegényedés – a 19. század második feléig, azaz három-öt évszázaddal a rendszer kialakulása és a csúcsragadozók kiválása után, a *globális tőkés-gyarmati rendszer földrajzi értelemben teljessé válása* idején következett be.

3. ábra. A globális egyenlőtlenségek rendszere 1 CE és 2000 CE között. A szerző számításai Maddison (2013) alapján. (A vízszintes vonalak a világszerte 50%-a és 200%-a közötti sávot jelzik, a sötét terület a globális egyenlőtlenségek kiterjedtségét mutatja.)

- (5) Ha átfogón nézzük a világrendszer globális egyenlőtlenségeinek alakulását (ld. 3. ábra), a közkeletűen korszakmeghatározó világeseményeknek tekintett társadalmi változások és megrázkódtatások – így pl. a két 20. századi világháború (1914–1918, 1939–1945), az orosz (1917) és a kínai forradalom (1948), az államszocialista csoportozat létrejötte és létezése (1945–1991), észak-Eurázsia és kelet-közép-Európa visszatérése a kapitalizmushoz (1989–1991), stb. – egyike sem csökkentette érzékelhető mértékben, s különösen nem redukálta tartósan a rendszer egyenlőtlenségeit – főleg nem a szélsőértékek közötti sáv szélességét. Sőt: a legszegényebbek lezuhanása éppen a 20. század első évtizedeiben, a két világháború korszakában – *longue-durée* nézőpontból: a közelmúltban – vált igazán katasztrofálissá.

Gyarmati múlt, mai egyenlőtlenségek

Az alábbiakban az egy főre jutó GDP *globális* – értsd: a világ összes államát egyszerre, egyetlen rendszer részeként tekintetbe vevő, s e célból minden rendelkezésre álló adatot felhasználó – változatát vizsgálom. Az egy főre jutó jövedelem „országos” átlagait hasonlítom össze,⁴ az 1960–2018 közötti időszakra nézvést, a többváltozós regresszióelemzés útmodell nevű változatának segítségével, ötvenkénti bontásban.

Annak alapján, amit a gyarmati viszonyrendszer és a kapitalizmus egyenlőtlenség-teremtő működése közötti összefüggéséről tudunk – hogy tudniillik (1) a gyarmati kereskedelem a brutálisan egyenlőtlen csere alappéldája volt, (2) a nettó értékáramlás óriási többsége a gyarmatokról özönlött a gyarmattartókhoz, illetve a *volt*-gyarmatoktól tódul a *volt*-gyarmattartókig, ráadásul (3) a gyarmatosító hatalom gyarmatokra gyakorolt, roncsoló hatása *nemcsak a gyarmatról-gyarmattartóhoz irányuló értéktranszferben, hanem a nem mozdítható, helyhez kötött értékek legszélesebb körének tönkretételében, a gyarmati értékrombolásban is megtestesült* (ld. pl. Böröcz, 2018 [2008], pp. 35–95, 97–149) – nem különösebben meglepő várakozás, hogy a hajdani gyarmati rendszerben elfoglalt pozíciónak tartós hatása lesz a világ későbbi, a gyarmati rendszer felbomlása utáni szerkezetében.

Tómusokat igényelne, hogy valaki tételesen áttekintse a kapitalizmus és a gyarmati rendszer közötti dialektikus kapcsolatra, a globális egyenlőtlenségek gyarmati és szárazföldi eredetére, a gyarmati és szárazföldi birodalmi intézményrendszerek sokféleségére és kihasználásuk-túlélésük ezernyi formájára, a gyarmati és egyéb birodalmi intézményrendszerek és a máig létező nemzetközi gazdasági integrációs intézmények, a transzlokális-regionális-globális geopolitikai és geo-ökonómiai erőszak gyarmati, egyéb birodalmi és mai formái közötti összefüggésekre vonatkozó, könyvtárnyi szakirodalmat. Erre itt értelemszerűen nincs módom.

Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a globális egyenlőtlenségekről szóló empirikus fejlődés-elmaradottság-gazdaságtani szakirodalom nagy része csekély figyelmet fordít a gyarmati múlttal és annak ma is tovább élő hatásával kapcsolatos összefüggésekre. A világrendszer-elemzést a különféle gyarmati akcentusok valamelyikében gyakorló tudósok sora mutatott már rá, hogy a globális kapitalizmusnak konstitutív eleme volt a *gyarmati másság* és a *globális kolonialitás* kialakulása (Quijano, 2000; Grosfoguel, 2002, 2006; Mignolo, 2013). E terület képviselői még az általuk gyakorolt paradigma kutatási

⁴ Az egyes államok teljes *globális gazdasági súlyára* (azaz a népességszámmal *nem kontrollált* GDP-adatokra) vonatkozó elemzésekre nem tudok itt kitérni – csak annyit jelzek, hogy ezek elemzése külön elvégzendő feladat, az itt közölt megfigyelések nem szükségszerűen érvényesek a globális gazdasági súly vonatkozásában.

tárgyának nevét is módosították „modern gyarmati/tőkés világrendszer”-re.⁵ Csakhogy a jelenben megfigyelhető, konkrét-kézzelfogható egyenlőtlenségek közvetlen gyarmati múlttal való összekapcsoltságának kvantitatív-empirikus bizonyítását – módszer-paradigmabeli okokból – nem ambicionálta e szakirodalom.

A történeti intézmény-gazdaságtani megközelítés híveinek egy másik csoportja helyesen érvel a mában megfigyelhető „fejlődés-elmaradottság” globális szerkezeit létrehozó-fenntartó intézmények koloniális beágyazottsága mellett. Így például a 2024-ben Nobel-díjban részesített Daron Acemoglu és szerzőtársai 2001-ben megjelent s azóta a terület klasszikusává vált tanulmánya a különféle európai gyarmattartók-telepések gyarmati halálózási adataiban megfigyelhető változatosság kvantitatív elemzésére támaszkodva arra a következtetésre jut, hogy

[sz]oros a korreláció a katonák, püspökök és tengerészek gyarmati közegben megfigyelt és európai halandósága között; az európai települések és a korai intézmények mérései között; illetve a korai intézmények és a mai intézmények között. E varianciaforráson alapuló becsléseink szerint nagy az intézmények hatása az egy főre jutó jövedelemre. (Acemoglu et al., 2001, p. 1395)

Ebben az értelemben jelen tanulmányom az Acemoglu és munkatársai által használnál jóval szélesebb – (1) a világ összes országára rendelkezésre álló adatokkal (2) a gyarmati történelem több dimenzióban katalogizált, főbb típusai szerint rendszerezve felállított – történeti összefüggérendszerben helyezi el a mában megfigyelhető globális jövedelemegyenlőtlenségek gyarmati összefüggéseit.

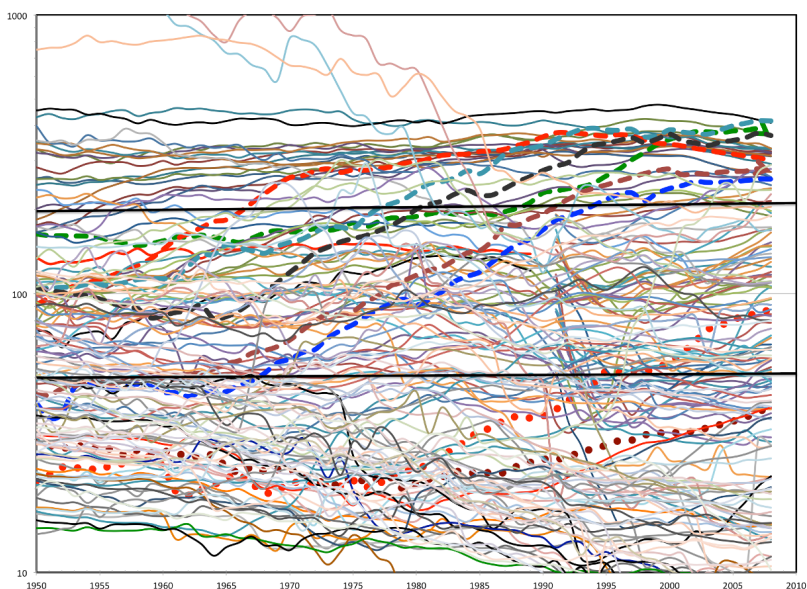
További jellegzetessége a „fejlődés-elmaradottság” szociológiai szakirodalma egy részének, hogy – feltéve, hogy egyáltalán tekintetbe veszi a gyarmati múlt intézményeit – figyelmét elsősorban (kizárólag?) a *hajdani gyarmatok hátrányos helyzetére* irányítja, ami önmagában természetesen indokolt megközelítés – de részigazság, hiszen megfelelkezik a koloniális viszonyrendszer másik oldaláról, az egykori gyarmattartók és egyéb gyarmati elnyomó geopolitikai intézmények előidézte történelmi versenyelőnyök kérdéséről. Ez a felelőkenység mondhatni hallgatólagosan normalizálja a gyarmati elnyomást. (Nagyjából ugyanaz ez a logikai csúsztatás, mint amikor a rétegződéskutatás kizárólag a hátrányos helyzet iránt érdeklődik, s figyelmen kívül hagyja, mely társadalmi csoportok milyen előnyöket húznak az említett hátrányokat előidéző kapcsolatrendszerekből.)

5 „Modern colonial/capitalist world-system”, ld. pl. Grosfoguel (2002).

Az alábbiakban egyszerű statisztikai eljárás segítségével próbálom „feltérképezni” a „gyarmati történelem → mai globális egyenlőtlenség” probléma körvonalait.

Mobilitás a világrendszerben: egyszer lenni, egyszer fenn?

Induljunk ki abból, milyen szerepet játszottak a konkrét gyarmati *múltak* – így, többes számban – a relatív globális pozíciók megszerzésében, megtartásában, elvesztésében a gyarmati rendszer felbomlásának időszakában és az azt követő évtizedekben.

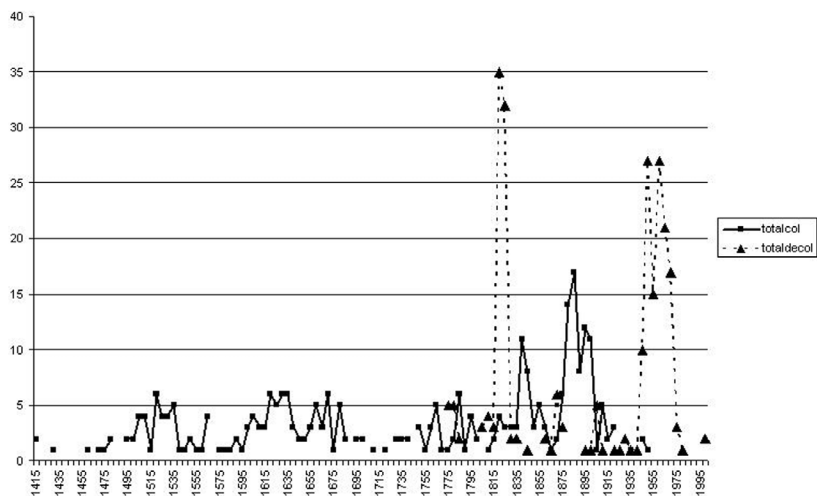
4. ábra. Belépések a kapitalista világrendszer centrumába, a világ országai, melyekre létezik becslés: 1950–2008. A szerző számításai Maddison (2013) alapján. (A vízszintes vonalak a világátlag 50%-a és 200%-a közötti sávot jelzik.)

A 165 ország közül, melyekre Angus Maddison becslést készített, 1950–2008 között mindössze hat társadalomnak sikerült belépnie a világ gazdaság centrumába.⁶ (A két, manap-

⁶ A centrumot önkényesen – ahogy korábbi munkáimban is – az egy főre jutó GDP világátlagának kétszeresével definiáltam, a perifériát pedig ennek fele alatti jövedelemszinttel határoztam meg.

ság legtöbbet emlegetett, „fölfelé mobil” országóriás – a Kínai Népköztársaság és India – a vizsgált időszakban még nem jutott el a centrum kapujához.)⁷ A centrum-„tagságot” szerzett hat állam közül négy – Japán (JPN), Hong Kong (HK), Szingapúr (SIN) és Írország (IRE) – a félperiféria része volt a hat évtized során. A leglátványosabb a hatodik „fölfutó” állam, Dél-Korea (SK) pályáíve, amely a vizsgált korszak elején háború dúlta perifériás ország volt, nagyjából az európai hatalmak legszegényebb afrikai gyarmataival összemérhető gazdasági teljesítménnyel.

A világ hat, centrumba került társadalma közül Japán (1895–1945) viszonylag kései és rövid, ám annál erőszakosabb gyarmattartói múltra tekint vissza. A többi öt „legsikeresebb fölfelé mobil” ország történelmét át-meg-átszövi a gyarmati alávetettség történeti motívuma. A hat centrummá avanzsált ország közül három – Hong Kong (1841–1981), Szingapúr (1819–1959) és Írország (1169–1922) – a Brit Birodalom, Tajvan (1895–1945) és Korea (1910–1945) pedig Japán gyarmata volt.

5. ábra. A gyarmati rendszer kialakulásának és felbomlásának időbeli dinamikája, Henige (1970) adatai alapján. Forrás: Chase-Dunn et al. (2012).

Közismert állítás, hogy a gyarmati rendszer kulcsszerepet játszott a világkapitalizmus kialakulásában és fennmaradásában. Felbomlása nagyjából három „lépésben” ment végbe.

⁷ A világrendszer perifériájából a félperifériába lépett Kína pályafutását élénkpiros, a periférián belül maradt Indiáét bordó-barna pontozott vonal jelzi az ábrában.

Ahogy az 5. ábra jelzi, az első gyarmati függetlenné válási időszak, amely a ma Latin-Amerikaként ismert független államok nagy többségét megteremtette, 1791-től – a haiti forradalom, rabszolgafelszabadítás és szabadságharc kitörésétől – számítható, s nagyjából a 19. század közepén ért véget. A latin-amerikai függetlenség története tehát rímeli a magyar felvilágosodás és reformkor történetére, s szinte pontosan az 1848–49-es, Habsburg-ellenes szabadságharccal egy időben zárult. A gyarmati felszabadítási mozgalmak második, kisebb hulláma a 19–20. század fordulóján ment végbe, harmadik szakasza pedig – amely végül elölpörte a gyarmatbirodalmi rendszert mint a világkapitalizmus konkrét, geopolitikai struktúráját – a második világháború után kezdődött és 1975 körül fejeződött be.⁸

Az itt használt, Maddison-féle adatforrás 2020-as kiadásában a világ mintegy kétszáz országa közül 163 államra találunk adatokat az 1960–2018 közötti időszakra. (A globális gyarmati rendszer végső felbomlásának utolsó 15 éve, majd az azt követő időszak nagy része így a vizsgált időtartamba esik.) A világ országainak gyarmati történelemben játszott szerep szerinti megoszlását az 1. táblázat összegezi.

1. táblázat A Maddison-adatokban szereplő országok megoszlása gyarmatbirodalmi érintettség szerint. (Mivel egy-egy ország több kategóriában is szerepelhet, összegük meghaladja az $n=163$ -t. Forrás: a Maddison-féle adatbázis 2020-as változatának adatai, saját kódolásban.)

Kritérium	n
Egykori gyarmattartó	18
Fehértelepes (angló)	6
Fehértelepes (nem angol)	12
Valaha gyarmat:	összesen 113
	Az 1. hullámban (1791–1850 között) szabadult föl 18
	A 19–20. század fordulóján szabadult föl 7
	A 2. világháború után (1945–1975 között) szabadult föl 91
Sem gyarmattartó, sem fehértelepes, sem pedig gyarmat	36

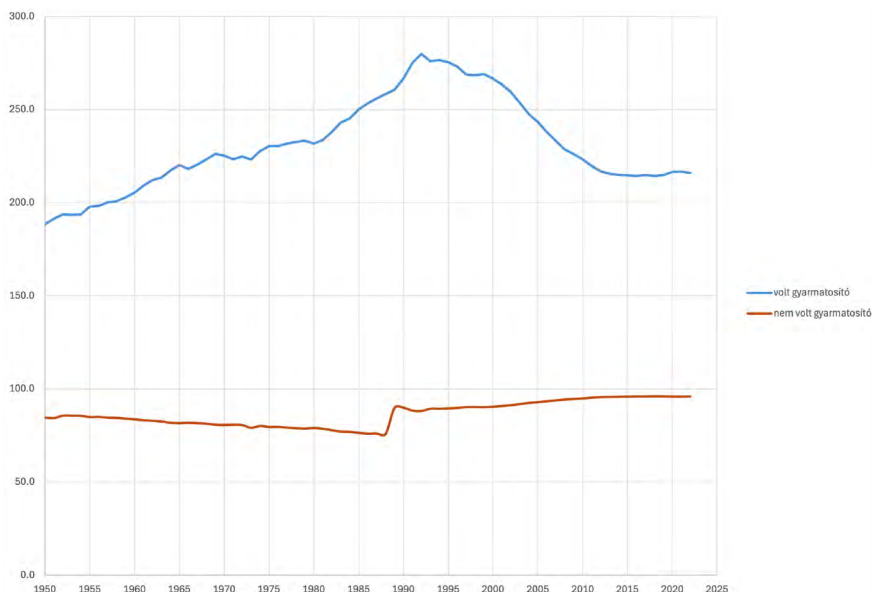
⁸ A nyugat-Európa-központú gyarmatbirodalmak történeti dinamikájába bevezetést kínál az *Our World in Data* nevű online szolgáltató „Number of European Overseas Colonies” (2023) című, interaktív oldala.

Az alábbiakban az alábbi kérdésekre keresek empirikus választ:

- (1) Létezik-e statisztikai kapcsolat a gyarmati múltban elfoglalt globális pozíciók és a posztgyarmati jelenben becsült gazdasági teljesítmény között?
- (2) Ha igen, milyen mértékben járt előnyökkel az adott évben mért egy főre jutó GDP-t tekintve az, ha adott ország egykor gyarmati hatalom, illetve
- (3) Milyen hátrányokkal járt az adott évben mért egy főre jutó GDP-t tekintve az, ha adott ország egykor gyarmat volt.
- (4) A világ privilegizált társadalmainak körében van-e jelentősége annak, hogy adott ország -1- egykori gyarmatosító, -2- anglo-fehértelepes vagy -3- egyéb-fehértelepes társadalom-e, illetve
- (5) van-e mérhető statisztikai összefüggés aközött, hogy egy ország a gyarmati felszabadulás -1- első, -2- második, vagy -3- harmadik fázisában nyerte el függetlenségét?

A modell

Az első kérdésre (hogyan tudniillik megfigyelhető-e szisztematikus kapcsolat az egykori gyarmati pozíciók és a mai jövedelemegyenlőtlenség között) viszonylag egyszerű statisztikai eszközzel (ANOVA) választ kaphatunk. A 6. ábra az egy főre jutó GDP átlagértékeit mutatja, az „egykori gyarmattartó?” változó két lehetséges értékére (igen / nem) vetítve, évenkénti bontásban az 1960 és 2018 közötti időszakban.

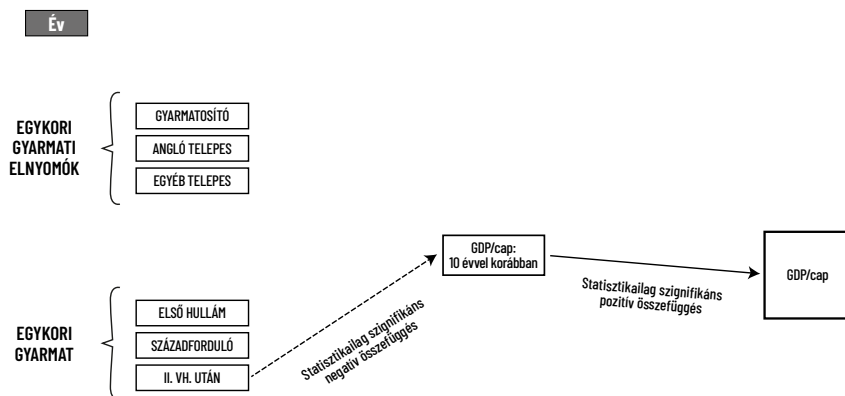

6. ábra. Az egykori gyarmatosítók és nemgyarmatosítók jövedelemátlagai, 1950–2018 (GDP/cap USD 2011, a világtátlag %-ban). Saját számításaim Maddison (2022) adatai alapján.

Ebből az egyetlen gyorstesztből is világos, hogy – *ceteris paribus* – az egykori gyarmatosító államok jóval előnyösebb helyet foglalnak el a jövedelemegyenlőtlenségek rendszerében, mint minden más állam (az utóbbiak között találjuk a nem gyarmatosító angló- és egyéb fehértelepes társadalmakat, az egykori gyarmatok mindhárom csoportját és azon társadalmakat, melyek sem uralmi, sem pedig alávetett helyzetben közvetlenül nem voltak részei a globális gyarmati rendszernek.) A „volt-gyarmatosítók” és „minden más ország” közötti távolság (a jövedelemegyenlőtlenség átlagos értéke) az idő előrehaladtával (azaz a gyarmati

rendszer csúcsideszakától, a 20. század első két évtizedétől fokozatosan távolodva) az 1990-es évek elejéig egyre nő.⁹ Ezután lassan csökkenni kezd a két országcsoporthoz távolsága, de még az időszak végén – azaz a közelmúltban – is az egykori gyarmatosítók egy főre jutó GDP-je a sosem-gyarmattartók fajlagos jövedelmének több, mint duplájára rúg. Ez az ábra azért fontos kiindulópont számomra, mert jelzi, hogy a gyarmati rendszernek nemcsak (a volt gyarmatokra nézvést) hátrányos következményei voltak, hanem egyértelmű előnyökkel is járt (a fentiek szerint a volt gyarmattartókra nézvést). Ez az apró megfigyelés önmagában kritikája azon munkáknak, melyek figyelmen kívül hagyják a gyarmati elnyomás előnyteremtő folyamatát – még azokat is, mely tanulmányok figyelnek a gyarmati alávetettséggel járó hátrányok problémájára.

A különféle gyarmati kategóriákban érintett társadalmak jövedelemegyenlőtlenségben elfoglalt helyét egy rendkívül egyszerű útmodell segítségével rekonstruáltam. A függő változó az adott évben megfigyelt egy főre jutó GDP. Az autokorrelációs hatás kiszűrése végett közbeiktatom a tíz évvel korábbi GDP/cap adatot. Az így kialakított útmodell – amelyet ötvenként ismételt, ebben a formában teszteltem – a következő:

7. ábra. Az útmodell szerkezete, negatív és pozitív összefüggésekkel (generikus példa)

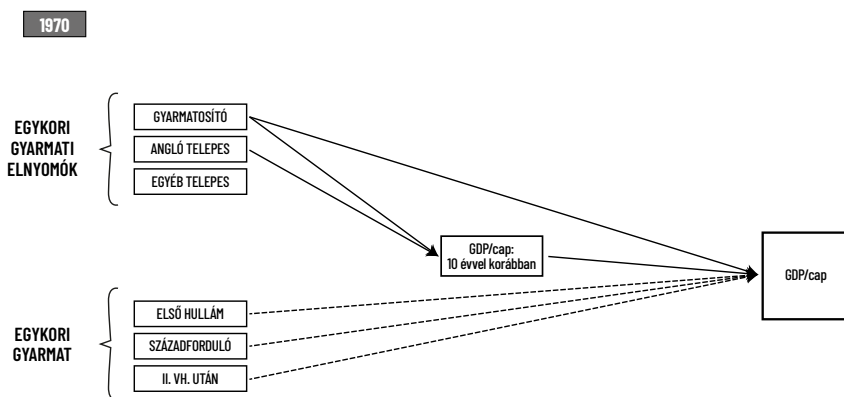
Az ábrában szaggatott vonalú vektor jelzi a két változó között becsült, statisztikailag szignifikáns ($p < 0,1$) negatív összefüggést, a folyamatos vonal pedig a pozitív összefüggést. A 10 évvel korábbi „egy főre jutó GDP” változó beiktatása miatt az ötvenként ismételt modell tizenegy tesztet tesz lehetővé (1970, 1975, ... 2018). A statisztikailag szignifikáns

⁹ A Maddison-féle becslések 2011-es USD-t használnak.

negatív és pozitív összefüggések megléte azt jelzi, hogy az adott országcsoport gazdasági teljesítménye kiugróan rosszabb / jobb, mint a „*sem hajdani gyarmati elnyomó, sem egykori gyarmat*” referenciacsoport tagjaié. (Természetesen ez nem érvényteleníti azt a tényt, hogy – mivel a gyarmati rendszer egész fennállása idején globális intézmény, a 19. század második felétől kezdve pedig a teljes emberiséget átfogó geopolitikai-geo-ökonómiai rendszer alapstruktúrája volt – így közvetve a világ összes országa érintve volt benne.)¹⁰

Eredmények

Az 1970-re vonatkozó útmodellt a 8. ábra tartalmazza.

8. ábra. Útmodell az 1970-es egy főre jutó GDP-hez. A szerző számításai Maddison (2020) adatai alapján.

A kontrollváltozóként használt „10 évvel korábbi egy főre jutó GDP” változó statisztikailag erősen meghatározza az 1970-es egy főre jutó GDP-t. Ez az autokorrelációs hatás „kódolva van” a modellben, így értelemszerűen végigfut a teljes vizsgált időszakon. Az itt bemutatott modellek adott év gazdasági teljesítményének háttérváltozóit keresik, vagyis arra összpontosítanak, hogy az autokorreláción túl mi határozza meg az adott ország adott

¹⁰ Magyarország a „sem-gyarmatosító-sem-gyarmat” referenciacsoportban található.

évben mért gazdasági teljesítményét. Másképp szólva, a modellek azt tesztelik, hogy gyarmati múlt szempontjából adott kategóriákba tartozó országok mennyire voltak képesek változtatni korábbi gazdasági helyzetükön az elmúlt tíz év során, s hogy ezek a változtatások helyzetük javulását vagy romlását eredményezték-e.

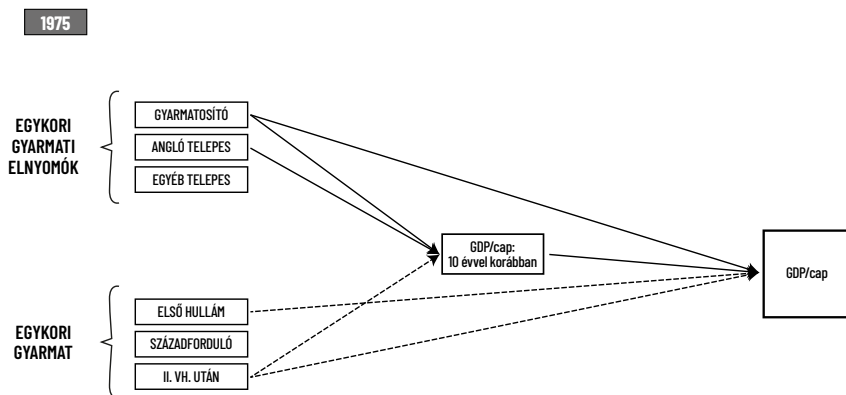
A 8. ábra tanúbizonysága szerint a gyarmati elnyomó múlttal rendelkező országok csoportozatában a volt gyarmatosítók nem egy, hanem *kétféle módon jutottak anyagi előnyhöz*:

1. statisztikailag szignifikáns, pozitív az összefüggés e gyarmattörténeti múlt és a tíz évvel korábbi egy főre jutó GDP között, amely azután növeli az adott évben megfigyelt gazdasági teljesítményt, illetve
2. a tíz évvel korábbi GDP-n túl egyéb hatásmechanizmusokon keresztül is jövedelmi előnyben vannak az összes referenciacsoport tagtársadalmaival szemben.

Az anglo-fehértelopes társadalmak ugyancsak előnyöket élveznek a tíz évvel korábbról „öröklött” jövedelemszintjük jóvoltából, ám az ő esetükben nem leljük egyéb, a korábbi GDP-előnyön túli pozitív mechanizmusok nyomát.

A gyarmatosítók és az anglo-fehértelopes társadalmak 1970-es eredményei tehát összeegyeztethetők azzal a várakozással, hogy az egykori gyarmati elnyomók e két csoportozatába tartozó országok a gyarmati rendszer felbomlásának végén még mindig gazdasági előnyöket tudhattak magukénak a referenciacsoporthoz képest. Az egyéb (nem anglo-) fehértelepes társadalmakra vonatkozó adatok nem mutatnak statisztikailag szignifikáns előnyöket, sem az 1960-as, sem pedig az 1970-es egy főre jutó GDP tekintetében. Mindez azt jelenti, hogy a nem anglo-fehértelopes társadalmak jövedelemszintje nem tér el statisztikailag szignifikáns mértékben a világ azon részétől, amelynek sem közvetlen gyarmati elnyomó, sem pedig gyarmati elnyomott múltja nincs.

Ami a volt-gyarmatokat illeti, ezek markánsan kirajzolódó, súlyos hátrányokat szenvedtek az 1970-es egy főre jutó GDP tekintetében. E megfigyelés egybevág azzal az előzetes várakozással, hogy a gyarmati elnyomás történeti múltja számottevő hendikep a globális jövedelmi versenyben.

9. ábra. Útmodell az 1975-ös egy főre jutó GDP-hez. A szerző számításai Maddison (2020) adatai alapján.

A 9. ábrában foglalt, 1975-re vonatkozó útmodell alig különbözik az előzőtől. A gyarmati elnyomók e modellben elfoglalt pozíciója ugyanaz, mint öt évvel korábban. Ami az egykori gyarmatokat illeti, a századfordulón függetlenné váltak csoportja nem tér el a sem egykori gyarmati elnyomó, sem volt-gyarmat országokétól, a második világháború után felszabadult országok adatai viszont nemcsak egy, hanem rögtön két, statisztikailag szignifikáns, *negatív pályát is megjelölnek*:

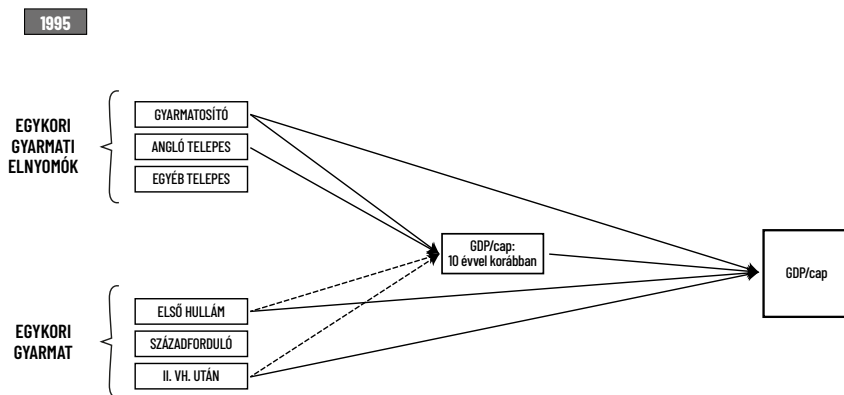
1. tíz évvel korábbi gazdasági teljesítményük jóval alacsonyabb a referenciacsoport-hoz képest, márpedig ez a korábbi és az 1975-ös egy főre jutó GDP közötti pozitív kapcsolat miatt viszonylagos hátrányt jelent, ráadásul
2. az adatok más hátrányteremtő mechanizmusok létre is utalnak. Mindez össze-
cseng azzal az empirikus várakozással, mely szerint a gyarmati sorból legkésőbb
felszabadult országok gazdasági teljesítménye nemcsak egykori elnyomóikénál és
a sosem-volt-gyarmat-sosem-volt-gyarmatosító országokénál, hanem a korábban
függetlenné vált gyarmatokénál is alacsonyabb.

A századfordulón függetlenné vált országok gazdasági teljesítménye ugyanakkor – az öt évvel korábbi útmodellel szemben – nem mutat markáns eltérést a referenciacsoport-hoz képest.

Az 1980-as, 1985-ös és 1990-es modellek a lényegét tekintve ugyanazt a mintát mutatják, mint a fent bemutatott 1970-es és 1975-ös: a volt-gyarmatosítók és az angló-fehértelopes társadalmak bebetonozott előnnyel rendelkeznek, egykori gyarmataik pedig – különféle

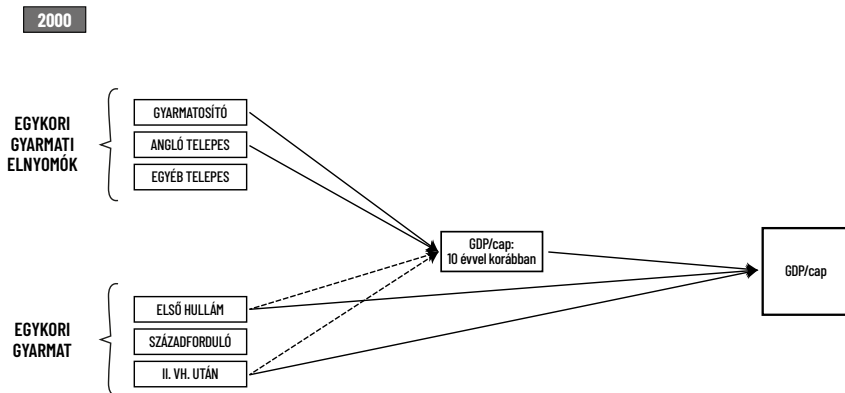
mechanizmusokon keresztül – egyértelműen drasztikus hátrányt szenvednek a gyarmati rendszer megszűnte utáni időszakban.

Valamikor 1990 és 1995 között azonban új korszak kezdődött a gyarmati múlt gazdasági egyenlőtlenségekre gyakorolt hatása tekintetében. Ennek szerkezetét a 10. ábra szemlélteti.

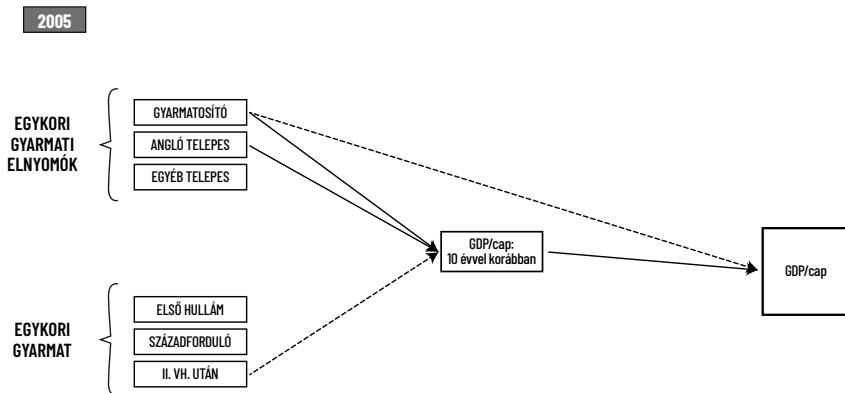
10. ábra. Útmodell az 1995-ös egy főre jutó GDP-hez. A szerző számításai Maddison (2022) adatai alapján.

Jól kivehető, hogy az egykori gyarmattartók és az angló-telepes országok továbbra is stabilan hasznát húznak világgazdasági beékeltségükből. Ami megváltozott, az az egykori gyarmatok helyzete. Nevezetesen, a volt gyarmatok két nagy csoportja – az első felszabadulási hullámban, illetve a második világháború után függetlenné vált országok – továbbra is egyértelmű *hátrányt* szenvednek a tíz évvel korábbi egy főre jutó GDP tekintetében, s ez az összefüggés érzékelhetően lejjebb nyomja őket a világ országainak jövedelmi skáláján. Ugyanakkor létezik ellentétes irányú összefüggés is – méghozzá az, hogy az egyéb úton-módon, más mechanizmusokon keresztül érvényesülő összefüggések között az egy főre jutó GDP-t növelő, *pozitív* kapcsolatot találunk. Más szóval: az egykori gyarmatok az 1990-es évek első fele táján talányos, ellentmondásos helyzetben voltak: egyszerre hátrányokkal és előnyökkel is rendelkeztek a nemzetközi versenyben. Hogy ezt melyik érintett társadalomnál pontosan milyen mechanizmusok idézték elő, az közelebb vinne a közelmúlt történetének megértéséhez – de itt nincs alkalmam alaposabban megvizsgálni.

11. ábra Útmodell az 2000-es egy főre jutó GDP-hez. A szerző számításai Maddison (2020) adatai alapján.

Akárhogy is, a volt-gyarmatok ellentmondásos világrendszer-pozíciója 2000-ben is megfigyelhető volt, pontosan olyan mintázattal, mint 1995-ben (ld. a 11. ábrát). 2000-ben az az újdonság jelent meg, hogy az egykori gyarmattartók és az egy főre jutó GDP közötti kapcsolatnak csak a tíz évvel korábbi egy főre jutó GDP-n keresztüli hatásmechanizmusa mutat statisztikailag szignifikáns összefüggést – azaz itt megszakadt az 1970 óta tartó folyamatosság: az egykori gyarmati elnyomó hatalmak viszonylagos jövedelmi előnye e ponton már kizárólag a korábbi gazdagságukkal hozható összefüggésbe.

12. ábra. Útmodell az 2000-es egy főre jutó GDP-hez. A szerző számításai Maddison (2020) adatai alapján,

A (12. ábrában összegzett) 2000-es útmodellben két szenzációnak tekinthető változás figyelhető meg. Az egykori gyarmatosítók és az angló-telepes társadalmak tíz évvel korábbi egy főre jutó GDP-hez fűződő statisztikai kapcsolata – mint várható volt – továbbra is pozitív, s a múltból öröklött gazdasági előny értelemszerűen kifejeződik a 2000-es egy főre jutó GDP-ben is. Csakhogy e ponton a volt gyarmatosítói pozíció egyéb úton-módon kialakuló összefüggése a 2000-es egy főre jutó GDP-vel *negatívra vált át*. Vagyis, az egykori gyarmatosítói múlt 2000-ben már *nemcsak versenylőnyt, hanem versenyhátrányt is jelentett*. Mindkettőt egyszerre. (Az angló-telepestársadalmaknál nem jelentkezik ez a versenyhátrány.)

A második meglepő fejlemény 2000-ben az, hogy az egykori gyarmatok első hullámban, illetve a 19–20. század fordulóján függetlenné vált csoportjának egy főre jutó GDP-je *már nem tér el* statisztikailag szignifikáns mértékben a kontrollcsoportétól, s az utolsó, második világháború utáni hullám esetében is csak az öröklött gazdasági hátrány (a tíz évvel korábbi egy főre jutó GDP) változója által közvetítve érzékelhető némi negatív hatás.

A fenti megfigyelések jelentőségét aláhúzza, hogy a 2005-ös, 2010-es és 2015-ös évre vonatkozó útmodellben foglalt becslések hajszálpontosan ugyanazt a mintázatot követik, mint a 2000-es. A 2018-as modell szintén ezt a mintázatot reprodukálja – azzal a különbséggel, hogy itt újból megjelentek az első hullámban függetlenné vált volt-gyarmatok hátrányai a tíz évvel korábbi egy főre jutó GDP-hez képest.

Tanulságok: Történelem az, ami nem múlik el

Két generációval a gyarmati rendszer megszűnte után semmiképp nem állíthatjuk, hogy a jelenben megfigyelt globális jövedelemegyenlőtlenségek egésze véletlenszerű eloszlást mutatna. Azt sem jelenthetjük ki, hogy mai világunk egyes – kétszáz körüli számú államba zárt – társadalmainak mai életkörülményei, kilátásai, lehetőségei bármilyen értelemben „függetlenek” volnának társadalmuk, államuk nagyon meghatározott, a gyarmati történelemben elfoglalt helyétől. Az, *hogy mennyire szegény / közepes jövedelmű / gazdag egy társadalom ma, nagyban kapcsolódik ahhoz, hogy „hol” helyezkedett el a világkapitalizmus előző öt évszázadát felölelő globális gyarmati rendszerben*. El kell vetnünk tanulmányunk azon, hallgatólagos „null-hipotézisét”, hogy a jelenben mért globális jövedelemegyenlőségeknek semmi közük ne volna a gyarmati múlthoz.

A fenti adatelemzésből ráadásul nehéz volna más következtetést levonni, mint azt, hogy a gyarmati múlt nem is csak egy, hanem egyenesen *két* sajátos, szükségszerű és szisztematikus módon összefügg van a későbbi – itt: egy főre jutó GDP-ben mért – gazdasági

teljesítmény egyenlőtlenségeivel. *A volt-gyarmati mivolt egyértelmű hátrányt jelent, a gyarmati elnyomó múlt pedig előnyök sorával jár – a gyarmati rendszer utáni világ jelenében.* Ugyanakkor a két ellentétes „oldalon” található jelenségcsoport egyike sem homogén „belülről”.

Ami az egykori gyarmati elnyomók mai társadalmait illeti, az egykori gyarmattartók és az anglo-fehértelepés társadalmak a teljes vizsgált időszakban a korábbi jövedelemelőnyükhöz kapcsolódva élveztek globális fölényt. Ehhez kapcsolódott, hogy a volt-gyarmattartók 2000-ig – azaz a gyarmati rendszer felbomlása után még évtizedekig – egyéb jövedelmi privilégiumok birtokában voltak. A fehértelepes, de nem anglofón (spanyol, portugál, francia vagy holland) telepestársadalmak ugyanakkor jóval kevésbé részesültek a mérhető jövedelmi előnyökből, így közös csoportozatuk statisztikai értelemben nem különül el a sem-gyarmati-elnyomó-sem-gyarmat viszonyítási csoport jövedelmi átlagától.

Természetesen az egykori gyarmatok körében is jelentős a szórás, hiszen olyan csoportozatról beszélünk, melynek némely tagjai a 18–19. század fordulója táján, mások pedig jóval később, adott esetben a második világháború vége és az 1970-es évek között vívták ki politikai függetlenségüket. Ugyancsak óriási változatosságot mutat a volt-gyarmattartók és gyarmataik közötti viszonyok, intézmények, klimatikus, természeti kincsekben megnyilvánuló, demográfiai stb. eltérések, az egyes (pl. katolikus kontra protestáns, liberális kontra konzervatív, rabszolgatartó-ültetvényes kontra erőforrás-lerabló-kereskedő stb.) gyarmati uralmi rendszerek közötti intézményi, kulturális, stb. eltérésekről nem is szólva. Ennek ellenére az itt vizsgált, 59 évet átívelő, tizenegy időpont között mindössze két olyat találunk – az 1995-ös és a 2000-es modellt – amelyben, ha létezik statisztikailag szignifikáns összefüggés a gyarmati helyzet és a jövedelem között, az a pozitív irányba mutat: itt a tíz évvel korábbi jövedelem negatív asszociációja mellett feltűnnek bizonyos „egyéb” úton-módon érvényesülő, relatív előnyök. Ugyanakkor a korábbi jövedelem öröklött hatása továbbra is versenyhátrányként érvényesül.

A magyarországi – s tágabban, a volt-államszocialista – közeg számára gondolatébresztő lehet az a megfigyelés is, hogy a kelet-közép-európai és észak-eurázsiai közegben, az 1990-es évek fordulóján végbement rendszervált(oz)(tat)ás egyik következménye az volt, hogy a súlyos, helyenként katasztrofális globálispozíció-vesztés miatt átmenetileg – az itt áttekintett adatok tanúsága szerint nagyjából egy évtizedig, a kilencvenes években – erőteljesen csökkent az itt bemutatott statisztikai modellben kontrollcsoport-funkciót betöltő, „sem-gyarmati-elnyomó-sem-gyarmat” országok jövedelmi pozíciója a világban. Az évtizedes zuhanásnak nemcsak az volt a következménye, hogy tompította a Kína (továbbá az e vonatkozásban ritkábban emlegetett India, Vietnam, Indonézia, Malájzia, stb.) centripetális „felfutásával” (helyesen: *újra-felemelkedésével*) járó globális sokkot

(Böröcz, 2009) (mondhatni, a volt-államszocialista tömb tíz éves mélyrepülése következtében ennyivel később vált érzékelhetővé a világrendszerhegemonia-válság a világban), hanem azért is, mert így az egykor gyarmati sorban volt országok némelyike érzékelhető közelségbe került a mindenki által hön vágyott relatív versenyelőny-szerzés, a globális fölemelkedés lehetőségéhez. A volt-államszocialista csoportozat átmeneti zuhanásának végével – valamikor 2000 és 2005 között – ez a folyamat megtorpant, a volt-államszocialista, addigra újból a globális-tőke-uralta-félperifériás csoportozat visszatért a megszokott, komótos, lassú növekedési mintájához ... a volt-gyarmati országcsoport pedig továbbra is a gyarmati hátrányok újratermelésével leírható működésmódot valósítja meg.

Hivatkozott irodalom

- Acemoglu, D., Johnson, S. & Robinson, J. A. (2001). The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation. *American Economic Review*, 91(5), 1369–1401. <https://doi.org/10.1257/aer.91.5.1369>
- Bolt, J., & van Zanden, J. L. (2014). The Maddison Project. *The Economic History Review*, 67, 627–651. <https://doi.org/10.1111/1468-0289.12032>
- Böröcz, J. (2017 [2009]). „Kína felemelkedése” és a világjövedelem változó elosztása. In Böröcz, J. (Szerk.), *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig* (pp. 113–136). L'Harmattan.
- Böröcz, J. (2018 [2008]). *Az EU és a világ. Kritikai elemzés*. Kalligram.
- Böröcz, J. (2022). „Eurofehér” gög és „piszkosfehér” sérelemérzet: A „rassz” – Európában. *Replika*, 125, 129–150. <https://doi.org/10.32564/125.8>
- Böröcz, J. (2025a). Mire jutottak az államszocializmust kapitalizmusra váltó országok egy emberöltő alatt? A félresikerült fausti alku – I. rész. *Mérce*, 2025. szeptember 27. <https://merce.hu/2025/09/27/mire-jutottak-az-allamszocializmust-kapitalizmusra-valto-orszagok-egy-emberolto-alatt/>
- Böröcz J. (2025b). Úgy tolattunk vissza 35 éve a kapitalizmusba, mintha nem lenne holnap. A félresikerült fausti alku – II. rész. *Mérce*, 2025. október 6. <https://merce.hu/2025/10/06/ugy-tolattunk-vissza-35-eve-a-kapitalizmusba-mintha-nem-lenne-holnap/>
- Braudel, F. (2009 [1958]) History and the Social Sciences: The Longue Durée. *Review (Fernand Braudel Center)*, 32(2), 171–203.

Chase-Dunn, C. (2012). The Emergence of Predominant Capitalism: The Long Sixteenth Century. *Contemporary Sociology*, 41(1), 9–12. <https://doi.org/10.1177/0094306111430786a>

Chase-Dunn, C., Niemeyer, R., Alvarez, A., Inoue, H., Lawrence, K. & Love, J. (2012). Cycles of Rise and Fall, Upsweeps and Collapses: Changes in the Scale of Settlements and Politics since the Bronze Age. *Globalistics and Globalization Studies*, 79, 64–91.

Goldfrank, W. L. (2013). Systems Historicized: Wallerstein's World-Systems Analysis. In Arnold, D. P. (Szerk.), *Traditions of Systems Theory: Major Figures and Contemporary Developments* (pp. 242–262). Routledge.

Grosfoguel, R. (2002). Colonial Difference, Geopolitics of Knowledge, and Global Coloniality in the Modern/Colonial Capitalist World-System. *Review (Fernand Braudel Center)*, 25(3), 203–224.

Grosfoguel, R. (2006). World-Systems Analysis in the Context of Transmodernity, Border Thinking, and Global Coloniality. *Review (Fernand Braudel Center)*, 29(2), 167–187.

Henige, D. (1970). *Colonial Governors: From the Fifteenth Century to the Present*. University of Wisconsin Press.

Maddison Project Database, version 2013. Bolt, J., & van Zanden, J. L. (2014). The Maddison Project: collaborative research on historical national accounts. <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/publications/wp4.pdf>

Maddison Project Database, version 2020. Bolt, J., & van Zanden, J. L. (2020). Maddison style estimates of the evolution of the world economy. A new 2020 update. <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/publications/wp15.pdf>

Mignolo, W. D., (2013). Introduction: Coloniality of Power and De-Colonial thinking. In Mignolo, W. D., & Escobar, A. (Szerk.), *Globalization and the Decolonial Option* (pp. 1–21). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315868448>

Milanovic, B. (2006). Global Income Inequality. A Review. *World Economics*, 7(1), 131–157.

Milanovic, B. (2011). *Worlds Apart: Measuring International and Global Inequality*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400840816>

„Number of European Overseas Colonies”. (2023). *Our World in Data*. <https://ourworldindata.org/grapher/number-of-european-overseas-colonies>

Quijano, A. (2000). Coloniality of Power and Eurocentrism in Latin America. *International Sociology*, 15(2), 215–232. <https://doi.org/10.1177/0268580900015002005>

Wallerstein, I. M. (2011 [1974]). *The Modern World-System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. The University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520948570>

Lehetséges-e az ellenállás a félperiferiális kapitalizmusban?

Losoncz Alpár
Újvidéki Egyetem
alpar@uns.ac.rs

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-01-02>

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy milyen ellenállási módozatokat bonthatnak ki egy félperiferiás helyzet szereplői, nevezetesen Szerbiában. Az írásom három részre oszlik. Az elsőben felidézem a jelenlegi rezsim létrejöttének történelmi körülményeit a posztszocialista korszakban. A második részben összekapcsolom a jelenlegi lázadás logikáját a Szerbiában létező ellenállási hagyománnyal valamint annak különféle aspektusaival. A harmadik részben egy még mindig folyamatban lévő szituáció lehetőségeit és a lázadó egyetemisták által eredmények politikai relevanciáját boncolom. A tanulmányban egyúttal a szerkezeti meghatározottságok és a cselekvő ágensek komplex viszonylatát próbálom megvilágítani. Meghatározott kételyt fogalmazok meg az eredmények konvertálásával kapcsolatban, és fontos feszültségekre hívom fel a figyelmet a tőkés determinációk és a „horizontális demokrácia” elkötelezettsége között, méghozzá egy olyan országban, amely egyszerre törekszik több pólusú geopolitikai irányulásra és az Európai Unióba való beilleszkedésre.

Kulcsszavak: ellenállás, Szerbia, kapitalizmus, félperiféria, egyetemisták

Is resistance possible under semi-peripheral capitalism?

This paper asks what forms of resistance can be articulated by actors situated in a semi-peripheral context, taking Serbia as its case study. The argument is developed in three steps. The first part reconstructs the historical conditions under which the current regime emerged in the post-socialist period. The second part links the logic of the present uprising to Serbia's longer tradition of resistance, exploring its various dimensions. The third part examines the horizon of possibilities opened up by this still unfolding situation, and assesses the political relevance of what the student protesters have so far achieved. Throughout, the study grapples with the intricate relationship between structural constraints and human agency. I raise a measured scepticism about whether the movement's gains can be effectively converted into lasting change, and I highlight significant tensions between capitalist imperatives and the commitment to „horizontal democracy” – in a country that, at the same time, pursues a „multi-polar” geopolitical stance and seeks integration into the European Union.

Keywords: resistance, Serbia, capitalism, semi-periphery, students

Bevezetés

Szerbiában az egyetemisták, valamint a hozzájuk csatlakozó rétegek 2024 vége óta alkalmazznak ellenállási gyakorlatot, különböző formákban. Az ellenállás kibontakozásának gyújtószinórja az újvidéki vasútállomás tetőrészének tizenhat áldozatot követelő leomlása volt. A szereplők a kezdetben azzal az igénnyel léptek fel, hogy az állam nevezze meg egyértelműen a felelősöket, később pedig, úgy ítélve, hogy a felelősség kérdése elhomályosult, azaz hogy a hatalom nem óhajtja felelősségre vonni a bűnösöket, kiszélesítették a követelések körét, és fokozatosan társadalmi reformokra hívtak fel. Alkalmi tiltakozásból mély változtatási ambíciók rajzolódtak ki.

Minden kétséget kizáróan önmagában is figyelmet érdemel az ellenállás időtartama és a megjelenített kitartás. Igaz, nem vonhatjuk meg még végérvényesen a mérleget, hiszen az ellenállás lángja nem hunyt ki, noha e sorok írásakor ugyanezen gyakorlatok jóval kevésbé intenzívek, mint korábban. Ugyanakkor az igények kiterjesztése a hatalommal szembeni fellépés folyamataiban, a társadalom építményére irányuló transzformációs kísérlet *túlmutat* a konjunkturális vonatkozásokon, és a félperiferiás kapitalizmus szerbiai változatának alapkérdéseit érinti. Nem fogom az elkövetkezőkben átfogóan bemutatni az említett időszakban végbement eseménysort, és nem követek időbeli sorrendet: legfeljebb kiválasztott eseményeket rögzíték. Figyelembe veszek ugyan bizonyos konjunkturális aspektusokat, de ezeket szerkezeti meghatározottságok keretén belül kívánom szemügyre venni, amelyek a tőkés világ félperiferális létezéséből hüvelyezhetők ki.

Ennélfogva három részre osztom az itt következő írást.¹ Az *első* részben szót ejtek a szerbiai rendszer geneziséről és jellegzetességeiről, amelyek kiiktathatatlanok az ellenállás kibontakozásának megértéséhez. Egyfelől hangsúlyozom majd azokat a tényeket, amelyek jellemzik a szerbiai helyzet különösségét, másfelől azt is kiemelem, hogy bizonyos időbeli eltolódással ugyan, de ehelyütt is olyan tendenciákat lehet elemezni, amelyek másutt is fennállnak Közép- és Kelet-Európában.

A *második* részben azt ecsestelem, hogy a jelenlegi ellenállás kapcsolatba hozható a Szerbiában dokumentálható ellenállási hagyománnyal. Ezenkívül arról szólok, hogy milyen lépésrendben bővült az ellenállás repertóriuma. Majd azt az állítást magyarázom, hogy a túl gyorsan megfogalmazott értékelések dacára ezen ellenállási alakzat miért nem rendelhető alá a „színes forradalom” képletének.

¹ Ezen írásban azokat a gondolatmeneteket követem, amelyeket több ízben az Újvidéki Rádió Szempont című műsorában fejtettem ki a szerbiai egyetemista lázadások kitörése óta.

A *harmadik* részben azt elemzem, hogy milyen eredményeket értek el az egyetemisták, és hogyan próbálják konvertálni a különféle megnyilvánulási formákat (gyaloglások, blokádok, utcai karnevál stb.) a tőke és a demokrácia logikája szintézisének kereteiben. Ugyanitt megfogalmazom kételyeimet is a konvertálás lehetőségeivel kapcsolatban, amellyel megkísérlem újraértékelni a szerkezeti determinációk, és az ágens szerepét.

A jelenlegi szerbiai rendszer genezise

Az egykori Jugoszláviára 1999-ben NATO bombák hullottak, majd egy év múlva az Egyesült Amerikai Államok által vezérelt nemzetközi közösség konstatálhatta, hogy a szerbiai állampolgárok véget vetettek az internacionális rendből kiközösített Slobodan Milošević uralmának (minderről: Losoncz, 2025).

Ugyanakkor a 2000-hez fűződő várakozásokban csakhamar csalódni kellett. A Milošević-vel szembeni elégedetlenséget sarkallta az a tapasztalat is, hogy több, mint tíz éves regnálása után a szerbség, amely erős diaszpórával rendelkezik, jelentékeny tereket veszített.² Másképpen szólva: szerb nemzeti nézőpontból Jugoszlávia felbomlását is veszteségként lehetett elkönyvelni – a nemzeti ideológia képviselői ugyanis már Jugoszlávia létrehozását is eredendően történelmi tévútnak tartják. Ám mindhiába élt a remény, hogy az új hatalomtartók kooperatívabb viszonyulása (a nemzetközi közösségtől elszakadó Miloševićhez képest) módosítja a szerb nemzeti érdekek érvényesítésének módját, a nemzeti létezés tere tovább szűkült. Az új hatalom beilleszkedése a nemzetközi intézményes élet vérkeringésébe ugyan roppant gyorsan megtörtént, de ez nem változtatta meg a nemzeti érdekérvényesítés lehetőségeit.

Ezenkívül a csalódást okozott a szociális dinamika változása is. Hiszen a posztmiloševići szereplők privatizáltak ott is, ahol a szocialista nevet viselő miloševići rendszer vonakodott. Míg a miloševići hatalom a nemzetközi közösségtől eltávolodva működtette a tőke erőszakteli elsődleges felhalmozását, addig az újak immáron e közösség részeként folytatták ugyanezt a tőkefelhalmozást. Az új hatalom valójában hozzáigazította a szerbiai állapotokat a tőkés világnormákhoz, deregulált, privatizált, újfajta tulajdonviszonyokat teremtett, és annak érdekében, hogy nyomatókat adjon beilleszkedő szándékainak, meghatározó képviselői szerint ejtették, hogy kényszerrel a hágai nemzetközi törvényszék elé juttassák a bukott Miloševićet.

² A posztmiloševići korban a koszovói albánok egyoldalúan kinyilvánították Koszovó függetlenségét, és a megmaradt jugoszláv föderatív állam is széthullott Montenegró kiválásával, amit a szerb politikai osztály csupán bűnülten szemlélhetett.

Jellemző, hogy 2000 október 5-e, a rendszerváltás napja, az idők folyamán egyre kevésbé volt példakép, azaz a szerb társadalom nem tekintette olyan fordulathoz, amely vonatkoztatási pont lehetne. Voltak olyan liberális hangadók, akik korábban messianisztikus jelentéseket rendeltek az előlegezett fordulathoz, később pedig azért minősítették elégtelennek a 2000-hez fűződő hatalomváltás teljesítményeit, mert nem ment végig.

A jelzett fordulat szereplői elmulasztották megtenni a politikai és a gazdasági „átvilágítást” – innen adódik a nemlétező, virtuális október 6-a megidézése a jelenkori szereplők esetében, akik visszatérnének a jelképes dátumhoz, és elszántan elvégeznék az elmaradt munkát. De csalódás keríthette hatalmába a munkásosztályt is, amely amúgy derekasan részt vett a Milošević-féle hatalom lebírásában (ennek nyomait a posztmiloševići aktorok igyekeztek eltüntetni, mintha csupán liberális átmenetről lett volna szó(!) (Aleksić, 2025a), hiszen a munkásosztály a neoliberális átmenet alárendeltje volt. A szociális veszélyek még erősödtek is a 2007–2008-ban kirobbant válság során – az akkori hatalomtartók önelégülten úgy vélték, hogy a válság hullámai nem érik el Szerbiát. Valójában arról volt szó, hogy a szerb gazdaság ekkor még mindig nem kapcsolódott be a nemzetközi gazdaság minden folyamatába, ezért tűnhetett úgy, hogy Szerbia kimarad a negatív folyamatokból – ám ez a tény csak késleltette a válság begyűrűzését.

Ráadásul a 2000-es évek első évtizedének végén a nemzetközi közösség hatalommal rendelkező alanyai is nyomatékos elégedetlenséget mutattak a Milošević után következő politikai vezetők iránt. Ezen hatalmi szereplők ugyanis úgy vélték, hogy lehetséges oly módon kezelni a Szerbiától önkényesen elszakadt koszovói albánok ügyét, hogy békés-együttműködő formák jöjjenek létre Szerbia és Koszovó között – miközben a számbeli kisebbségbe szorult koszovói szerbek is a legmagasabb szintű jogokhoz jutnak. Különösen a német politika, Angela Merkellel az élen, hangoztatta rosszallását amiatt, hogy a szerb politika élénk diplomáciai tevékenységbe kezdett Koszovó maradéktalan nemzetközi elismerésének (meg)akadályozásáért. Világossá vált, hogy a szerb politika, bármennyire is az EU-ba való „betagolódásra” esküdött, más premisszákat alapján működik, mint az európai ügyeket meghatározó politikusok, és a koszovóiak függetlenségi törekvéseit jogtalannak minősíti.

Az elmondottak alapján képet kaphattunk arról, hogy milyen történelmi tendenciák előzték meg a jelenlegi uralkodó osztály (Szerb Haladó Párt: a „haladók”) hatalomra kerülését, azaz a jelenleg is létező hatalmi szisztéma megszilárdulását. Tudniillik az új párt a várakozásokat beárnyékoló csalódások környezetében tett szert hatalomra, amely a „haladás” fogalmának nevébe emelésével a jövőre irányultságot domborítja ki. Vezéregyéniségei pedig olyan személyek, akik kormányzati szerepköröket töltöttek be Milošević annyira denunciált rendszerében. Ami azt jelenti, hogy van személyi folytonosság a poszt-poszt-miloše-

vići hatalom és a miloševići rendszer között. Az említettek voltaképpen az időközben elapadt szerb jobboldali radikalizmus köréből érkeztek – a szerb szélsőjobboldal vezére a hágai börtönben ült, illojális társai pedig úgy döntöttek, hogy átmentik ugyan e radikalizmus bizonyos jelentségeit, ám revízió alá vetik a szerb nacionalizmus nemzetközi elkülönülésre ítélt tetteit.

A haladók bírálták a 2000-es hatalomváltást, népellenesnek, valamint olyan *kvázifordulatnak* tartották, amely a szerb nemzet sírásójának bizonyult. Milošević kiszolgáltatását pedig sikerületlen politikai kereskedelmi aktusként értékelték. Ostorozták a 2000 utáni neoliberalizáció folyamán felgyülemlett privilégiumokat és a virágzó korrupciót – ma persze ők kerülnek ugyanezen vád prése alá. Majdhogynem baloldali húrokat is pengettek a társadalmi igazságságosságra hivatkozva.

Azaz a haladók mint kihívók regenerációt ígértek, viszont rezsimfenntartó pártként maguk is belevestek ugyanazon problémahelyzetekbe mint elődeik, tápot adva a politikai elitellenességnek.

Hogy a nemzetközi közösség említett szereplői igent mondtak az újdonsült pártra, amely visszahozott bizonyos tartalmakat az egykori Milošević-érából, abból is eredt, hogy úgy gondolták, az új hatalomtartók szakítanak az inerciával, és kiutat találnak a Koszovóhoz kötődő problémahelyzetből. Tévedés azt hinni, hogy az egykori radikálisok megtévesztették álöltözetükkkel a nemzetköziet, hogy szerepjátékot alkalmaztak: nem lehet mellőzni, hogy több olyan gesztust tettek, amelyek igazolták a várakozásokat. Igaz, egy illusztratív tanulmány (Economides & Ker-Lindsay, 2015) lajstromozta azokat a „konstruktív lépéseket”, amelyeket a haladók fogantatosítottak a koszovói kérdés kapcsán, ugyanakkor arra figyelmeztetett, hogy nem ment végbe a „mély” „európaizáció”. Azaz Szerbia nem tette belsővé a „szubsztantív” európai normagyűjteményt. Eszerint Szerbia pusztán számító-pragmatikus úton bonyolítja le az európai társulás folyamatát – ezzel a véleménynel szembe lehetne szegezni, hogy a szerbek tekintélyes része emlékezett arra, hogy az EU országai elfogadták a NATO-bombák szórását 1999-ben, ami erősítette a kalkulatív hozzáállást. Az pedig, hogy a koszovói kérdés körüli feszültség később sem csökkent, rengeteg tényezőnek köszönhető.

Félperiferális jelenségnek tekinthető, hogy megjelent a színen egy volt amerikai nagykövet, William Montgomery is (Grabež, 2011; Losoncz, 2025), aki a szolgálat befejezése után is Szerbiában maradt, és feleségével együtt a szerb establishment részévé vált. Ennek megfelelően nemcsak karcolatokat írt egy napilapban, hanem a 2007-ben alakult haladókat tanácsadói minőségben segítette. Nemegyszer hangot adott azon meggyőződésének – nemzetközi szinten is – hogy lát a haladók között egy nagyon tehetséges egyéniséget, aki megnyitja a jövőbe vezető kapukat. És azóta is megannyi esetben a pro-szerb állítások mellett tett olyan kijelentéseket, amelyek dicsérik a szóba hozott személyt,

mármint Aleksandar Vučićot – közvetetten elismeréssel illette még a jelenlegi ellenállás kezelését is, habár megkérdőjelezte a hatalom dogmáját, miszerint „színes forradalom” tanúi vagyunk. Montgomery annak a tévképzetnek a kialakulásához is hozzájárult, hogy a létező rezsimit minden dimenziójában Vučić személyére kell vonatkoztatni, eltüntetve a szerkezeti determinációkat.

Ebben a kontextusban értelmezhető, hogy a haladók berkeiben idővel magának vezető szerepet biztosító Vučić abból indulhatott ki, hogy személye elfogadott a nemzetköziek számára. Azaz hogy mandátumot kapott ahhoz, hogy újra szervezze Szerbiát. Pontosabban ő ezt a mandátumot küldetéssé alakította át, ahogy ezt ki is fejtette.

A haladó rezsím 2012 után ugyanazokat a mintákat juttatta érvényre, mint a válságba belebonyolódó Európa.

Az amerikaiak által hol értetlenkedéssel fogadott, hol kigúnyolt, erőltetett takarékoság, a megszorítások és a fiskális konszolidáció jelentette itt is súlypontot. A haladó retorika az elérhető jövőt mozgósította az ínséges jelennel szemben – amelynek megformálásában az elődök játszottak döntő szerepet. Neoliberalizmus volt ez, Szerbiára szabva. A kritikai okfejtések állandóan jelezték is, hogy szűkülnek a munkavállalói jogok, hogy a hatalom a tőke szakadatlan mozgását támogatva pártfogolja – különösen a nemzetközi jellegű – tőkét (szubvenciókkal, a munkajog kiterjesztésének akadályozásával: még az is felmerült, hogy a szerb állam a Black Rocknak nyújt támogatást (Đaković, 2025). Noha annak ellenére, hogy a neoliberalizáció kiterjedt a sztrájkjogokra is, Szerbiában számottevő sztrájkok voltak (Mašina, 2017; Reljanovic, 2017; a sztrájkok számáról ld. Novaković, 2017). Egyébként még az a vučići lépés is, hogy leszbikus kapcsolatban élő nőt nevezett ki miniszterelnöknek, aki ma is egyik leghűségesebb szövetségese, kihámozható a neoliberalizmus eszmefuttatásaiból – gyakorta elfeledkezünk a neoliberalizmus többes dimenzionalitásáról, azaz arról, hogy szabadságokat ígért.

Történelmi összefüggésekbe helyezve: ha Milošević egykoron arra kapott „megbízatást”, hogy „erőt” kölcsönözzön az enervált szerb nemzeti állapotnak, s ha a 2000. október 5-én bekövetkező hatalomcsere után lebonyolítókat az mozgatta, hogy eleve elrendelt módon vezessék vissza Szerbiát a világrendbe, akkor a haladók élére kerülő Vučić azt a szerepet dolgozta ki magának, hogy közvetíti a nemzetköziek által hitelesített és alternatíva-nélkülinek érvényesített tőkés világ normáit. Ha úgy tetszik, ő a nemzetközi közösség helyi képviselője, aki ha kell, törvénybe iktatja, hogy nem lehet munkahelyet létrehozni a közsférában. És ő az, aki a haladó rezsím legfőbb képviselőjeként és a tőke ostaraként léphet fel, és a nemzetközieknek úgy tűnik, hogy jól ténykedik ebben a munkakörben. Nem tekinthető véletlennek, hogy programja

tengelyének mindig a külföldi tőke idevonzását tekintette: hogyan válhat rezsimje a külföldi tőke szálláscsinálójává?

Mindközönségesen Vučićot nem a negatív kultusz vagy a felfújtt abszolút hatalom jelentéseibe kell beoltani, ahogy ezt ellenzéke tette és teszi, hanem egy rezsim személyes megtestesülését kell látni benne. Magatehetetlen és balsikerű ellenzéke nem tudott ellenszert találni többszörös előrehozott választásokkal operáló rendszerrel szemben, amelyeket a köztársasági elnökké avanszált Vučić úgy értelmezett, mint politikájának a lakosság által megvalósuló folytonos igazolását. Ellenzéke hol úgy gondolta, hogy a rezsim elég majd a saját maga keltette tűzben, hogy a temérdek népszerűtlen lépés eltemeti majd az elnök által fémjelzett rezsimet. Hol pedig a szokványos, eleve meddő közép-kelet-európai képletet követte, amely azzal vádolja az ellenfelet, hogy megátalkodott *antieurópai* és elhajló – amikor egy agilis anarchista (Ratibor Trivunac) az elmúlt évben azzal ironizált az ellenállóknak az állami szervek által elkövetett megrendszabályozása fölött, hogy végre teljes mellszélességgel társultunk a hasonló eszközökhöz nyúló Európához, akkor rávilágított a mélyben lappangó kérdésre, azaz arra, hogy az ellenzék egy differenciálatlan Európát emleget, mint ideált. (Ez a zavarodottság jellemezte amúgy a lázadó egyetemisták egy részét is, akik bizonyos pillanatokban szintúgy az EU-tól várták a megmentő segítségnyújtást. Csalódniuk kellett.)

Mindenesetre dacára annak, hogy a haladók által működtetett rezsim teret engedett a maximálisan kifizített neoliberalizációnak és a hiperegyenlőtlenségnek, ahogy ezt tanulmányok kimutatták (az egyenlőtlenség formáiról, amelyek Szerbiában kirívóak voltak regionális szinten is: Arandarenko, Krstić & Rakić, 2017), az ellenzék nem tudott semmilyen *ellenhatalmat* kiépíteni. Az ellenzékiek azzal a jelenséggel sem tudtak mit kezdeni, hogy a haladó rezsim a neoliberalizáció szellemében tovább bontotta a jóléti állam még Jugoszláviából származó maradványait, ugyanakkor „kijáratot” is biztosított (erről, Vuković & Stefanović, 2024): a haladó pártba való betagozódás informális módon munkahelyet létesített – a korrupció miatti düh egyik forrása éppen e gyakorlat volt. Amennyiben Ernst Fraenkel híres elméletét parafrázáljuk a kettős hatalomról (Fraenkel, 1974), úgy azt mondhatjuk, hogy a hatalom a társadalom működése szempontjából *egyfelől* a jogállamot helyettesítő mechanizmusait érvényesíti, *másfelől* pedig fennáll a privilégiumokat elosztó állam is.

Ez magyarázza azt a tényt, hogy a mai ellenállók időnként kérlelhetetlenül a történelem szemétdombjára akarják küldeni a szerb ellenzéket, mondván, hogy eltékozolták a haladó rezsim elleni lehetőségeket, azaz egy reális ellenhatalom érvényre juttatását.

Vučić, aki különféle viszonylatokat tart fenn a kínaiakkal és az oroszokkal, természetesen kiváltja az EU-rendszer szereplőinek bírálataát, akik legalább 2014 óta időről-időre

szóvá teszik, hogy az orosz kapcsolat fenntartása megengedhetetlen egy EU-tagságot céljául kitűző ország számára. A haladó rezsim azonban a geopolitikai semlegességet reklamálja az előirányozott európai politikai egyöntetűséggel szemben – eddig a tőkefegyelem tiszteletben tartása és a nemzetközi tőke iránti buzgó-kedvező viszonyulás a szerb hatalmat játékbán tartotta az európai térfélen.

Bal- és jobboldalon egyaránt felöltött, természetesen más és más hangsúlyokkal, hogy orosz kapcsolat ide, kínai beruházások oda, de az európai tőkeviszonylatoktól való súlyos függés rajzolatát pillanthatjuk meg. Egy jeles szociológus (Antonić, 2018) egyenesen gyarmati jelenségeket tulajdonít a szerbiai konstellációnak: miután megvizsgálta a nemzetközi tőkének juttatott szubvenciókat, majd az egyéb előnyöket, amelyeket e tőke képviselői élveznek, az internacionális tőke jelenlétét a legfontosabb gazdasági szektorban, majd a banki szférában tapasztalható tulajdonviszonyokat, a „koloniális poliarchia”, és a „mutáló gyarmatosítottság” képleteire következtetett. Szerinte még az európaiak szemében deviánsnak tűnő szerb köztársasági elnök is az „öngyarmatosítás” retorikájával él, amikor a szerbeket letaglózó módon „renyhe balkániakként” írja le.

A jelenség fenti leírása megfelel a valóságnak. Számomra azonban célszerűbb az imperializmus fogalmát használni, amely megengedi a „nem-területi jellegű” (Sakellaropoulos & Sotiris, 2015) kényszerformákat, ellentétben a gyarmatosítás logikájával. Pontosabban mutatja be azt a módot, amellyel egyes hatalmi központok képesek befolyásolni a peremen vagy a félperemen bekövetkező tőkefelhalmozás folyamatait, és „távírányítással” meghatározni az olyan processzusokat, mint a törvényhozás. Vagy rendelkeznek olyan hatalommal, amely navigálja a tudás teremtésének és közvetítésének folyamatait. Valójában már a 2000-es évek elején felmerültek olyan kritikai meglátások, még ha csak egy kisebbség által is, amelyek az EU területi terjeszkedését, kényszerítő mechanizmusait kapcsolatba hozták az imperializmussal (Bohle, 2003). Bármennyire is különböznek ezek a jelenségek a klasszikus imperializmustól, ugyanezen eszmefuttatások tudatosították, hogy a fennálló és tovább élő aszimmetriák a „periferizációval” karöltve az imperializmus felújított variánsát teremtik meg. A szerbiai kritikai értelmezések képviselői bólogatnának akkor, amikor olyan tételek hangzanak el, miszerint az európai ügyintézők „szelektív” módon lépnek fel, és a fékezetlen európai tőke mozgása számára biztosítanak támasztékokat (Bieler, 2002).

Összegezve: Szerbia imperialista kontextusban szituálható – annak ellenére, hogy az európaiak retorikájában ugyanezen ország, nem tudván szabadulni az oroszok ölelésétől, zavarkeltő-egységbontó geopolitikát jelenít meg, helyzetét a félperiferiás kapitalizmus pozíciója jellemzi.

A kortárs szerbiai ellenállásgyakorlat történeti gyökerei

Az ellenállás Szerbiában hosszú és tekervényes történetre tekinthet vissza. A kortárs ellenállás csak újabb állomása annak a tagolt hagyománynak, amelynek 1968 forrongó éve a kezdőpontja. Akkor, persze még a jugoszláv szocializmus keretein belül, tettekre kész egyetemi hallgatók erőteljesen kinyilvánították azon követelésüket, hogy folytatódjon a megrekedt jugoszláv forradalom. Ráadásul az egyetemisták azóta is többször hangot adtak megformált vagy formanélküli elégedetlenségüknek, és különféle politikai protestformákat bontottak ki. Noha megjegyzem, hogy nem bizonyult ez mindig rokonszenvesnek, hiszen a múlt század utolsó évtizedében jobbról is bírálták az akkori Milošević-rezsimet, és több készenlétet, erőteljesebb fellépést követeltek. Vagyis több erőszakért kiáltottak. Hogy van mélységes kapcsolat a fiatalság és a politikai radikalizmus között, hogy a fiatalok készenlétet tanúsítanak az érdekkövető magatartásba rögzülő felnőttekkel szemben, azt aligha kell bizonyítani: a forradalmak parázsát fiatalok szokták lángra lobbantani.

Hovatovább érdemes emlékeztetni arra, hogy hömpölygő tiltakozások kísérték a haladók által szervezett választásokat a 21. század második évtizedében is – ezek többfajta követeléssel léptek fel, de a választások legitimitásával kapcsolatos bírálatok mellett ezen esetekben is, fel-felillantak a társadalom kollektív szerveződésére vonatkozó, amorf meglátások is. Majd tiltakozások tanúi lehettünk akkor is, amikor a szerbiai polgárok utcára mentek a lítiumbányászat okán. A történet 1997-ben kezdődött, de konkrétabb formákat akkor nyert, amikor 2017-ben az akkor már viruló haladó rezsim afféle deklaratív jellegű megegyezést kötött a másik szereplővel, mármint a nemzetközi ökológiai körökben sokat bírált angol-ausztrál Rio Tinto korporációval. A szerb hatalom egyébként tűzön-vízen át érvényre kívánta juttatni a lítiumprojektet – annak ellenére, hogy a szerbiai emberek nagyobb része aggódott, és elfogadhatatlannak tartotta a projekt megvalósításából származó veszélyeket. Vučić számára a lítium adukártya volt a nemzetközi közösséggel, különösképpen az európaiakkal folytatott alkudozásban.³

Amikor 2024 novemberében az utcán tiltakozni kezdtek a felháborodott fiatalok, még nem voltak birtokában programatikus megfontolásoknak. Az egyetemisták eleinte rendületlenül a vasútállomás tetőszerkezetére vonatkozó teljes dokumentáció bemutatását követelték, miközben a hatalom úgy hárított, hogy mindezt megtette már, azaz

³ Hogy a szerbiai lítium már-már a „kollektív” Nyugat „projektumává” is vált, talán a legjobban az a tény bizonyítja, hogy az aktuális amerikai nagykövet szerint aki ellenzi a lítium-ügyet, az a bestiális orosz elnök, a fekete bárány Putyin malmára hajtja a vizet. Az Eko straža (2024) nevezetű kritikai csoportosulás kemény nyílt levelet írt Christopher Hillnek, az amerikai nagykövetnek ennek kapcsán. Ugyanitt a sokféle lítium-vonatkozásokról is lehet olvasni.

mindent feltárt, amivel rendelkezik. Konceptuális elgondolások, társadalomalakító akaratformálódások csak később törtek a felszínre.

Szögezzük le: nem a katasztrófa tapasztalata hozta létre a lázadássá átfarmálódó tiltakozást, az esemény csak elindított egy sereg egymásba kulcsolódo folyamatot.

Az előtető leomlásának értelmezése amúgy is komplex analízist kíván, amely az építőiparban észlelhető neoliberalizációt hivatott boncolni. Ezenkívül másutt is rögzíthetünk hasonló tapasztalatot, anélkül, hogy politikai jelentések bukkannának a felszínre, és lázadásra kerülne sor.⁴ Voltaképpen sok véletlenszerűség kavargása teremtette meg a lázadást: ilyen a hatalmi párt emberei által alkalmazott erőszak (ismét Újvidéken), amely erős impulzust adott a felháborodás által meghatározott protestalakzat metamorfózisának. Megmaradtak ugyan a ludisztikus elemekkel átszőtt, a hatalmi észt „kicselező” protestformák, amelyet az áramló és egyre harciasabbá váló, a rendőrökkel való konfrontációt is felvállaló „sokaság” (hogy ezzel a fogalommal éljek, amelyet a jelenkorban Antonio Negri és mások is újraértelmeztek [Hardt & Negri, 2004]) működtetett. A lázadó egyetemisták provokatív módon sétáltak, futottak, helyet változtattak, tereket foglaltak el, miközben mindenütt örömujjongással fogadták őket. Egyfajta személytelenítést hajtottak végre: lemondtak arról, hogy köreikben vezéregyéniségek jöjjenek létre, akik képviselnék őket és utat mutatnának – valójában anonimitásba burkolódtak, csupán néha jelentek meg egyes kiválasztott médiákban, de akkor is megerősítették, hogy egyikük sem reprezentálja a fluid egészet. Valójában az egyetemisták állandóan bővítették fellépési repertóriumukat, kreativitást tanúsítva, ezenkívül folytatódott az egyetemek blokádja.

Ugyanakkor formát nyertek az egyetemeken belül létesülő plénumok is. Ezek nemcsak a társadalom szorongató meghasonlottságait boncolgatták, hanem a „közvetlen demokrácia” mechanizmusait is próbálgatták – felidézve a részvételre alapozó jugoszláv öngazgatás hagyományát is. A horizontális plénumdemokrácia (Wihl, 2023) az egyen-

⁴ Egyetlen felvilágosító erejű szöveget ismerek ezzel kapcsolatban, amelyet egy építészmérnökhöz, Milan Miličević írt. Az írás még 2024 decemberében látott napvilágot. A melybe akar nyúlni, és nem *ad hominem* támad, azaz nem pusztán a jelenlegi hatalmi rezsímet szidja, hanem azt állítja, hogy a lejtő a szerb építőiparban a berlini fal leomlásával kezdődött. Aztán részletesen elmagyarázza, hogy milyen események, milyen politikai és gazdasági mozgások határozták meg a neoliberalizálódás folyamatait, amelyek a szabályok lazulásához, majd afféle kulminációként a novemberi katasztrófához vezettek. Ez az okfejtés nem nyeri el sokak tetszését, noha az egyetlen olyan általam ismert értelmezés, amely nem a felületre irányul, hanem annál sokkal többet akar. Nem is tetszhet mindenkinek, mert hosszabb távlatba illeszti a felelősség kérdését, és azt fontolgatja, hogy a felelősök nem csupán a jelenlegi hatalmi rezsímben keresendők, hanem a Szerbiában 2000 óta hatalmat gyakorló mindegyik garnitúrában, beleértve a különféle építészeti igazgatókat is, akik szentesítették a romló situációt, és hozzájárultak ahhoz, hogy rögzüljön a szigor csökkenése a középületekkel illetően. Fontos ez az írás, hiszen nemcsak pillanatnyi érzéseket tükröz, hanem elemzői igényt: Miličević, 2024. Egy másfajta értelmezés, amely a jelenlegi hatalom gátoló gesztusait sorakoztatja fel: Đurđić, 2026.

jogú részvételi logika megjelenése túlmutatott a túlfeszített korrupció elleni tiltakozás keretein is. Ezen utóbbi eljárások erős rokonszenvet ébresztettek az egyetemisták iránt, és a lakosságnak bizonyos kutatások szerint 61%-a támogatta az ellenállókat, beléjük vetítve az ártatlanság és a tisztaság jelentéseit. A 2025. március 15-i megatüntetés (egy számadatokkal foglalkozó intézmény azt állította, hogy háromezernél is több embert látott akkor Belgrádban)⁵ jelezte, hogy mekkora az egyetemisták hívó szavát meghalló tömeg nagyságrendje.

Vagyis a korrupcióval szembeni fellépés közvetítése népszerűséget hozott az egyetemistáknak, és orientáló tényezőként szerepelhettek. Mégis, a szituáció azt a benyomást keltette, hogy a korrupció gyakorlata csupán perszonalizált-romlott szereplőkhöz köthető. Holott e jelenséget csak akkor lehet megragadni a maga mélységében, amennyiben deperszonalizáljuk, azaz megpróbáljuk levezetni a félperiferiális kapitalizmus hatalmi viszonylataiból (Aleksić, 2025a). A közvetlen demokrácia szorgalmazása azonban ellensúlyozta a korrupcióval kapcsolatos bizonytalanságokat: hogy a diákok stratégiai jelentésekkel ruházták fel a plénumokat, abból is kiderül, hogy egyszer azzal fordultak a lakossághoz, hogy minden döntési szituációban folyamodjanak e döntési formákhoz, vagyis éljenek a szabadsággal. Ez kétségen kívül olyan vonatkozás, amely a modern szabadságtapasztalatba, annak végső lehetőségeibe vág, benne a szabadság a saját elemeiben mozoghat – ehhez pedig a hatalommal való konfrontációkban szerzett *tanulás* révén jutottak el az ellenállás alanyai.

A haladó hatalom sokáig dermedten szemlélte az eseményeket: az is visszatartotta bizonyosfajta erőszak alkalmazásától, hogy el kellett viselnie az ellenőrző jellegű EU-szervek vizsgálódó tekintetét, amely górcső alá vette és veszi a szerb hatalom minden lépését. Mindennek ellenére jelentések születtek, amelyek kritikát fogalmaztak meg a hatalom magatartását illetően.

Amikor 2025. március 15-én óriási tömeg gyűlt össze Belgrádban, és sokan hatalomcserét előlegeztek, akkor két vonatkozásra derült fény. *Egyfelől* az egyetemisták megtapasztalták saját erejüket, mozgósítási képességeiket, azaz látták magukat, méghozzá soha nem tapasztalt nagyságrendben, de legjobbjaik vélhetően tudatában voltak annak, hogy azok a nyugati híresztelések, miszerint mozgósítani tudták a társadalom egészét, nem jelentenek pontos diagnózist (Trivunac, 2025). *Másfelől* kitűnt, hogy a haladó hatalom nem dolgozott ki tervet arra, hogy kivezesse az országot a létrejött állapotból: rögzítenie kellett, hogy tekintélyes tömeg hajlandó ellene fellépni, ám ebből nem azt a következtetést

5 A Nyilvános Gyűlések Archívumáról van szó. A helyzet súlyosságát még a köztársasági elnök is elismerte az eseményhez kötődő sajtótájékoztatóján, szokványosan drámai hangvételű retorikával, hovatovább még azt is közölte, hogy meglepetésszerűen rengeteg ember érkezett a fővároson kívülről, a provinciából, ha úgy tetszik.

vonta le, hogy meg kell adnia magát – ellenkezőleg, bízott normalizálási képességeiben, az említett nyugati „mandátumban”, amelyet eddig senki nem vett el tőle. Ugyanakkor a haladó hatalom nem is tulajdonított kellő jelentőséget az eseményláncolatnak, és már a kezdettől fogva azt az ideológiai tételt ismételte, hogy itt színes forradalom játszódik le, az egyetemisták marionettbábuk, akiket rosszakaratú külső erők mozgatnak.

A színes forradalom gondolata mindenekelőtt regionális percepcióra épül, minthogy a régió országai olyan geopolitikai satuban vannak, hogy az ellenállás már eleve redukált mozgástérrel rendelkezik, és külföldi pénzügyi forrásokba, útmutatásokba kapaszkodik.

Szerbiában mindehhez hozzáadódik 2000 emléke, amelyet bizonyos nemzetközi tanulmányok is ősmintának tekintenek a színes forradalom szempontjából (Filin, Khodunov & Koklikov, 2022; Losoncz, 2025). Jeleztem, hogy személyes átfedések azonosíthatók a miloševići rendszer és a haladók vezéregyéniségei között. Ők pedig tényleg megtapasztalhatták a „színes forradalom” forgatagát, vagyis politikai képzetrendszerüket megterheli ez az emlékezesi tényező.

2000 azonban merőben másfajta történelmi konstelláció volt a jelenkori állapotokhoz képest: Slobodan Milošević rezsimjét az unipoláris világrend első pozícióját birtokló Amerika példa gyanánt használta. Azt sugallta, hogy a Milošević-féle aprócska Szerbia tényleg veszélyezteti Amerika biztonságát, és hozzájárul a szabályalapú liberális világrend bomlasztásához. Másképpen szólva, Amerika saját biztonságpolitikájának értelmezését használta fel arra, hogy legitimálja, miért is mér vereséget egy kis ország elnökére, és sújtja bombákkal ugyanezen ország polgárait, mintegy bevégezve a burzsoá modernitás (Neocleous, 2014, 2025) biztonságpolitikai imaginációját. Ez magyarázza, hogy nemzetközi erők horribilis pénzeszközöket biztosítottak a hatalomváltók logisztikájához. Egy nemzetközi kiadvány szerint az egykori Otpor (Ellenállás) diákszervezet, valamint az akkori ellenzék számláira óriási pénzösszeg érkezett (kb. 40 millió dollár [Filin, Khodunov & Koklikov, 2022, 467]), ami haszonelvű mozzanatok lehetőségét sejteti. Viszont érdemes megjegyezni, hogy az egykori szereplők (diákvezérek) nagy része abban a meggyőződésben ténykedett, hogy a tetemes pénzeszközöket a szerb diaszpóra biztosítja (ld. erről AntoniĆ, 2018). Ez nem önbecsapó magatartás, hanem azt mutatja, hogy a történelem a szereplők háta mögött történik.

A színes forradalom jelenségrendszere azonban csak akkor juthatott kifejezésre, amikor Amerika különösképpen érdekelt volt az általa elképzelt liberális demokrácia kivitelében és világszintű meghonosításában. Ez azt is feltételezte, hogy ugyanezen ország a színes forradalmakat afféle közvetítői mechanizmusként használta, hogy sürgesse és segítse a reitensnek kikiáltott rezsimek elmozdítását.

Röviden említeni kell, hogy amennyiben a színes forradalom címkéjét ragasztjuk 2000 szereplőire, akkor nem szolgáltatunk igazságot a kor áldozatot is vállaló cselekvőinek.

Hiszen roppant leegyszerűsítő gesztus lenne, ha a színes forradalom figurájának előtérbe hozásával lemondanánk a konkrét szituáció elemzéséről, és mellőznénk azokat a *külső erőktől független belső hajtóerőket*, amelyek oroszlánrészt vállaltak a rendszer megdöntésében. A színes forradalom elemei valóban fennálltak az adott konstellációban, tagadhatatlanok a külső hatalmi logisztikai vonatkozások (titkosszolgálatok stb.), ugyanakkor nem szabadna itt megállítani az elemzést – még a színes forradalom eredeti alakzatában is ott van a *külső és belső erők bonyolult dialektikája*. Mondjuk, a munkásosztály korábban már szóba hozott részvétele ide tartozik. *Következésképpen, a színes forradalom nyelve rengeteg félrevezető mozzanatot tartalmaz még 2000-re nézvést is.*

Az pedig bizonyos, hogy a jelenkorban nem beszélhetünk a jelenlegi amerikai hatalom imént említett érdekelttségéről. Ugyanezen hatalom búcsút mondott mindenfajta univerzalizmusnak, és nem kíván a világkapitalizmus „gondnokaként” fellépni (Losoncz, 2026). Nincs olyan ambíciója, hogy színes forradalmakat idézzon elő, és nem gondolkodik az ifjabb Bush módjára, aki úgy gondolta, hogy a színes forradalom tökéletes megoldás a liberális demokrácia exportjára. Ezzel persze nem azt óhajtom kifejezni, hogy a szerbiai szereplőket semmilyen külsődleges befolyás nem éri: ennek már csak az is ellentmondana, hogy nyugat-európai politikusok ismételten használják a régi metaforát, miszerint a Balkán egy „lőporos hordó”, amely bármikor robbanhat. Ez pedig beavatkozási kényszert anticipál.

De mindez akkor sem elegendő ahhoz, hogy arról elmélkedjünk, hogy külső erők döntő módon befolyásolják a lázadást. Az ellenállók radikalizmusa nem magyarázható azzal, amit a bevett értelmezési készlet színes forradalomnak nevez, hiszen az csak azt az igényt tükrözi, hogy jó lenne beilleszteni mindazt, ami Szerbiában történik az ismert sémákba. Ebben az értelemben a jelenlegi haladó rezsimet nem fenyegeti a kívülről mozgatott „forradalom” veszélye – persze e forradalomhoz kötött jelentéshalmaz ismétlése mindig érveket nyújt a szerb hatalomnak ahhoz, hogy azt a képzetet keltse, hogy az ellenállók nem önállóan cselekvő alanyok, és hogy Szerbiában ostromállapot van.

Ráadásul egyéb tendenciák sem igazolják a jelenkornak 2000-rel való kiegyenlítését. *Először* is, negyed évszázaddal ezelőtt az ellenállók egy a hatalom által elveszített választás után csikarták ki a rezsim bukását. Hasonló jelenségről jelenleg nem beszélhetünk, sőt, mi több, azt is hozzátehetjük, hogy az időközben jegyzett helyi szintű választásokat a haladó hatalom rendre-módra megnyerte. *Másodszor*, a kirótt szankciók felmorzsolták az akkori szerb gazdaságot, óriási pusztítást okozva. Jelenidőben erről nem számolhatunk be, ezenkívül azt is érdemes megemlíteni, hogy az egyetemista ellenállást nem előzte meg „gazdasági regresszió”, vagyis magából a szerb gazdaság mozgásrendjéből nem következnek oksági viszonyok az ellenállásra nézve. Tévedünk, ha reduktív értelemben vett gazdasági szükségéből kívánjuk levezetni az eseményláncolatot (Pozhidacv, 2025a).

A haladó hatalom, még ha fülsüketítő módon felerősített gazdasági propagandával hirdette is sikereit az elmúlt évtizedben, tényleges bátorítást és jóváhagyást kapott a neoliberalizmus valóra váltásában jelentékeny nemzetközi tényezőktől: a neoliberális kapitalizmus gyökereket eresztett és hegemoniát élvezett. Nem véletlen, hogy a gazdasági előrelépést megszállottan sürgető szerb köztársasági elnök autoritáriánus megnyilatkozásaiban ma is abból indul ki, hogy az általa fémjelzett gazdaságideológia túlélte a viharokat, a sztrájkokat, az ellene irányuló társadalmi kritikát, és talpon maradt. Hovatovább jellemző, hogy legitimitásának forrásait gazdasági terrénról, *gazdasági eredményespektrumból* kívánja méríteni, és ennek fényében szinte mellékesnek tekinti a rezsimet ért bírálatokat, amelyek a korrupciót, a médiafölényt, a hatalomtöbbletet vagy a hiányos demokráciát panaszolják. Mindezen bírálati alakzatok másodlagosak a tőkés gazdasági dinamika megőrzésének szempontjából, ezért hajtogatja a „gazdasági objektivitás” fontosságát, amely persze sohasem semleges – a köztársasági elnök egyébként nem áttal sűrűn ideológiai állásfoglalásokkal élni. Távatában az általa megtestesített rezsime legfeljebb akkor éri igazi kihívás, amikor például a *Financial Times* arra szólít fel, hogy a szerb rendőrség megengedhetetlen erőszakgyakorlata, vagy az elnök hatalmi gesztusai miatt a nemzetközi tőke kerülje el Szerbiát. Ezek olyan megnyilvánulások, amelyek felforgatnák a szerb rezsime építményét.

A haladók eközben refrénszerűen emelik ki azt, hogy a diáktüntetések a szerbiai gazdaság akadálytalan működésének kerékkötői, azaz, az egyetemisták hátramosztítják a gazdaság szekerét és késleltetik a fejlődést. Ennélfogva vérlázító nemzeti ellenségnek számítanak. Ez azonban nem tükrözi a valóságot: közgazdászok mutatták ki, hogy a heves tüntetések és az alkalmanként erőszakba torkolló politikai konfrontációk ellenére a szerb gazdaság nem roppant össze (még a turizmus állapotát jelző számok sem jeleznek visszaesést), legfőbb mutatói nem rosszabbodtak olyannyira, hogy válságfolyamatokról számolhatnánk be. Ott, ahol romló gazdasági mutatókról lehet szólni (külföldi tőke ideáramlása), nem az egyetemisták aláásó tevékenységét kellene megpillantani, hanem a tőkés világ gazdaság fluktuációját vizsgálat alá vonni (minderről, Pozhidaev, 2025a, 2025b).

Az ellenállás hozadékai és „konverzációs stratégiák”

Az egyetemisták elkötelezett, bámulatosan kitartó fellépésükkel változtattak a fennállót leíró koordinátákon. Az elernyedt depolitizálással a repolitizációt szegezték szembe, és a népharagot artikulálták. Beilleszthetjük ugyan ezen ellenállásformákat századunk második évtizedének világszintű ellenállási folyamába is (Bertho, 2009, 2016), ám lehe-

tetlen mindebben fel nem ismerni egy *belső*, szerbiai kitörési kísérlet nyomait, amely radikálisan el akar szakadni a beletörődés mintáitól.

Milyen a társadalmi szereplők konfigurációja, pontosabban az osztályszerkezet az ellenállást illetően?

Szembeötlő, hogy sem a tőke legerősebb frakciói, sem pedig a munkásosztály nem vették ki részüket az ellenállásból (Milenković, 2024⁶). A korrupció és az egyéb meghasonlottságok tapasztalata nem gerjesztett olyan magatartást, amely az ellenállás irányába terelte volna e szereplőket. Léteztek ugyan kísérletek, amelyek arra irányultak, hogy rábírják a munkásokat,⁷ hogy általános sztrájkba lépjenek: voltak is bizonyos mozgolódások a harcra kész szakszervezetek tájékán, például május 1. körül. Ám nem volt általános sztrájk. És korrupció ide, lefizetési kényszerek oda, a tőke, néhány kivételtől eltekintve, megtalálta a *modus vivendit* a hatalommal (Pozhidaev, 2025b; Aleksić, 2025b).

Voltaképpen majdhogynem egyetértés alakult ki a társadalomtudományi módszerekkel élő értelmezők között azt illetően, hogy nem hagyható ki az elmúlt évtizedekben olyan sokszor emlegetett „középosztály”⁸ szerepköre az analízisből. Ennek az az oka, hogy a „csatlakozók”, a társutasok, valóban a „középosztály” soraiból kerültek ki.

Ezen antiegalitáriánus „osztályra”, amelynek megannyi politikai retorikában különleges, társadalommegváltó szerepet szántak („egészséges kötőanyag”, „stabilizációs funkciók” stb.), rengeteg dilemma tapad. Heterogenitása okán elegyednek benne liberális, de a liberalizmus keretein túlmutató aspektusok is. A liberalizmus iránti vonzódása ellenállást vált ki az antiliberális elemeket is szorgalmazó és a nemzeti kötelékek abszolút mivoltára hivatkozó haladó hatalommal szemben. Noha osztályelfogultsága okán nem látja, hogy ugyanezen hatalom hogyan jött létre, és hogy a neoliberalizmusban való benne állása lényegében csak egy korábban már létező tendenciát folytat. Valamint saját osztályérdekét követve közönyt tanúsít a társadalmi antagonizmusok iránt. Viszont utcára megy, tiltakozik, demokráciát követel, és mindenekelőtt „mértékadó” osztállyá óhajt válni.⁹

6 Ilić (2025) úgy látja (hasonlóan: Mašina, 2025) hogy a lázadáshoz minden réteg tagjai csatlakoztak. Azaz tiltakozik a hatalom félrevezető állítása ellen, miszerint a lázadás a „gazdagok rebelliója”: ez megfelel a valóságnak, de nem szól a domináns osztálymeghatározottságokról.

7 Szociológusok azt állítják, hogy egyenlőtlenséget érvényesítő neoliberalizáció leszűkítette a munkásosztályból származó gyerekek mozgásterét, a társadalmi mobilitást, és hogy az elmúlt évtizedekben többnyire a középosztály biztosítja az egyetemek számára a tanulókat (Novaković, 2017, p. 62). Ez valamifajta átfedést jelent az egyetemisták és a „középosztály” között.

8 A „középerők” szerepének taglalása nagy múltra tekint vissza, akár Arisztotelészig is visszavezethető. Egy fejlődési vonalnak minden bizonnyal Tocqueville-t is magába kellene foglalnia. Ugyanakkor annak ellenére, hogy számtalan operacionalizációja létezik, ezen „osztály” analitikus értékét problematizálni lehet: Weiss, 2019. Másképpen: Therborn, 2020.

9 A középosztály opportunizmusának kemény bírálata (Badiou, 2016, p. 39).

Ez a „réteg” a végtelenített korrupció miatt súlyosan neheztel a haladó rezsimre, amely hatalomtelített magatartásával lefokozta a rangját biztosító egyik fontos orgánomot: a tudását, amely értékesíthető a piacon (minderről jobboldali, nemzetféltő távlatból: AntoniĆ, 2025a). Antimeritokratikus módon járt el. Hiszen, ahogy e szociológus is jelzi, ugyanezen hatalom a szóba hozott foglalkoztatási politikájával, a kiskapuk felállításával, a pártlogika expanziójával, azaz a lojalitás tágitásának szándékával megannyi esetben értéktelenítette e rétegek „tudástőkéjét”, és olyanokat emelt irányítói szerepkörökbe, akik híján voltak e tőkének. Mindhiába tette a rezsim lehetővé az említett rétegek jövedelmi stabilitását a neoliberalizáció dinamizálása révén, jelképesen alárendelte őket a haladók mércéje szerinti lojalitásnak: a polgári középosztály megalázva érezte magát. És hasztalan arattak sikereket a „piaci kommunikációban”, a haladó rezsimben ezt nem tudták irányadó hatalommá átváltani. A megsértett, felháborodott rétegek így a defenzívába szorított állapotukat óhajtják lecserélni olyan konstellációra, amely megváltozott státust juttat nekik az osztályhierarchia „grádicsán”, azaz mintegy a „saját helyükre” helyezi őket (AntoniĆ, 2025 b) Retorikájukban gyakran fordulnak elő olyan nyelvi fordulatok, amelyek „civilizációs regressziót” érnek tetten a haladókat illetően¹⁰ – kedvező kontextust teremtve a hatalmi érvelés számára, amely ilyenkor a kirekesztés aktusát és a tiltakozók rejtett antidemokratizmusát mutatja ki.

A baloldali beállítottságú értelmezők és szereplők között akadnak olyanok is, akik az egyetemista lázadást túlságosan polgári beállítottságúnak tartják. Egyúttal tudunk olyan liberális aktorokról, akik arra tettek javaslatot, hogy az egyetemisták által felállított létrán az intézményes politikai szereplők felmászhatnak, azaz akár háttérbe is vonulhatnának. A közöttük zajló viták pedig azt tanúsítják, hogy itt osztálykérdések konfrontálódnak. A liberális hangadók önértelmezése szerint az osztály-antagonizmusok egy elévült kor tartozékai, és tárgyitalan a nemzetközi tőkéttől való függés elemezgetése: azaz legyintenek a baloldal afeletti aggodalmára, hogy a nemzetközi tőkeviszonyoktól, az európai tőkéttől való függés szolgai létezését teremt.

Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy a köztársasági elnök egy időben avégett, hogy legitimálja a munkába vetett vakbuzgalmát, Max Weberre hivatkozott ideálként, és alkalmanként kereste a kapcsolatot az értelmiségiekkel. Ám ez az igyekezet gyorsan derékba tört, amiben az is szerepet játszhatott, hogy az elnök beláthatta, hogy milyen súlyvesztés jellemzi az értelmiséget ma, következésképpen a hatalmi logika konzerválásának szempontjából csak mérsékelt szereppel bír.

¹⁰ AntoniĆ (2025a) fogalmazott úgy, hogy a középosztály *ressentimentje* abban áll, hogy elégedetlen azzal a ténnyel, hogy a haladók által affirmált rétegek presztízst élveznek a társadalom hierarchiájában. A szociológus igencsak kritikusan viszonyul a középosztálynak a „tudáshiányos” „népre” irányuló magatartásához.

Az ellenállás taglalása ugyanakkor rengeteg további dilemmára nyit rá. Az itt szóba hozott kivételes dátum, március 15-e egyesekben olyan reményeket keltett, hogy az ellenállás forradalomba csap át. Ez nem történt meg, a helyszínen morajló tömeg nem tudott mit kezdeni saját méretével és az ebből fakadó lehetőségekkel. Márpedig a szerb egyetemista mozgalom szembesít bennünket az ellenállás és a forradalom viszonylatának bonyolult kérdéskörével.

Nem véletlen, hogy amennyiben elméleti értelmezéseket forgatunk, úgy olyan reprezentatív elemzésre is ráakadhatunk, amely szerint csak akkor tud az ellenállás „önjoga” alapján megnyilvánulni, amennyiben feladjuk a forradalomra való összpontosítást (Caygill, 2013, idézi és értelmezi őt Hallward, 2014). Ugyanezen szerző szerint az ellenállás sokszínűsége, folytonosan újraértelmezett gyakorlata, az ellenállás, mint „affirmatív képesség” nem alkalmazkodik a fogalmi rögzülésekhez: ezzel magyarázható, hogy mindhiába létezik gyakorta az ellenállás a politikai imaginációban, elhanyagolták az értelmezését. *Önjoggal bírní*: ez azt jelenti, hogy ellenállás nem függ azoktól a „célirányos” képzetektől, a „befejezettség” jelentéseitől, amelyeket a forradalomhoz kapcsolunk, azaz az ellenállás nem „csupaszodik” eszközszintre. E szerző tudatában van annak, hogy az ellenállás különféle irányba mozoghat, voltaképpen azt nyomatékosítja, hogy kénytelenek vagyunk szituatív módon eljárni, és mindig a konkrét viszonylatok dinamikájában elmerülve elemezgetni az „ellenállások”, és „ellenellenállások” „játékát”.

Nem nehéz belátni, hogy mindez valamennyire találó a szerb konstellációra nézvést is. Hiszen függőben maradt ellenállás és forradalom viszonya. Ezenkívül valóban tanúi lehettünk az ellenállások sajátos „játékának”: utóvégre a haladó hatalom bizonyos mértékben az *utánzó* szerepében lépett fel. Maga is ellenállást indukált, csak azt hangoztatta, hogy ellent kell állni annak, hogy a közvélemény egy része bálványt teremtsen az egyetemistákból, mégpedig az „anarchiát” nem tűrő „normalitás” nevében, amely nem diszkontinuitást, hanem folytonosságot akar. Még a parlament előtti téren is sátortábor szervezett, amelyről azt állította, hogy azok a diákok lakják be, akik nem vetették alá magukat a rendbontó, mások életét károsító, lázadó attitűdnek, és nem értettek együtt a tanulmányok megszakításával. Ez éppenséggel ellenállást feltételez, ám a „megszakadt” normalitás szemszögéből.

Még mindig marad azonban az elméleti dilemma, hogy szükségszerű-e az ellenállás folyamatszerűségét kijátszani a forradalom teleologikus vonatkozásaival szemben? Miért kell egymással szembeállítani az ellenállást és a forradalmat?

Az említett szerző tesz még egy lépést, amely ugyancsak elgondolkodtató a szerb szituációt illetően: ellenállás-filozófiájában felszámolja az akarati és a tudati aspektusokat. Úgy véli, hogy ezen dimenziók korlátozó erejűek az ellenállás szempontjából, amelyet „tehermentesíteni” kell attól a forradalom-gondolattól, amely a modernitás kezdete óta varázsol el bennünket. Caygill egy „vitalista” filozófus logikájával az akarati/tudati helyén

az „energia” fogalmát szerepelteti, amely az energia újkori fogalmát átértékelve talál támpontokat az *autonóm* ellenállás értelmezéséhez.

Jellegzetes, hogy az egyetemistákról nemegyszer megfogalmazódott már, hogy elmulasztották kiérlelni a társadalom makrovonatkozásait átölelő programot. Eszerint az, hogy követelések özönét zúdították a hatalomra, nem palástolhatja a tény, hogy elmaradt a domináló koncepcióval versengő makroelgondolás kidolgozása, amely átfogná az életösszefüggéseket. Amennyiben az iménti okfejtést vesszük alapul, akár úgy is érvelhetnénk, hogy az önerőből táplálkozó „energiát” szorgalmazták a tudati/akaratí kivetítésekkel szemben.

Kétségtől nem mehetünk el egykönnyen a fenti kifogás mellett – még ha úgy is gondoljuk, hogy ez túlságosan szigorú követelés az egyetemisták irányában. Valójában nem explicit polémia folytatott az uralkodó ideológiával, hanem a plénumdemokrácia modelljét állították fel, amely konkuráló jelentéseket teremthet a fennállóval szemben, és az önmagát kormányzó ember eszményét közvetíti. Hogy voltak olyan pillanatok, amikor ezt kiterjeszthető mintának vélték, azt említett levelük tanúsíthatja, amellyel a nyilvánosságot szólították meg. Viszont szembeütközünk a következő kérdéssel: *hogyan lehet egybehangolni a mikroszinten esetlegesen virágzó bázisdemokráciát a kapitalizmus zavartalan működésével?* Az egyetemeken megjelentek e demokrácia csírái, de hogyan terjeszthető ez ki a munka szférájára, ahol a tőke parancsai uralják a viszonylatokat? Hogyan lehet átállni egy olyan modellre, amely a társadalomszerveződés döntő pontjait itatja át e logikával?

Önértelmezésében a haladó párt áldozatként mutatja be magát, és azt hangoztatja, hogy a tüntetők keltette felindultsága nekibőszült erőszak felé mutatott. Az erőszak értelmezése persze megkerülhetetlen mozzanata az effajta konfrontációknak, és az is kiiktathatatlan, hogy az ütköző felek erőszakot kiáltanak, és az ellenfelet vádolják. Voltaképpen az erőszak egyébként is „mozgó” jelentései (Schinkel, 2010; Waldenfels, 2000, 2014), eredendő „meghatározatlansága” erőteljesen „politizálódnak” az ilyen helyzetekben. *Magának az erőszak jelentésének az értelmezése mindig fontos „tétje” a tiltakozásoknak* (Celikates, 2015).

De aszimmetria áll itt fenn. A hatalom, amely arra hivatkozott, hogy rendőrség csak akkor ütleget, ha megtámadják, valamint hogy ugyanezen rendőrség még őrizetet is biztosított a ténfergő ellenállóknak, *mindenütt* olyan „privilegiumokkal” bír, hogy „szelektív” módon nyúlhat a különféle erőszakformákhoz. Számára bizonyos erőszakalkazatok üdvözlendők, más alakzatok kizárandók – az idealizált „erőszakmentesség” ideologikus hangoztatása e szituációkban rendkívül félrevezető (minderről Marcuse, 1969; az erőszakmentességről, és a szelektív erőszakhasználatról, Celikates, 2015, p. 67).¹¹

¹¹ Celikates (2015), aki arra irányul, hogy levonja a következtetéseket az elmúlt évtized utcai tüntetéseiből, azt fontolgatja, hogy az erőszakmentesség csak arra vonatkozhat, hogy a felek nem katonai célokat tűznek ki maguk elé, azaz nem a másik megsemmisítésére törekszenek, még erről, Wihl (2023).

A haladók néhány hónappal a tiltakozások megkezdése után konszolidálták a hatalmukat: az állami apparátus állaga nem erjedt meg olyan erőteljesen, mint ahogy egyes várakozások diagnosztizálták – ez azonban nem azt jelenti, hogy visszaszerezte volna az amúgy is sokféleképpen megkérdőjelezett legitimitását. Sőt, láttuk, e rezsim továbbra is olyan állapot létrehozására törekszik, amelyben a tőkés gazdaság kontinuitása pótolja a legitimációhiányt.

Végül is az egyetemisták érettségét írja le, hogy legtudatosabb pillanatainkban tisztes távolságot tartottak nemcsak a hatalomtól, hanem az ellenzékétől is. Mintha pontosan érezték volna, hogy mi a szituáció valódi tétje, nevezetesen nem a személyi változások kieszközlése, hanem annak a rendszernek a megváltoztatása, amelynek kialakításában olyan sokan részt vettek 2000-től erre felé.

Az egyetemisták azonban, miközben megpróbálták konvertálni eredményeiket, kockázatos lépésre szánták el magukat. Számukra mindig nehézséget jelentett a frusztrált szerb politikai ellenzék együttthaladás ténye. E politikai irányulást joggal érezték egy „tehetetlen” politikai tömb kiútkeresésének. És nem hallgattak az ellenzéki térfélen mozgó olyan csoportosulások szirénhangjaira, mint az eminens értelmiségieket, tanárokat magában foglaló *Proglas*, amely szakértőkből álló átmeneti kormány létrehozását sugallta. Abból indultak ki, hogy mindez kicsorbítaná radikalizmusuk életét. Végül mégis előrehozott választások megtartása mellett kezdtek kardoskodni: felállítottak egy eddig rejtve maradt listát, amely független az ellenzéki politizálástól.

Mindez új fénybe helyezi a reprezentáció feletti korábbi kritikájukat, őket pedig olyan utakra veti, amelyeken korábban nem jártak. Az intézményeken kívüli lázadás és a többpárti mérkőzés között „létrendi ugrás” van, hiszen túlon túl eltérő mechanizmusokat igényelnek. Ráadásul a regnáló hatalom nem egy ízben pontosan ezen a téren tudott győzelmeket aratni.

Így marad a bizonytalanság, pontosabban még várunk kell annak tisztázására, hogy egy hosszú ellenállás története milyen hozadékot teremthet a félperiférián.

Hivatkozott irodalom

- Aleksić, S. (2025a). Ko ćuti o kapitalizmu, neka ćuti i o korupciji, *NOMAD*, 2021. december. 25. <https://nomad.ba/aleksic-ko-cuti-o-kapitalizmu>.
- Aleksić, S. (2025b). Zašto privreda nije podržala proteste: Pogled s leve strane. *Forbes*, 2025. júlíus 3. <https://forbes.n1info.rs/novac/zasto-privreda-nije-podrzala-proteste-pogled-s-leve-strane>.
- Antonić, S. (2018). Колонијална полиархија. *Stanje stvari*, 2018. február 20. <https://stanjestvari.com/2018/02/20/antonic-kolonijalna-poliarhija/>.
- Antonić, S. (2025a). Još o klasnom preziru. *Novi standard*, 2025. május 30. <https://standard.rs/2025/05/30/jos-o-klasnom-preziru/>.
- Antonić, S. (2025b) Nervoza naše srednje klase, RT Balkan, 2025. december 31. <https://lat.rt.rs/opinion/slobodan-antonic-politikolog/168068-antonic-nervoza-nase-srednje-klase/>.
- Arandarenko, M., Krstić, G., & Rakić, J. Ž. (2017). *Dohodna nejednakost u Srbiji*. ANA-LIZA. Friedrich Ebert Stiftung.
- Badiou, A. (2016). Twenty-Four Notes on the Uses of the Word “People” In *What Is a People?* (pp. 21–32). Columbia University Press.
- Bertho, A. (2009). *Le temps des émeutes*. Bayard.
- Bertho, A. (2016). *Les enfants du chaos: Essai sur le temps des martyrs*. Éditions La Découverte.
- Bieler, A. (2002). The Struggle over EU Enlargement: A Historical Materialist Analysis of European Integration. *Journal of European Public Policy*, 9(4), 575–579. <https://doi.org/10.1080/13501760210152448>
- Bohle, D. (2003). Imperialismus, peripherer Kapitalismus und europäische Einigung, *Zeitschrift Marxistische Erneuerung*, 14(54), 19–33.
- Caygill, H. (2013). *On Resistance: A Philosophy of Defiance*. Bloomsbury.
- Celikates, R. (2015). Learning from the Streets: Civil Disobedience in Theory and Practice. In Weibel, P. (Szerk.), *global aCtIVISm. Art and Conflict in the 21st Century* (pp. 65–72). The MIT Press.
- Đaković, P. (2025). Srbija ekonomski Superhik: Subvencinišemo i čuveni američki Blekrok. *Forbes Srbija*, 2025. október 7. <https://forbes.n1info.rs/novac/srbija-ekonomski-superhik-subvencinisemo-i-cuveni-americki-blekrok/>.

Durđić, S. (2026). Kako su pritisci blokirali slučaj Nadstresnica. *Peščanik*, 2026. január 6. <https://pescanik.net/kako-su-pritisci-blokirali-slucaj-nadstresnica/>.

Economides, S., & Ker-Lindsay, J. (2015). „Pre-Accession Europeanization”: The Case of Serbia and Kosovo. *JCMS*, 53(5), 1027–1044. <https://doi.org/10.1111/jcms.12238>

Eko straža (2024). Otvoreno pismo ambasadoru Hilu i The Wall Street Journal-u. *Eko straža*, 2024. szeptember 30. <https://ekostraza.com/otvoreno-pismo-ambasadoru-hilu/>.

Filin, N., Khodunov, A., & Koklikov, V. (2022). Serbian “Otpor” and the Color Revolutions’ Diffusion. In Goldstone, J. A., Grinin, L., & Korotayev, A. (Szerk.), *Handbook of Revolutions in the 21st Century* (pp. 465–483). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-86468-2_17

Fraenkel, E. (1974). *Der Doppelstaat*. Europäische Verlagsanstalt.

Grabež, N. (2011). Montgomeri savetuje Nikolićeve naprednjake. *Radio Slobodna Evropa*, 2011. február 18. https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija_naprednjaci_william_montgomery/2313901.html

Hallward, P. (2014). Defiance or emancipation? *Radical Philosophy*, 183 (jan/feb), 21–32.

Hardt, M., & Negri, A. (2004). *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. Penguin Press.

Ilić, V. (2025). Klasna podrška protestima, *Peščanik*, 2025. augusztus, 25. <https://pescanik.net/klasna-podrska>.

Losoncz, A. (2025). Az októberi „forradalom”, amely betagozta Szerbiát a tőkés peremléthe. *Mérce*, 2025. október 4. <https://merce.hu/2025/10/04/a-szines-forradalom-kisertete-jarja-be/>.

Losoncz, A. (2026). Amit eddig 2026 adott: imperializmus, háború és embervadászat. *Mérce*, 2026. január 24. <https://merce.hu/2026/01/24/amit-eddig-2026-adott-imperializmus-haboru-es-embervadaszat/>.

Marcuse, H. (1969). Repressive toleration. In Wolff, R. P., Moore, B. Jr., & Marcuse, H. (Szerk.), *A Critique of Pure Tolerance* (pp. 95–137). Beacon Press.

Mašina (2025) Serbia: Inter-class Alliances Against Power. Not a Rebellion of Elites, but of the People, *Europe Solidaire Sans Frontières*, 2025. augusztus 26, <https://www.europe-solidaire.org/spip.php/http%20%3A//www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2007/09/spip.php?article76123>.

Milenković, V. (2023) Klasni karakter protesta protiv režima: o upadljivom odsustvu radničke klase. *Slobodni filozofski*, 2024. december 20, <https://slobodnifilozofski.com/2024/12/klasni-karakter-protesta-protiv-rezima-o-upadljivom-odsustvu-radnicke-klase>.

Milićević, M. (2024). EKSKLUZIVNO Tekst povodom pada nadstrešnice koji, Inženjerska komora nije objavila u svom glasilu: Za sve je kriv zakon gravitacije... *Forbes Srbija*, 2024. december 23. <https://forbes.n1info.rs/biznis/ekskluzivno-tekst-povodom-pada-nadstresnice-koji-inzenjerska-komora-nije-objavila-u-svom-glasilu-za-sve-je-kriv-zakon-gravitacije/>.

Neocleous, M. (2014). *War Power, Police Power*. Edinburgh University. <https://doi.org/10.1515/9780748692385>

Neocleous, M. (2025). *Pacification*. Verso.

Novaković, N. (2017). *Radnički štrajkovi i tranzicija u Srbiji od 1990. do 2015. godine*. Rosa Luxemburg Stiftung.

Pozhidaev, D. (2025a). Can Serbia's Student Movement Spark A Political Breakthrough? *LINKS*, 2025. február 2. <https://links.org.au/beyond-protest-can-serbias-student-movement-spark-political-breakthrough>

Pozhidaev, D. (2025b). Politička previranja bez ekonomske cene? *Peščanik*, 2025. augustus 19. <https://pescanik.net/politicka-kriza-bez-ekonomske-cene/>.

Reljanović, M. (2017). *Radno pravo u Srbiji 2017. godini*. Rosa Luxemburg Stiftung.

Sakellariopoulos, S., & Panagiotis, S. (2015). From Territorial to Nonterritorial Capitalist Imperialism: Lenin and the Possibility of a Marxist Theory of Imperialism. *Rethinking Marxism*, 27(1), 85–106. <https://doi.org/10.1080/08935696.2014.980676>

Schinkel, W. (2010). *Aspects of Violence. A Critical Theory*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230251342>

Therborn, G. (2020). Dreams and Nightmares of the World's Middle Classes. *New Left Review*, 124, 63–87. <https://doi.org/10.64590/nkn>

Trivunac, R. (2025). Noćna mora Stevana Filipovića. *Novi Plamen*, 2025. december 11. <https://www.noviplamen.net/glavna/nocna-mora-stevana-filipovica/>.

Vuković, D., & Stefanović, M. (2024). Leaving no one behind: party clientelism in social welfare in Serbia. *ANNALS*, 72(4), 697–722. https://doi.org/10.51204/Anali_PFBU_24404A.

Wihl, T. (2023). Die Demo als Revolte? Zeitschrift für politische Theorie Jg. 14, H.1, 85–103.

Waldenfels, B. (2000). Aporien der Gewalt. In Dabag, M., Kapust, A., & Waldenfels, B. (Szerk.), *Gewalt* (pp. 9–25). Wilhelm Fink.

Waldenfels, B. (2014). Metamorphosen de Gewalt. In Staudigl, M. (Szerk.), *Gesichter der Gewalt* (pp. 135–151). Wilhelm Fink. https://doi.org/10.30965/9783846754047_007

Weiss, H. (2019). *We have never been middle-class*. Verso.

Az autoriter jog¹

Antal Attila

ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet

antal.attila@ajk.elte.hu

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-01-03>

Tanulmányomban a kortárs autoriter berendezkedések jogfelfogását vizsgálom kritikai szempontból. Fő állításom az, hogy a politikai rendszerek autoriter fordulatának egyszerre oka és következménye a jogrendszer autoriter jellege. Vagyis a modern jogban tetten érhető autokratikus jellemvonásokat fel- és kihasználják az új típusú autokráciák. Mindezt úgy kívánom alátámasztani, hogy az autoriter jogot három aspektusból vizsgálom meg: egyrészt a liberális jogrend válsága tekintetében; másrészt a globális kapitalizmus autoriter tendenciái tükrében; harmadrészt pedig a kortárs autokráciák hatásainak keretében foglalkozom a „sötét alkotmányosság” és az autoriter legalizmus koncepcióival. A tanulmány konklúziója az, hogy egy jövőbeni demokratikus jogrendszer csakis a modern jog holisztikus (tehát inherens és kortárs) autoriter tendenciáinak együttes ellensúlyozásával hozható létre. *Kulcsszavak:* autokrácia, globális kapitalizmus, liberális demokrácia, sötét alkotmányosság, autoriter legalizmus

The Authoritarian Law

In this study I examine the conception of law in contemporary authoritarian regimes from a critical perspective. My main argument is that the authoritarian nature of the legal system is both a cause and a consequence of the authoritarian turn in political systems. In other words, new types of autocracies identify and exploit the autocratic characteristics in modern law. I aim to substantiate this by examining authoritarian law from three perspectives: first, in light of the crisis of the liberal legal order; second, from the perspective of the authoritarian tendencies of global capitalism; and third, within the framework of the effects of contemporary autocracies, I analyse the concepts of “dark constitutionalism” and authoritarian legalism. The study concludes that a future democratic legal system can only be established by counterbalancing the holistic (inherent and contemporary) authoritarian tendencies of modern law.

Keywords: autocracy, global capitalism, liberal democracy, dark constitutionalism, autocratic legalism

¹ Jelen írás a szerző Napvilág Kiadónál 2026-ban megjelent *Az autoriter jog. Katechón, kapitalizmus, sötét alkotmányosság* című kötete alapján készült.

Bevezetés

A normaalapú nemzetközi jogrend napjainkra mély válságba jutott az autoriter politikai rendszerek megerősödésével. Ezt az Egyesült Államok 45. és 47. elnökének, Donald Trumpnak a szavai példázzák talán legjobban: „Nincs szükségem nemzetközi jogra... [arra a kérdésre, hogy vannak-e korlátai a világpolitikában gyakorolt hatalmának] Igen, egy dolog. A saját erkölcsi érzékem. A saját elmém” (Sanger et al., 2026). Átalakulóban van tehát az a normatív rend, amelyet eddig a liberális demokráciához társítottunk, s ez nem független magának a liberális demokráciának a válságától, de attól sem, hogy a joguralom megszokott rendjének eleve vannak autoriter elemei. Ebben a tanulmányban a kortárs liberális demokráciákban eleve benne rejlő és újonnan kialakuló autoriter tartalmak elméleti keretét próbálom megragadni.

A liberális demokráciában ahhoz szokhattunk hozzá, hogy a jogot a politikai rendszer működésmódja teszi demokratikussá, amelyben a politikai legitimitáció alapozza meg a legalitást. Vagyis a liberális demokráciában a (politikai) legitimitáció és a (jogi) legalitás kéz a kézben jár – legalábbis ezt hittük. A liberális alkotmányosság egymásra vonatkoztatva kezelte a legalitást és a legitimitást: eszerint az alkotmányos rendszer legalitásának előfeltétele a politikai legitimitáció, a politikai legitimitás pedig csakis egy legalisan működő keretrendszerben értelmezhető. A 21. század új típusú autokráciái ezzel szemben olyan jogrendszereket hoznak létre, amelyek alapvetően megkérdőjelezzik legalitás és legitimitás liberális demokráciában eddig megszokott kapcsolatát. Ugyanakkor az autoriter rendszerek korántsem szakítanak a legalitás és legitimitás koncepcióival, hanem elválasztják e kettő egymásra vonatkoztatását: ez azt jelenti, hogy pozitív jogi értelemben a legalitás szabályainak betartása továbbra is fontos, ahogyan a politikai rezsim társadalmi támogatottsága és az ebből levezethető legitimitáció is, ugyanakkor ezek mögött semmilyen tartalmi (értékalapú, normatív) szempont nem található. Napjaink politikai rendszereinek ezen radikális átalakulását több éve vizsgálom. A populizmus előretörésével olyan időszakba léptünk, amelyben nyilvánvalóvá vált a liberális demokrácia elhúzódó válsága (Antal, 2017, 2019b). Az egymásra torlódó válságokra (polikrizisre) a kormányzatok a normalitás felfüggesztésével és rendkívüli eszközökkel való kormányzással válaszoltak (Antal, 2019a, 2022a, 2024a, 2024b). A politikatudományi és társadalomelméleti irodalomban széles körben vizsgált téma a liberális demokráciák válsága és átalakulása, a hibrid rezsimek kialakulása és a demokratikus visszarendeződés, továbbá a populizmus viszonya a demokráciához.

Ebben az írásban azokra a kérdésekre keresem a választ, hogy milyen viszonyban van az autokrácia és a jog, milyen elméleti paradigmák bontakoztak ki a demokratikus

és autoriter politikai rendszerek joghoz való viszonyát illetően, továbbá hogy miként viszonyulhatunk a jogban rejlő inherens autoriter jellemvonásokhoz napjainkban. A vizsgálódás iránya tehát politikatudományi és társadalomelméleti, ugyanakkor a tanulmány megállapításai mind társadalomtudományi, mind jogtudományi oldalról hozzá kívánnak járulni az autoriter berendezkedések és azok jogfelfogásának teljesebb megértéséhez és ezen keresztül a demokratikus reziliencia kialakításához.

A mai jogrendszerek autoriter tendenciái – álláspontom szerint – három fő forrásból erednek. Egyrészt abból, hogy a liberális demokrácia jogrendjében eleve tetten érhetők autoriter jellemvonások (ezeket a kritikai jogelmélet segítségével mutatom be), másrészt hogy a liberális demokráciák és a világrendszer válsága hozzájárult az autoriter tendenciák felerősödéséhez, harmadrészt (ami az előbbi területtől nem elválasztható) a globális kapitalizmusnak és különösen a neoliberalizmusnak a jogra gyakorolt autoriter hatásából. Mielőtt felvázolnám a mai új típusú autokráciák „sötét alkotmányosságát” (*dark constitutionalism*) és autoriter legalizmusát, e három témát járom körül.

A liberális jogrend válsága

Az alkotmányosság tradicionálisan a demokrácia és demokratikus értékrend alapvető kerete és védelmező ereje. Így van ez az alkotmányos modernitás, az amerikai és francia forradalmakkal meghatározott 18. század óta. A modern demokratikus államok működésének egyik meghatározó garanciarendszere az alkotmányosság, amely intézményes és normatív korlátokat érvényesít a politikai hatalomgyakorlással szemben. A demokrácia politikatudományi és jogtudományi szempontból egyaránt korlátozott kormányzást jelent, nem pusztán többségi döntéshozatal; vagyis azt, hogy a többség döntéshozatalát alkotmányos keretek határozzák meg és egyúttal korlátozzák (Lijphart, 1999). A többség (potenciális) zsarnokságának megelőzéséből fakadnak a demokrácia tartalmi elemei: tartós politikai pluralizmus, alapvető jogok rendszere (ebben különösen fontos a kisebbségek védelme), továbbá a politikai verseny tisztasága.

Alkotmányosság és demokrácia elválaszthatatlanságának gondolata a felvilágosításban gyökerezik, hiszen az alkotmányosság koncepciója szorosan összekapcsolódott a haladás, fejlődés és racionalitás képzetével (Belov, 2025, p. 14). A liberális demokrácia az alkotmányt a modernizáció eszközeként tekinti. E megközelítés szerint a modernizáció, a demokrácia és az alkotmányosság elválaszthatatlanok egymástól. Ahogy Martin Belov írja, e szerint a felfogás szerint

az alkotmányosság, különösen a magja: az alkotmány, valamint az érvényes alkotmányjog által biztosított intézményesség mind a modernizáció eszközei, ami a racionalizálás, a rendszerezés és a szövegezés műveletein keresztül megy végbe. A nyugati modernitás racionalista projektjén alapuló modernizáció egy folyamatos, szinte természetes, félig állandó társadalmi, politikai és jogi reformfolyamatnak látszik, amely elkerülhetetlenül javulást és végső soron felvilágosodást eredményez. A rendszerezés a modernitás alapvetően racionalista projektjének része, amely a kodifikációs mozgalomban csúcsosodott ki. A szövegezés révén az alkotmányos szöveg objektívnak tűnik föl, ebből fakad az a vélekedés, mely szerint az emberek alkotmányos szövegekből tájékozódnak alkotmányos kérdésekről. (Belov, 2025, p. 14)

Belov szerint ez az alkotmányosság-felfogás a racionalista nyugati modernitás projektjének tekinthető (másként megfogalmazva: „konstitucionalista álmvilág”), amely folyamatban lévő alkotás és ki van téve a történelem turbulens folyamatainak (Belov, 2025, p. 15). Mégis, az alkotmányosság gondolatát áthatotta valamiféle pozitív várakozás arra nézve, hogy a nyugati történelem a demokrácia és az azt biztosító alkotmányosság kibontakozásának irányába halad – még ha válságoktól terhelt is: „Az uralkodó felfogás szerint azonban a válság átmeneti, és az alkotmányos tervezés és alkotmányos teljesítmény fejlődésének irányába hatnak. A sötétség, a szürkület és a hanyatlás fázisai tehát az alkotmányos idő spiráljának szükségszerű részei. Ezeket a ciklikus eseményeket [...] előbb-utóbb felváltja a felvilágosodás, a haladás és a prosperitás fázisa. E hipotézis szerint tehát a holisztikus értelemben vett alkotmányos sötétség, vagy az ahhoz kapcsolódó negatív objektív jelenségek, mint például a bizonyos részterületeket érintő politikai válságok (pl. pénzügyi válság, migrációs válság, háborúk, világjárványok) hullámzók, pozitív és negatív szakaszai vannak, ami elkerülhetetlen, viszont mindig átmeneti” (Belov, 2025, p. 15). Ezen megközelítés abból indul ki, hogy a felvilágosodásban gyökeredző alkotmányosság elmozdulást jelent a „sötétség”-ből a „világosság” felé, vagyis kifejezetten optimista, hiszen a második világháború utáni nyugati alkotmányos rendszerek egyszerűen „immunissá” váltak az autoriter tendenciákkal szemben (Belov, 2025, p. 16). Mindez a demokrácia, a jogállamiság és alkotmányosság „végső uralmát” és a liberális demokrácia hegemoniáját leíró „történelem vége” Fukuyama-féle paradigmában testesült meg a hidegháború végére (Fukuyama, 1989). Belov szerint azonban ma az „alkotmányos polikrízis” (Belov, 2023) időszakát éljük, hiszen „az állandó, fokozatos javulás és pozitív alkotmányos fejlődés optimista elképzelése a 21. század első évtizedeiben elérte határait”, és beköszöntött a „sötét alkotmányosság” korszaka (Belov, 2025, p. 16).

Az alkotmányosság és a (liberális) demokrácia elválaszthatatlanságából indul ki Aziz Huq és Tom Ginsburg is (2018), akik arra keresik a választ, hogy miként hanyatlanak az alkotmányos demokráciák és miként lehet őket megvédeni a belső eróziótól és visszacsúszástól. A szerzők egyik központi gondolata, hogy a 21. század nagy antidemokratikus fordulatai nem elsősorban forradalmak vagy katonai puccsok eredményeként jönnek létre, hanem alkotmányos eszközökkel végrehajtott, fokozatos hatalomkoncentráció eredményeképpen. Kifejtik:

A jog- és politikatudomány összehasonlító tapasztalataira támaszkodva bemutatjuk, hogy a demokrácia hanyatlásának kétféle módja létezik. Az egyiket autoriter visszafordulásnak, a másikat alkotmányos visszafejlődésnek nevezzük. A visszafordulás a demokratikus intézmények gyors és szinte teljes összeomlása. A visszafejlődés finomabb, fokozatos erózió, melynek során egyszerre gyengül meg a demokrácia három intézményi alapelve: a versenyalapú választás, a politikai véleménynyilvánítás és egyesülés joga, valamint az adminisztratív és bírói jogállamiság. (Huq & Ginsburg, 2018, p. 78)

Huq és Ginsburg felfogása a liberális alkotmányosságra két irányból leselkedő veszélyekről gondolatmenetünkben az intézményesedő autoriter jog szempontjaként értelmezhető. Az *autoriter visszafordulás* (*authoritarian reversion*) a gyors, teljes autoritarizmusba való visszaesés kockázatát jelenti. Azért tartja indokoltnak így hívni ezt a folyamatot Huq és Ginsburg, mert a demokrácia történeti értelemben sokkal inkább kivételnek számít, semmint „a történelem végének”, ilyen változások pedig katonai puccsok vagy rendkívüli kormányzati eszközök alkalmazásával következhetnek be (Huq & Ginsburg, 2018, p. 94). Elemzésünk szempontjából kulcsfontosságú, hogy Huq és Ginsburg szerint korszakunk sokkal inkább az *alkotmányos visszafejlődés* (constitutional retrogression) kifejezéssel írható le, ami a jogállamiság, a demokrácia és a liberalizmus területén egyidejűleg bekövetkező jelentős, ugyanakkor fokozatos visszaesést jelenti (Huq & Ginsburg, 2018, p. 92). Az alkotmányos visszafejlődés egyrészt abban tér el az egyértelmű autoriter fordulattól, hogy a törvényesség és alkotmányosság leple vagy látszata alatt bontakoznak ki a radikális változások, melyek eredménye „olyan hibrid rezsim, amely sem nem tiszta demokrácia, sem nem korlátlan autokrácia, hanem mindkettő elemeit magában foglalja” (Huq & Ginsburg, 2018, pp. 94–95); másrészt pedig abban, hogy a változások egymásra rakódva, kumulatív módon fejtik ki a demokratikus status quót roncsoló hatásukat (Huq & Ginsburg, 2018, p. 97).

A kapitalizmus autokratikus hatása a jogra

A modern jog koncepcióját szabadság és korlátozás kettőssége hatja át (ez elválaszthatatlanul a demokratikus politikai berendezkedésekhez és a liberalizmus ideológiájához kapcsolja a jogot). A demokratikus politikai rendszerekben ugyanis a jog egyszerre ígér autonómiát és biztosítja a hatalom gyakorlásának intézményesített kereteit. A liberális demokrácia joguralmi (*rule of law*) megközelítése az önkény ellentétéként és az egyéni, illetve közösségi szabadság egyik legfőbb garanciájaként jelenik meg, ugyanakkor a modern jogállami rendszerekben a kényszer és a társadalom feletti politikai hatalomgyakorlás kifinomult mechanizmusává változott.

A jog autoriter természetének kérdése a politikai rendszerek és demokrácia minőségének kérdésein túlmutatva rávilágít a modern jogrendszer alapvető problémájára: a jog ugyanis formális egyenlőségszempontja és univerzalizmusa ellenére a társadalmi hierarchiák és hatalmi viszonyok elrejtésének technológiájává válhat. Karl Marx szerint a jog a társadalmi viszonyok „felépítményének” része, amely a gazdasági alapot tükrözi és reprodukálja (Marx, 1965 [1857]). A kapitalizmusban a jog az áruterelés logikáját ülteti át a társadalmi kapcsolatok szintjére: az egyének jogalanyok, akik „szabadon” kötnek szerződést, miközben e szabadság a gazdasági kényszer leplezett formája. A „jogi személy” fikciója a tőkés viszonyok ideológiai leképeződése. A modern jog stabilizálja a magántulajdont, biztosítja a szerződési szabadságot, és formálisan egyenlő jogalanyokban gondolkodik. Ugyanakkor mindez az anyagi egyenlőtlenségek elfedését szolgálja: a jog által kreált formális szabadság és egyenlőség csupán fikció, hiszen megváltoztathatatlan a munkás és tőkés közötti egyenlőtlenség. A modern jog ugyanakkor elválaszthatatlanul összefonódott a modern liberalizmussal, következésképp a jog fő ideológiai funkciója a kizsákmányolás legalizálása. Ezek az ellentmondások és egyenlőtlenségek a modern jog egyik legfontosabb intézményében, a magántulajdon szentségében öltenek testet, hiszen a jog nem jogosultságot, hanem társadalmi (polgári) viszonyt rögzít. Ezáltal szertefoszlik a jog körüli „szabadság és egyenlőség”-fikció, és ami marad, az nem a jog korántsem semleges jellege, hanem osztály- és hatalmi funkciója. A modern jogot létrehozó modern állam keretében ez úgy értelmezhető, Marx és Engels szerint, hogy a modern állam nem más, mint osztályuralmi eszköz. A *Kommunista kiáltvány*ban így fogalmaznak: „A modern államhatalom nem más, mint az egész burzsoázis közös ügyeit igazgató bizottság” (Marx & Engels, 1959 [1848], p. 444).²

² A jog kritikai értelmezésének marxai szempontjait Evgeny Bronislavovich Pashukanis *Jog és marxizmus: Egy általános elmélet* (2003 [1924]) című könyvében viszi tovább.

A modern jogrendszerek átfogó kritikai megközelítését a kritikai jogelmélet (*Critical Legal Studies, CLS*) adja (Stewart, 2024; Moyn, 2024), amely az Egyesült Államokban – főként a *Harvard Law School*hoz tartozó tudósok közreműködésével – jött létre, az 1960–70-es évek baloldali mozgalmaira, így a fekete polgárjogi mozgalomra és a vietnámi háború elleni tiltakozásokra támaszkodva (Kiss, 2022, p. 237). Kiss rámutat arra is, hogy a CLS kötődik az amerikai jogi realizmushoz, amely az 1920–30-as évektől kezdve radikálisan megújította a jogi gondolkodást. Számos közös pontja is van a két irányzatnak: „azt vallják, az írott jog nem határozza meg a gyakorlatban érvényesülő, a bíróságok, hatóságok által alkalmazott jogot. A realizmus által felismert szakadék (*gap*) az írott jog (*law in books*) és a gyakorlatban, a bíróságok előtt érvényesülő jog (*law in action*) között visszaköszön a CLS egyik alaptézisében, a jog meghatározatlanságában (*indeterminacy*)” (Kiss, 2022, p. 238). Mauro Zamboni szerint a CLS mutatott rá arra, hogy a jog annyira rugalmas a politikával szemben, hogy szinte teljesen eltűnik a politikai világot alkotó ideológiák, kategóriák és értékkonfliktusok tengerében (Zamboni, 2008, p. 54). Ahogyan azt Allan C. Hutchinson és Patrick J. Monahan megfogalmazta: „A jog nem más, mint politika más köntösben; nem történelmi vákuumban létezik, és nem független a társadalom ideológiai küzdelmeitől” (Hutchinson & Monahan, 1984, p. 206). A CLS megközelítése szerint tehát a jog nagyon is politikai konstrukció, amely feloldódik az ideológiai csatározásokban. A jog ugyanis kritikai szempontból nem más, mint a gazdasági és politikai hatalom konfigurációinak létrehozására és legitimálására szolgáló mechanizmus (Zamboni, 2008, p. 54, 57). A CLS teoretikusai számára a jog strukturálisan annyira beágyazódik a közösség életének politikai dimenziójába, hogy a különböző elképzelések és eszmények között politikai szinten zajló küzdelmek mind tükröződnek a jogi nyelvben is. A jog világa széttöredezett, mivel egyszerűen tükrözi és magába foglalja a politikai szembenállásokat, fragmentációkat. Ugyanakkor nem pusztán a „jog átpolitizálódásáról” van meggyőződve a CLS, hanem arról is, hogy a jogértelmezés került a politika befolyása alá. Ennek kapcsán Zamboni rámutat: mivel az, hogy mi a jog, voltaképpen történelmi, társadalmi és politikai esetlegesség, ezért a CLS képviselői a jogi kategóriákat és konstrukciókat üres palackokként illusztrálják, amelyeket más és más, akár egymásnak ellentmondó politikai fogalmakkal és eszmékkel lehet megtölteni (Zamboni, 2008, p. 56).

A CLS szerint tehát a jog, politikai természeténél fogva, szükségképpen a társadalmi elnyomás eszköze: „A CLS pesszimistább irányzat, és kritikája sokkal alapvetőbb szinten éri a jogrendszer működését. Kiindulópontja az, hogy a jog működésének legfőbb célja és eredménye a társadalmi elnyomás újratermelése [... valamint] hogy a jog: politika [*law is politics*], a jogi és a politikai érvelés közötti különbségtétel

csak egyike azoknak a semlegesítő technikáknak, amelyek miatt a jog hatékony eszköze az elnyomás fenntartásának” (Kiss, 2022, p. 238). A jogot a CLS alapvetően politikailag meghatározottként fogja fel, ami nem egyszerűen azt jelenti, hogy a jog struktúrája hajlamos tükrözni a politikai világban folyó küzdelmet, hanem azt is, hogy eleve a politika határozza meg a jog működését. A kritikai jogelmélet számára a jogalkotás az egyik olyan elsődleges érvényesítési mechanizmus, amelyen keresztül a politikai értékek egy objektív jogi forma álcája alatt kerülnek be egy adott közösség mindennapi életébe (Zamboni, 2008, p. 66). A CLS szerint (ahogyan a marxista jogelmélet is vallja) a jogalkotás az uralkodó társadalmi osztályok ideológiai vitáit tükrözi, és egyúttal kifejezi az egymással harcoló ideológiák teljes spektrumát. A kritikai megközelítésben különösen fontos tehát a jog világához tartozó szereplők jogi érvelésének vizsgálata, akik diskurzusa (különösen a bíraké) jogi formába önti a politikai instanciákat. A CLS szerint a jogértelmezés, jogalkalmazás azoknak kedvez, akik privilegizált gazdasági és társadalmi pozícióban vannak, ezáltal válik a látszólag semleges jogrendszer a társadalmi igazságtalanságok fenntartásának egyik fő eszközévé. A CLS a jogrendszerek elemzése során Antonio Gramsci hegemonia-fogalmára (Gramsci, 1977 [1929–1935]) támaszkodik,³ és a jogot a hegemonikus tudat megnyilvánulásaként mutatja be (Kiss, 2022, p. 240).

Jog a kortárs autoriter rendszerekben

Korszakunk antidemokratikus fordulatai és demokratikus visszarendeződései a liberális demokrácia válságán és a globális kapitalizmusban inherens autoriter tendenciákon felül tovább mozdítják autoriter irányba a jogi és politikai rendszereket. A következőkben az autoriter politikai rendszerek két tendenciáját mutatom be: egyrészt a *sötét alkotmányosság* koncepcióját, amely a felvilágosodás progresszív irányvonalainak az ellenhatása a korszakban; másrészt az *autoriter legalizmust*, amely az autoriter rendszerek jogi gondolkodásának mindennapjaiban próbál meg irányt mutatni.

³ Gramsci meglehetősen összetetten értelmezi a hegemoniát, hiszen egyszerre tekinti a kapitalizmus („ökonómizmus”) összetevőjének, és az ezzel szembeállítható antikapitalista politika szerves részének: „Ezért az ökonómizmus ellen nemcsak a történetírás elméletében, hanem – és különösképpen – a politikai elméletben és gyakorlatban is harcolni kell. Ezen a téren a harcot a hegemonia fogalmának kibontásával lehet és kell folytatni” (Gramsci, 1977 [1929–1935], p. 66). A Gramsci-féle felfogás szerint tehát a hegemonia egyszerre lesz szellemi, erkölcsi, kulturális és politikai jelenség (vagyis a marxizmus értelmében vett „felépítmény” része), valamint szervesen hozzátartozik a gazdasági alaphoz is, ahhoz, amelyet „a vezető csoport a gazdasági tevékenység döntő magyában betölt” (Gramsci, 1977 [1929–1935], p. 59).

Sötét alkotmányosság

Alkotmányosság és demokrácia elválaszthatatlansága korántsem egyértelmű – ahogyan ezt Martin Belov (2025) megközelítése kapcsán kifejtettem az első részben. Érdekes mindennek alapján újragondolni alkotmányos paradigmáinkat, és megvizsgálni, hogy a válság, a félelem és a vészhelyzet képzeletvilágában kialakult negatív érzelmek, ingerek nem voltak-e mindig is jelen alkotmányos rendünkben és alkotmányos antropológiánkban (Belov, 2025, p. 17). Belov szerint:

A jelenlegi társadalmi-politikai kontextusban és a kollektív képzeletben az alkotmányos civilizáció fejlődésével kapcsolatos pozitív várakozások átadták helyüket az egyre pesszimistább alkotmányos jövőképeknek. Felmerül a kérdés, hogy a konstitucionalizmus és a demokrácia történetének újabb turbulens időszakával állunk-e csupán szemben, vagy olyan jelentős változással, amely más intézményi és intellektuális kódokon, pilléreken, struktúrákon és jelzőkön alapuló új alkotmányos civilizációhoz vezet. (Belov, 2025, pp. 16–17)

Vagyis a konstitucionalizmusnak mindig is volt sötét oldala, ugyanakkor a „sötét alkotmányosságot” hajlamosak voltunk alábecsülni, hiszen a sötét konstitucionális érzelmeket, képzeleteket elhomályosította a jogi pozitívizmus, a jogi intézményi megközelítés és a jogi realizmuselméletek által dominált optimista és racionális diskurzus (Belov, 2025, p. 17). Belov értelmezésében a „sötét alkotmányosság” olyan „alapvető társadalmi-jogi keretkoncepció”, amely „az alkotmányos és alkotmányosan releváns negatív érzelmek, érzések, antropológiai hajlamok és tartós érzelmi attitűdök elemzéséhez” használható (Belov, 2025, p. 18). Az ilyen politikai rendszerek radikálisan szemben állnak a liberális demokráciákkal, mivel a sötét alkotmányosságon alapuló berendezkedések „szabad-ságellenes rendszerek. Hiszen nem pusztán akadályozzák a szabadság előmozdítását, hanem cselekvőleg is tagadják a szabadságot, a szabadság és a felvilágosodás alkotmányosságának érzelmi elfojtása révén” (Belov, 2025, p. 22).

A sötét alkotmányosság többretegű viszonyfogalom, és összetett alkotmányos jelenség, amely a negatív érzelmeket keretezi, és Belov értelmezésében létrehozza az „alkotmányos gonoszt”, amely az alkotmány szimbolikus-imaginárius rendszerében meg is fog testesülni (Belov, 2025, p. 19). A sötét alkotmányosságot az azt képviselő rezsim tiszttségviselői és politikusai kényszerítik az adott társadalomra, elsősorban a negatív érzelmekre apelláló politikával; kevésbé jellemző, hogy az alkotmányos intézményekre építene. Létrehozza azt az alkotmányos képzeletvilágot, amely igen gyakran az alkotmányos sötétséget elői-

déző rendkívüli állapotba ágyazódik be. Az alkotmányosságnak ez a megközelítése olyan negatív érzelmek társadalmi és alkotmányos erejére épít, mint a félelem, a düh, a harag, a frusztráció, a gyűlölet, a kétségbeesés (Belov, 2025, p. 21). Belov úgy véli, hogy a sötét alkotmányosság politikai és ideológiai eszköz, az alkotmányos politikaalkotás mechanizmusa, amely „magában foglalja az alkotmány szövegébe és szerkezetébe ágyazott negatív érzelmeket, amelyek különféle alkotmányos (performatív, vizuális, szöveges, hivatalos, félhivatalos vagy nem hivatalos) diskurzusokban és gyakorlatokban jelennek meg és válnak a képzelet tárgyává, azáltal, hogy az érzelmeket befolyásoló ágensek bizonyos diskurzusokat népszerűsítene” (Belov, 2025, p. 21). Vagyis a sötét alkotmányosság nem csak az írott alkotmányosság sötét megközelítésében ölt testet, hanem alkotmányosan releváns tartalmak más formáiban is (pl. sajtó, film, művészet, építészet, a vizuális és performatív alkotmányosság minden más eszköze) (Belov, 2025, p. 22). Belov szerint a sötét alkotmányosság roncsolja a liberális demokráciát meghatározó alapelveket és értékeket:

A sötét alkotmányosság értékfelfogása hatással van a szabadság, a szabadelvűség, az autonómia és az alapvető egyenlőség alkotmányos értékeire. Ezek az értékek állnak a liberális-demokratikus alkotmányosság axiológiájának középpontjában. A sötét axiológiát és a negatív érzelmeket – a sötét alkotmányosság pilléreit – a sötét alkotmányos politika tudatosan erősíti, hogy uralhassa az alkotmányos gyakorlatot. Úgy alakítják az alkotmányos berendezkedést, hogy megengedőbb legyen a nem-szabadságra épülő rendszerek kialakulásával szemben. A nem a szabadságon, sőt akár kifejezetten a szabadságellenességen alapuló rendszerek az érzelmek uralására törnek, a sötét képzetvilágokhoz kapcsolódnak, valamint szimbolikus, képzeti és érzelmi kontrollt végeznek a sötét érzelmeken keresztül. (Belov, 2025, p. 22)

Vagyis a sötét alkotmányosság olyan, nem a szabadságon alapuló politikai rendszert eredményez, amely ellehetleníti az alkotmányos szabadság pilléreit (a szabad akaratot, a szabad választást és a személyes autonómiát) biztosító intézményeket, s mindehhez olyan sötét érzelmeket hív segítségül, amelyek a félelem és a gyűlölet politikáján keresztül működnek. Belov úgy véli: „a sötét alkotmányosság abból a célból jön létre, hogy a sötét értékekbe ágyazódó negatív érzelmeket termeljen és tartson fenn, és sötét érzelmek által megvalósíthassa az emberek és a társadalom feletti érzelmi kontrollt” (Belov, 2025, p. 25).

A sötét alkotmányosság képzetvilágának elnyomó érzelmi és intellektuális erőire támaszkodnak az ilyen alkotmányos megoldásokat alkalmazó politikai rendszerek, amikor visszaélnék a liberális demokrácia alkotmányos értékeivel, elveivel és intézményeivel annak érdekében, hogy jogi autoritást, (anti)alkotmányos legitimitást és társadalmi

kontrollt hozzanak létre abból a célból, hogy a társadalom percepcióit átkeretezve megszerezzék a politikai hatalmat (Belov, 2025, p. 23). Ennek kapcsán Belov kulcsfontosságú problémát vet fel, amely tulajdonképpen az alább tárgyalandó „harcoló demokrácia” alapdilemmája is: tekinthető-e morális és politikai értelemben alkotmányosnak olyan antialkotmányos megközelítés, amely tagadja az eddig alkotmányosságnak gondolt megközelítés alapértékeit? (Belov, 2025, p. 23) Ezen a dilemmán azonban túlmutat Belov másik fontos szempontja:

Meggyőződésem, hogy az alkotmányosság ilyen eltérített és torzult formáit – még akkor is, ha axiológiai és teleológiai értelemben anti-alkotmányosságnak minősíthetők – magyarázni és vizsgálni kell, nem szabad figyelmen kívül hagyni. És nemcsak a sötét alkotmányosságot [...] hanem az autoriter, valamint az oligarchikus-technokrata alkotmányosságot is. (Belov, 2025, p. 24)

Erre az értelmező és elemző munkára azért van szükség, mert máskülönben fennáll a veszélye annak, hogy a figyelmen kívül hagyott és ezáltal szabadjára engedett sötét alkotmányosság újradefiniálja korszakunk társadalmainak kollektív alkotmányos képzeletvilágát.

Fontos hangsúlyozni, hogy sem az autoriter jog, sem a sötét alkotmányosság nem a véletlen műve, hanem tudatos politikai és közjogi szereplők nagyon is tudatos tevékenységének eredménye. Belov felhívja arra is a figyelmet, hogy a sötét alkotmányosság projektjének megvalósításához három dolog szükséges: „elitista döntések, társadalmi – vagy legalább többségi – elfogadás, valamint bizonyos külső körülmények, általában valamilyen válság vagy rendkívüli állapot” (Belov, 2025, p. 27). Vagyis a polikrízissel együttjáró társadalmi, politikai bizonytalanság igencsak kedvez az alkotmányos sötétség kialakulásának. Mindennek óriási a veszélye, hiszen a sötét megközelítések terjedése kritikus pontra érhet, ahonnan nincs visszaút: „A sötét alkotmányosság fokozatosan »új normalitássá« válik: a sötét emlékezetből kiindulva, a jelen félelem-politikáján át, egy fenyegető alkotmányos jövő perspektívájáig” (Belov, 2025, p. 36).

Autoriter legalizmus⁴

A liberális demokráciák válsága és az egyre fokozódó populista áttörés magával hozta a politikai legitimitáció és jogi legalitás kérdéseinek előtérbe kerülését, hiszen az autoriter pártok, mozgalmak és politikai vezetők a demokratikus keretrendszert felhasználva jutnak

⁴ Ez a fejezet egy korábbi írásom felhasználásával készült: Antal, 2025.

hatalomra, ugyanakkor alapvetően meg is változtatják a jogrendszert. Ezt a szituációt és az ebből fakadó jogi problémát Kim Lane Scheppele (2018) autokrata legalizmusnak nevezte. A jelenség lényege, hogy a karizmatikus, demokratikusan megválasztott vezető jogi eszközökkel bontja le a liberális alkotmányos rendszert, miközben fenntartja a jogállamiság látszatát. Scheppele pontosan ragadja meg legitimitás és legalitás feszültségét:

Míg a demokrácia, az alkotmányosság és a liberalizmus egykor karöltve vonult végig a történelmen, most azt látjuk, hogy a liberalizmust leszorítja a pályáról az autokraták új generációja, akik tudják, hogyan kell kijátszani a rendszert. Az intoleráns többség és a karizmatikus vezetők népszavazásos akklimatizációja most demokráciának álcázza magát, amelyben az új autokrata vezető először választáson jut hatalomra, majd győzelmét illiberális alkotmányosságra fordítja. Azt a jelenséget nevezem autokratikus legalizmusnak, amikor a választáson kapott felhatalmazást, valamint az alkotmányos és jogi változásokat az illiberális céljára használják. (Scheppele, 2018, p. 548)

Scheppele felvázolja az autoriter legalizmus kiépülésének folyamatát (Scheppele, 2018, pp. 549–556). Az első lépés a demokratikus felhatalmazás megszerzése, amikor a karizmatikus vezető demokratikus választás útján hatalomra jut, gyakran populista ígéretekkel és az elitellenesség hangsúlyozásával. Ezt követik a jogalkotási és alkotmányos változtatások. Hatalomra kerülve ugyanis ezek a vezetők olyan jogi és alkotmányos reformokat hajtanak végre, amelyek célja a hatalmi ágak szétválasztásának gyengítése, az igazságszolgáltatás függetlenségének csorbitása és a fékek és ellensúlyok rendszerének leépítése. Mindezt kiteljesíti az ellenzék és a civil társadalom elnyomása. A jogrendszer eszközeivel – például szigorodó szabályozással vagy jogi eljárásokkal – korlátozzák a politikai ellenfelek, a média és a civil szervezetek mozgásterét.

Az autokrata legalizmus szembeállítja a demokráciát az alkotmányossággal a liberalizmus kárára (Scheppele, 2018, p. 557). Az autokrata legalizmus nem a liberalizmus világában, hanem a legalizmus keretei között működik, ebben az értelemben felfogható illiberális legalizmusként is (Scheppele, 2018, p. 556). Scheppele a következőképpen ragadja meg az autoriter legalizmus jogpozitivizmusát: „A liberális, demokratikus alkotmányosság politikai elmélete normatív: elkötelezett a jogok védelme, az ellenőrzött hatalom, a jogállamiság védelme, valamint a tolerancia, a pluralizmus és az egyenlőség liberális értékei mellett. Ezzel szemben a legalizmusnak pusztán formális követelményei vannak: elég, ha a törvényhozás megfelel a pozitivisták sztenderdnek, vagyis ha technikai értelemben követi a lefektetett szabályokat, függetlenül a törvények

tartalmától vagy értékelkötelezettségétől” (Scheppele, 2018, pp. 562–563). Mindebből az a következmény származik, hogy az autokrata jogfelfogásban értékmentesség nélküli formalizmus uralkodik és a tartalmi alkotmányosság liberális elvárásai egyáltalán nem érvényesülhetnek.⁵

Ezen jellemzők miatt kulcsfontosságú az autoriter hatalmi váltásnál a liberális demokráciák alkotmányos intézményrendszerének és – ami még fontosabb – érték-tartalmainak gyökeres átalakítása, vagyis a tartalmi alkotmányosság megváltoztatása. Mindenekelőtt a liberális alkotmányosságot megtestesítő és védő alkotmánybíróságok működés módját, tágabb értelemben pedig az egész alkotmányvédő intézményrendszert át kell alakítani, hogy megfeleljen az autokrata legalizmusnak. Ez előrevetíti azt, hogy a rendkívüli eszközök jelentette szürke zóna miért különösen fontos a kortárs autokráciák számára. Mindehhez azt is érdemes hozzátenni, hogy a jogi formalizmuson túlmenően a populistáknak vezető számára igenis fontos a saját alkotmányos paradigmája által létrehozott (átalakított) közjogi rendszer. A populisták alkotmányosság koncepciója azt segít megérteni, hogy az autoriter populizmus nemcsak formailag, hanem tartalmilag is átalakítja a jogi normativizmust. Vagyis az autoriter fordulat nem pusztán felszámolja a liberális demokrácia jogrendszerét, hanem új típusú joggal helyettesíti azt, ugyanis az autokratikus legalizmus úgy gyengíti a demokratikus intézményeket és értékeket, hogy közben fenntartja a jogállamiság látszatát.

Következtetések: Új demokratikus reziliencia felé

A modern jogot és jogrendszereket több értelemben is veszélyeztetik az autoriter tendenciák: a liberális demokrácia jogrendjének válsága, a globális kapitalizmus és az új autokráciák antidemokratikus irányai mind-mind romboló hatásúak a jogra. Ugyanakkor korszakunk egyik legnagyobb kihívása, hogy mára ezek a hatások összeadódva és egymást erősítve jelentkeznek. Ezek közül is kiemelkedik, hogy a liberális demokrácia válsága miatt éppen az a jogrend, illetve jogi hagyomány erodálódott rendkívüli módon, amely képes lehet (vagy lehetett volna) határt szabni a globális kapitalizmus és az autoriter rendszerek egyesített és ezáltal mindent elsöprő autoriter tendenciáinak.

⁵ Scheppele szerint „a legalizmus követelményei pusztán formálisak: a törvények technikai értelemben akkor felelnek meg a pozitívista törvényhozási normának, ha követik a lefektetett szabályokat, függetlenül a törvények tartalmától vagy értékelkötelezettségétől. A legalizmus tesztjének megfelelő jogot a törvények szerint alkotják meg; az alkotmányosság tesztjének megfelelő jognak tartalmilag meg kell felelniük a liberális jogrend elveinek” (Scheppele, 2018, p. 563).

A liberális demokrácia válságával és a korszakunk különféle válságaira adott kormányzati reakciókkal tehát elkezdődött az alkotmányos demokráciák alkotmányos és politikai újraértelmezése az autoriter rezsimek részéről: ezt nevezte Scheppele autokrata legalizmusnak. Mindennek lényege a végrehajtó hatalomban rejlő politikai szuverén újradefiniálása és hegemon pozícióba emelése. Ehhez el kell vetni a korábbi joguralmon (*rule of law*) alapuló alkotmányosságfelfogás hatalomkoncentrációt megakadályozó alapvetéseit, és a jogot mint eszközt kell a politika alá rendelni (*rule by law*) (Ginsburg & Moustafa, 2012). Az autoriter legalizmus a globális kapitalizmus keretrendszerében a jogi normativizmus felszámolásának eszközévé vált, amiben kulcsfontosságú a jog „fegyverként” való alkalmazása. Érdemes David Kennedy *lawfare* kifejezésére utalni, amely szerint visszafordíthatatlan károkat okoz „a jog mint fegyver, a jog mint taktikai szövetséges, a jog mint stratégiai eszköz, mint a háború eszköze” (Kennedy, 2016, p. 258). Kennedy kifejti továbbá: „a jog gyakran képes elérni azt, amit azelőtt bombákkal és rakétákkal lehetett volna elérni: területeket elfoglalni és biztosítani, elszánt és komoly politikai üzeneteket küldeni, vagy akár megtörni a politikai ellenfél akaratát” (Kennedy, 2016, p. 258). A háborús szituáció (*warfare*) és a jog (*law*) összeolvasztása nagyon drámai hatást kelt, ugyanakkor a vizsgált tendenciák is azt mutatják, hogy mára összekeveredett normalitás és kivételesség, háború és béke.

Az új típusú demokratikus reziliencia létrejött mind az autoriter fordulatokkal, mind az autoriter rendszerek jogával szemben nélkülözhetetlennek mutatkozik. Ám csakis akkor jöhet létre, ha képesek leszünk szembenézni a modern jogrendszerek többszintű (történeti, inherens, a globális kapitalizmushoz, autoriter fordulatokhoz kapcsolódó) autoriter jellemvonásaival. Mindez azt jelenti, hogy a modern jog nem lesz pusztán attól demokratikus, ha a demokráciákat a politikai rendszer szintjén helyreállítjuk, hanem sokkal mélyebb változásokra lesz szükség, amelyek a jog és a globális kapitalizmus viszonyát is átírhatják és meghatározzák az autoriter tendenciákkal szembeni demokratikus, intézményes-jogi védelmi lehetőségeket.

Hivatkozott irodalom

- Antal, A. (2017). *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán*. Napvilág.
- Antal, A. (2019a). *Kivételes állapotban. A modern politikai rendszerek biopolitikája*. Napvilág.
- Antal, A. (2019b). *The rise of Hungarian populism. State autocracy and the Orbán regime*. Emerald Publishing. <https://doi.org/10.1108/9781838677510>

- Antal, A. (2022a). *Hungary in state of exception. Authoritarian neoliberalism from the Austro-Hungarian Monarchy to the COVID-19 crisis*. Lexington Books. <https://doi.org/10.5771/9781793652287>
- Antal, A. (2022b). A Kádár-rendszer neoliberalizálódásának jogi keretei. In Takács, R. (Szerk.), *A nyitott zárt ország. Kulturális és tudományos érintkezések az 1970-es és 1980-as években Magyarország és a Nyugat között* (pp. 93–121). Napvilág.
- Antal, A. (2024a). *A kivételes kormányzás és a demokrácia a válságok korszakában. Kivételes kormányzás a 2010 utáni Magyarországon*. Eötvös. <https://doi.org/10.21862/KiveKor-mAA/2024/3881>
- Antal, A. (2024b). *A jog és a rendkívüli eszközökkel való kormányzás. Jog és politika a válságok korában*. Eötvös. <https://doi.org/10.21862/JogesPolAA/2024/7248>
- Antal, A. (2025). A jog politikai meghatározottságának tendenciái az autoriter rendszerekben. Kettős állam, populista alkotmányosság, egységes végrehajtó hatalom. *Politikatudományi Szemle*, 34(2), 38–56. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2025.2.38>
- Belov, M. (2025). *The concept of dark constitutionalism*. In Belov, M. (Szerk.), *Legal imaginaries of crisis and fear: Dark constitutionalism* (pp. 13–37). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003685302>
- Fukuyama, F. (1989). The end of history? *The National Interest*, Summer, 3–18.
- Ginsburg, T., & Moustafa, T. (2012). Introduction: The functions of courts in authoritarian politics. In Ginsburg, T., & Moustafa, T. (Szerk.), *Rule by law: The politics of courts in authoritarian regimes*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511814822>
- Gramsci, A. (1977 [1929–1935]). *Az új fejedelem: Jegyzetek Machiavellihez*. Magyar Helikon.
- Huq, A. Z., & Ginsburg, T. (2018). How to lose a constitutional democracy. *UCLA Law Review*, 65, 78–169. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2901776>
- Hutchinson, A. C. & Monahan, P. J. (1984). Law, Politics, and the Critical Legal Scholars: The Unfolding Drama of American Legal Thought. *Critical Legal Studies Symposium*, 36(1–2), 199–245. <https://doi.org/10.2307/1228683>
- Kennedy, D. (2016). *A world of struggle: How power, law, and expertise shape global political economy*. Princeton University Press.
- Kiss, V. (2022). Kritikai elméletek. In Jakab, A., & Sebők, M. (Szerk.), *Empirikus jogi kutatások: Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek* (pp. 233–254). Osiris.
- Lijphart, A. (1999). *Patterns of democracy: Government forms and performance in thirty-six countries*. Yale University Press.

-
- Marx, K. (1965 [1857]). *Bevezetés [„A politikai gazdaságtan bírálatához”]* (MEM 13, 149–176). Kossuth.
-
- Marx, K., & Engels, F. (1959 [1848]). *A Kommunista Párt kiáltványa* (MEM 4, 437–471). Kossuth.
-
- Moyn, S. (2024). Reconstructing Critical Legal Studies. *Yale Law Journal*, 134(77), 79–122. https://doi.org/10.31219/osf.io/4zmxw_v1
-
- Pashukanis, E. B. (2003 [1924]). *The General Theory of Law and Marxism*. Transaction Publishers.
-
- Sanger, D. E., Pager, T., Rogers, K., & Kanno-Youngs, Z. (2026). Trump lays out a vision of power restrained only by “my own morality.” *The New York Times*. 2026, January 8 <https://www.nytimes.com/2026/01/08/us/politics/trump-interview-power-morality.html>
-
- Scheppele, K. L. (2018). Autocratic legalism. *The University of Chicago Law Review*, 85(2), 545–583.
-
- Stewart, J. G. (2024). *The Rise and Fall of Critical Legal Studies: Law, Politics, Culture*. Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.1515/9781399515337>
-
- Zamboni, M. (2008). *Law and Politics. A Dilemma for Contemporary Legal Theory*. Springer.

Képzelettermelés

Althusser újra elgondolva

Bagi Zsolt
PTE BTK Filozófia Tanszék
bagi.zsolt@pte.hu

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-01-04>

Ez az írás a kulturális termelés ökonomista elméletének redukcionizmusával Louis Althusser termelésfogalmát állítja szembe. Bemutatja, hogy Althusser a kulturális termelés sajátos voltát, a gazdasági termeléstől való különbségét állította, és ideológia-elméletében kidolgozta ennek fogalmi kereteit. Ugyanakkor a tanulmány tovább is gondolja Althusser elméletét annyiban, hogy nem fogadja el annak kultúráképét, amelyben kizárólag a tudomány emancipatorikus lehetősége állítható szembe az ideológiával. E továbbgondoláshoz Spinoza Althusser által elismert és felhasznált filozófiáját idézi meg, hogy bevezesse az emancipatorikus, azaz produktív és nem reproduktív képzelet elgondolásának lehetőségét.

Kulcsszavak: termelés, kulturális termelés, képzelet, emancipáció, Althusser, Spinoza

Production of the Imaginary: Rethinking Althusser

This text opposes Louis Althusser's theory of production to the reductionism of the economist theory of cultural production. It demonstrates that Althusser asserted the difference between cultural and economic production and elaborated the conceptual framework of its specificity in his theory of ideology. At the same time, it rethinks the Althusserian theory because it does not affirm its view of culture, in which science is the only possibility for emancipation. It utilises the philosophy of Spinoza – profoundly affirmed and utilised by Althusser – to introduce the concept of the emancipatory imagination, which is productive and not reproductive.

Keywords: production, cultural production, imagination, emancipation, Althusser, Spinoza

Az utóbbi időben többször keveredtem éles vitába a kultúra gazdasági meghatározottságát illetően fiatal társadalomelméleti kutatókkal. Nézeteiket (Buka et al., 2022; Szarvas et al., 2021; Éber, 2025) nehezen tudtam másnak tekinteni, mint gazdasági redukcionizmusnak. Nem tagadom, eleinte nem vettem komolyan ezeket a nézetkülönbségeket, úgy éreztem, olyan vitát kéne lefolytatnom, amelyet évtizedekkel ezelőtt az elmélet már lefolytatott. A kultúrára vonatkozólag a gazdasági redukcionizmust lényegében minden általam komolyan vett kulturális kritikus – Lukácstól Gramscin, Merleau-Pontyn és Castoriadisra át Althusserig, a strukturalistákig, Hellerig és Márkusig – vitatta, vagy inkább cáfolta. Idővel azonban rá kellett ébrednem, hogy a vita nem spórolható meg. Mára elvesztette magátólértetődőségét ez a cáfolat. Egyrésztől azért, mert a képviselői így vagy úgy diszkreditálódtak a mai kulturális kritikusok számára.¹ Másrésztől azért, mert úgy tűnik, újra elkerülhetetlenné vált olyan fogalmakat használni, mint „osztály”, „elnyomás”, „kizsákmányolás” (amelyek relevanciája persze soha nem tűnt el, de sokáig jórészt a globális perifériára szorult). Harmadrészt, mert ma a leplezetlen és cinikus kapitalista hatalom közvetlenül veszi irányítása alá a kultúrát: a techmilliárdosok a cégeik mérnöki intelligenciáinak „finomhangolásával” terjesztik saját ideológiájukat, így már az sem igen látszik, hogyan kerülhetnének el, hogy egyenesen „uralkodó osztályról” és a kultúra kézi vezérléséről beszéljünk.

De bármi is legyen a realitása a globális centrumok gazdasági rendszere újradialektizálódásának (egyszóval, a „Nyugat” nem is annyira újkeletű radikális megosztottságának tőkések és termelők között), ez valójában nem érinti a kultúra rendszerét jobban, mint érintette akkor, amikor a fenti viták még a legélesebb formában lefolytak. Akkor se volt okunk azt gondolni, hogy a kapitalista termelés közvetlenül lenne azonos a gazdaság és a kultúra területén, és ma sincs erre okunk. A kulturális termelés alapvető öntörvényűsége nem polgári ábránd volt a kulturális kritika klasszikusainak, hanem kényszerű belátás, amely nélkül magyarázhatatlan lett volna a kapitalista rendszerek stabilitása. Ha egyszer a tömegek kora minden látszat szerint elérkezett, miként lehetséges, hogy a tömegek kizsákmányolására épülő kapitalista berendezkedés töretlenül stabil? Minden bizonnyal azért, mert a kultúra nem „tükrözi” automatikusan a tömegek történelmi szerepét; ha tükrözné, ha a „felépítmény” csak „kifejezné” az „alapokat”, akkor a gazdasági válság a tudatokban való tükröződés révén azonnal létrehozná a forradalmi erőt. Nem ez volt a helyzet, és már az 1920–30-as évek kulturális elméleteinek is el kellett ezzel számolnia.

¹ Egyesek azért, mert túl vonalasan, mások azért, mert túlságosan lazán vagy észrevehetetlenül kapcsolódtak az emancipatorikus mozgalmakhoz, megint mások pedig azért, mert ma az emancipatorikus mozgalmak árulóinak tekintik őket, akik megalapozták az univerzalizmus-ellenes identitáspolitikákat.

A vitának több formája létezik. Számomra egyértelmű, hogy az elméletben vajmi keveset ér egyes nézetek cáfolata. A filozófia konstruktív, a filozófiai vita valódi formája új ajánlat létrehozása, nem pedig mások tévedéseinek számbavétele. Annál is inkább, mert nem gondolom, hogy a kultúra gazdasági redukciójának teoretikusai tévednének: azt gondolom, hogy a kultúra nagyon is valóságos aspektusaival foglalkoznak, csak éppen nem a kultúraspecifikusokkal. Nem arra a kérdésre válaszolnak, mit hoz létre, mit termel a kultúra, hanem arra, mit termel a kultúra a gazdasági rendszerben.

Mit jelent az, hogy a kultúra termelés? A gazdasági redukcionista szerint azt, hogy a „szellemi” termékek is valamilyen „anyagi” környezetben jönnek létre, így a szellemi termelés egyrészt meghatározott az anyagi (gazdasági) környezet által, másrészt maga is részt vesz az anyagi termelés körforgásában, mint anyagivá lett szellemi termék (Buka et al., 2022, p. 12). Van ebben részgazság, csak éppen maga a lényeg, a kultúra specifikuma sikkad el. A kultúra valóban létrehoz termékeket, amelyek részt vesznek a gazdasági világ rendszerében. A kulturális termékeket eladják, hol sikeresebben, hol kevésbé sikeresen. Ennek megfelelően vannak a piacnak kitettebb és kevésbé kitett kulturális ágai. A film nyilvánvalóan ki van téve az instant fogyasztásnak, míg a képzőművészet sokkal inkább befektetés formájú, abban viszont páratlan. Eközben az irodalom továbbra is elenyésző üzlet az előbbiekhöz képest, a klasszikus zene pedig sehol a világon nem térül meg, és mindenhol dotációra szorul. Ezen kívül a kulturális alkotások (legyenek azok magas vagy alacsony kulturális termékek, művészetek vagy popkulturális termékek, emancipatorikus vagy nem emancipatorikus alkotások) termelnek kulturális tőkét, termelnek politikai nézeteket, és hatással vannak a világnézetre, amely közvetetten szintén visszahat a nevezett „anyagi” folyamatokra, segítik az uralkodó osztályt vagy az elnyomottakat, hegemoniát hoznak létre és hegemoniára törnek (és ezért „végső soron” ugyanúgy a gazdasági-termelési folyamatokra redukálhatóak).

Ugyanakkor a kultúra nemcsak profitot és nemcsak politikai reprezentációkat hoz létre, hanem létrehozza azt a tárgyösszességet, amely megélt világként körülvesz minket és meghatározza lehetőségeinket. Az épületeket, amelyekben élünk, az utcaképet, amely nap mint nap fogad, a társadalmunkat irányító szokásokat, a törvényeket, amelyek hatálya alá tartozunk, a könyveket, amelyekben elmerülünk és a sorozatokat, amelyeket addiktíven *bindzselünk* és mindennapi kapcsolataink sematikus mintáivá teszünk. A közös érzékiséget, amely összeköt minket. De a kultúra az otthonos tárgyak világán is túlmegegy, létrehoz olyan tárgyvilágot is, amely lehet idegen, meghökkentő, zavaró, botrányos, ugyanakkor megnyithat végtelen horizontokat: a tudomány a hétköznapi élettől és tudattól végtelenül messze álló világokat, az irodalom idegen perspektívákat, a fényképkollázs a mindennapokban soha nem társított érzékiségeket és így tovább.

Ezek a kulturális termékek sokkal inkább kitágítják és végtelenné teszik lehetőségeinket, mintsem közössé tennék azokat. Kétségtől igaz, hogy ezek, ahogy Marx (1967 [1867], p. 43) mondja, a kapitalista termelési mód világában „óriási árugyűjtemény”-nek tűnnek. Ez azonban nem jelenti, hogy *csak* a gazdasági élet részei, éppen ellenkezőleg: azáltal, hogy az áruforma „általánossá válik” (Lukács 2023 [1924], p. 149), a kulturális élet saját rendszere alávettette lesz egy másik rendszer kényszerének, ami tehát azt jelenti, hogy eredendően különbözik attól. Egyrészt nem minden kultúra mutatkozik árugyűjteménynek, másrészt az, amelyik annak mutatkozik, nem ugyanabban az értelemben árugyűjtemény, mint a raktárhelyiségekben felhalmozott termékek, de szó szerint még abban az értelemben sem, mint ahogy a piacon a termékek egymással cserélődnek és értéket kapnak.

Amikor Adorno és Horkheimer (2011 [1947]) a piaci forma, a csere, a fetiszizáció, a sematizáció egyeduralmát veszik észre a 20. század uralkodó stílusában (a kultúriparban), akkor ezeket a művek sajátos formájában, az elbeszélésben, a zenei szerkesztésben, a karakterekben mutatják fel, nem pusztán a művek „anyagi” létében (intézményeiben és üzemeiben), és nem is csak tartalmában (mondandójában). A kultúripar mindenekelőtt esztétikai sémákat gyárt, amelyekben a csere a tartalomtól való bármiféle függés nélkül szabadon működhet: a forma absztrahálódása a gazdasági rendszerben felfogott piac működésével párhuzamos. A filmek, sorozatok, számítógépes játékok nem „egy kaptafára készülnek”, hanem tudatos piacosítási döntések révén sematikusak; életünk nem „uniformizálódik”, hanem a piacosítás révén sztenderdizálódik, és a tömegigények tömegtermelés révén válnak kielégíthetővé. Az esztétikai sematizmus a képzelőerő (kanti) szerepét veszi át mint általános szintetizáló erő, amely a világot értelmezhetővé teszi a szubjektum számára. Ahogy Marx szerint a pénz a gazdaság és a piaci társadalom absztrakt általánossága, úgy a kultúriparban ennek az esztétikai séma feleltethető meg – a narratív szerkezet, a sematikus karakterek, a fűtyülhető dallam: mind esztétikai sematikusságuk alapján cserélhető, a tartalmuktól függetlenül.

Guy Debord (2022 [1967]) spektákulumnak vagy egyszerűbben képnek nevezi a piaci társadalom kultúrájának absztrakt általános formáját, és ezzel tovább pontosítja és specifikálja Adornóék elemzését. Nem pusztán a séma, hanem a képszerű, azaz reprezentatív, megjelenítő séma az, ami a piaci kulturális termelés általános terméke. A reprezentáció sémái állnak a résztvevő cselekvés helyére. A piaci társadalomban képek, reprezentációk között élünk, amelyeket az a világ helyébe állít. Minden képszerűvé, ábrázolttá válik: a város életében való politikai részvétel képviselési politikává, a művészeti cselekvés pusztán befogadássá és elfogadássá, a személyközi viszonyaink, beleértve legintimebb kapcsolatokat, látott és jól ismert sémák ismétlésévé – a parlament, a mozi és a romantikus sorozat reprezentatív rendszerei formálják életünket. Ezeket a rendszereket termeli a piaci kultúra.

A válasz ezért arra a kérdésre, hogy miben különbözik a piaci társadalom kultúra-termelése a piaci társadalom valós termelésétől (azon kívül, hogy van valós része a kultúratermelésnek is) az, hogy a kultúrában az áruforma nem az eladhatóságot, hanem egyrészt a kultúrának a reprezentációra szűkülését, másrészt a reprezentációk saját rendszerének absztrakt sematizációra egyszerűsödését jelenti.

Althusseriánus kultúrafelfogás

Ha a kérdés a kultúratermelés specifikusságainak vizsgálata, önként adódik Louis Althusser filozófiája, aki elméleti munkáját szinte teljes egészében a kulturális termelés és újratermelés mibenléte értelmezésének szánta, noha a „kultúra” szót a legritkább esetben használta. Mivel azonban nem egyszerűen újratermelni szándékozunk elméletét, amitől Althusser maga óvott a leginkább, hogy produktívá válhassanak, szövegeinek „szimptomatikus olvasatára” kell vállalkoznunk.

A „kultúra” fogalma természetesen első pillantásra problematikus Althusser számára, mert nem szerepel azon fogalmak között, amelyeket Marx a maga társadalomkritikai szótárába felvett, ugyanakkor rögtön érthetővé válik az értelme, ha azt vesszük figyelembe, hogy mi a kultúra területének uralkodó formája – állítja. Ez az uralkodó forma az ideológia (Althusser, 2022 [1966]). Ha a kultúráról akarunk beszélni kritikai módon, akkor az ideológiáról kell beszélnünk. Ha így olvassuk Althusser írásait (és ehhez még nem kell szimptomatikussá tennünk olvasatunkat), akkor munkásságának legjelentősebb része a kultúráról szól. Állítása szerint a kultúra a kulturális termelés más termelési módjaitól² eltérő termékeket hoz létre, más termelési eszközökkel és más termelőerőkkel, más termelési viszonyok között (Althusser, 1966, 2005 [1965]). Az ideológia a marxi „felépítmény” része, akárcsak a politika, és az alaphoz „végső soron” meghatározó viszony fűzi, azaz a modern kulturális termelés kapitalista (Althusser, 2012). Ugyanakkor önálló, sajátos terület, önmagában is érdemes a vizsgálatra és a kritikára, ahogy azt Marx párizsi

² Amikor a „termelési módok” kifejezést ilyen módon használjuk, akkor alrendszerek sajátos működésmódjára alkalmazzuk. Ez a szóhasználat egy összetett olvasat eredménye, ami Marxot Spinozával olvassa, Spinozát viszont Marxszal. Alexandre Matheron (1969) meghatározó Spinoza-olvasatában a spinozai okozatiság fogalmát mint kooperatív termelést értelmezte, összekötve a spinozai ontológiát és fizikát a politikával. Althusser (2012) egy 1972-es kurzusát Spinozáról akarta tartani, de a bevezető előadás szerint a kurzusra készülve elolvasta Matheron könyvét, és úgy ítélte meg, csupán újramondani tudná azt, ezért megváltoztatta a kurzus témáját Rousseau-ra. Althusser (1995) legalábbis párhuzamosan gondolkodik a termelés fogalmáról Matheronnal, de vele szemben expliciten is Marxhoz kapcsolja azt, az egyes spinozai attribútumokat mint termelési módokat értelmezve, megerősítve ezzel a lehetőségét, hogy a marxi termelési forma fogalmat *párhuzamos, avagy egyidejű* szférákra alkalmazzuk.

korszakának kézírata – *A német ideológia* (Marx & Engels, 1960 [1846/1932]) – mutatja. Az ideológia nem más, mint a létünk alapjaihoz fűződő képzeletbeli (és nem tudományos) viszonyunk (Althusser, 2023 [1970]). A kultúra nemcsak konkrét áruviszonyokat és termelési viszonyokat termel, hanem tudati termékeket és tudati termelési viszonyokat is. Megélt viszonyokat, ahogyan számunkra a világ adottá válik, „feltárul”, ahogy életünk az autonóm jelentések rendszerébe illeszkedik.

Ám ez az autonómia nem jelent függetlenséget a termelési mód alól, azt is mondhatjuk, a tudati viszonyoknak éppúgy megvan a maga kapitalizmusa, mint a gazdaságnak. És éppígy megvan a maga emancipációs mozgalma. A megélt világ felszabadítása egyrészt olyan gyakorlatot feltételez, amely saját szabályokkal rendelkezik, nem veszi át a gazdasági vagy a politikai rendszer szabályait, autonóm, és ezen autonómiájában tud sikeresen küzdeni a kulturális elnyomás és kizsákmányolás ellen. A kultúra autonómiájának egészen más értelme ez, mint a kultúra öncélúságának, a *l'art pour l'art*-nak alapvetően polgári és 19. századi elve: a kultúra sajátos termelése az elkötelezett értelmiség és az elkötelezett művész harcát jelenti, amely nélkül éppúgy elképzelhetetlen valódi esemény, mint politikai és gazdasági küzdelem nélkül. Ezzel a kérdéssel Althusser kimerítően foglalkozik, ez az, amit az elmélet gyakorlatának, valamint kulturális forradalomnak nevez. Másrészt ez a gyakorlat a képzelet világának átalakítását érinti, a képzelet forradalmát, amely azonban mindig csak az ideológia és a tudomány szembenállásának keretében kerül elő, Althusser a legritkább esetben beszél a kultúra területén másról, mint a tudományról. A ritka esetek egyike az a szöveg, amelyet a kínai kulturális forradalomról 1966-ban név nélkül jelentet meg, tanítványai maoista folyóiratában. Itt a kultúra forradalmi átalakításának egy egészen új ágense jelenik meg: a tömeg. Ahogy a gazdaság forradalmi átalakításának a szakszervezet, a politika átalakításának pedig a párt az ágense (Althusser, 2012 [1966]), úgy a kínai kulturális forradalom elméleti tanulságai szerint a kultúráé a tömeg. Althusser munkásságában mindvégig a tudomány az ideológia átalakításának letéteményese, de ebben a szövegében – elméletének logikus, de máshol ki nem fejtett következményeként – feltűnik egy másik lehetőség. Az ideológia, a hamis képzelet világa átforgalmazható nemcsak az elmélet, az észszerű tudás segítségével, de a társadalmi képzelet segítségével is. Nyilvánvaló, hogy a tömeg éppúgy képzeletbeli módon éli meg létének reális feltételeit, mint az ideologikus szubjektum, mégis autentikus szubjektuma lehet a kultúra forradalmának: létezhet emancipatorikus képzelet.

Nem véletlen, hogy két külön kérdésre kell válaszolnunk. Ha kommentálni akarjuk a kulturális termelés mint képzelet termelésének althusseri fogalmát, két külön kérdést kell feltennünk Althusser művének, amelyekre az válaszol. Sőt, az sem véletlen, hogy ez a két kérdés koránt sincs egy síkon, nincsenek egymás mellett, nem egészítik ki egymást,

nem illeszthetők ugyanabba felsorolásba: heterogének. Az egyik kérdés az, amelyre Althusser választ akar adni, mert problémaként jelentkezik számára:

1. Mi a kulturális termelés *sajátossága*, amelyet azonban „végső soron” a történetileg adott termelési mód határoz meg (vagy definiál)?

A másik kérdést Althusser nem teszi fel, nem látszik számára problémának, mégis megválaszolja:

2. Miképpen termelhet felszabadító képzetet a kultúra? Mi az emancipatorikus társadalmi képzet fogalma?

A fel nem tett kérdésekre adott válaszokról

Althusserrel tudjuk, hogy egy fel nem tett kérdés megjelenése szükségszerű, nem pedig esetleges vonása bármiféle filozófiának. Minden filozófia, amennyiben nem csupán újratermelése már ismert tudásnak, létrehoz olyan válaszokat, amelyeket egy fel nem tett kérdésre ad (Althusser, 2018 [1965]). Azt is hozzátehetjük, hogy nem csupán egyetlen ilyen fel nem tett kérdésre válaszol; minden *olvasás*, e szó althusseri értelmében³ létrehoz vagy *rekonstruál* egy ilyen kérdést. Minden olvasat kibővíti azt, amit a szöveg *mond*, noha nem állít. Mert a szöveg által létrehozott mondás határtalan és meghatározhatatlan: noha nem létezhetne anélkül a szöveg nélkül, amely mondja (mondja és nem állítja, mert a szöveg állításai nem merítik ki mondandóját), és ebben az értelemben a szöveg által *definiált*, a szöveg nem determinálja olvasatait.

Egy rendkívüli erejű szövegrészben, ahol Althusser a definíció fogalmát definiálja – és amelynek értelmét sajnálatos módon teljesen összekuszálja a magyar fordítás, mivel szinonimaként használja a definíció és a meghatározás (determináció) fogalmait – azt állítja, hogy minden produktív szöveg *a maga nemében végtelen* mondandóval rendelkezik, amelyeket csak az olvasatok végtelen sora konstruálhatna meg teljes egészében.

3 „Freud óta gyanakszunk arra, hogy a hallás és így módon a beszélés (és a hallgatás) kimondani akar; hogy a beszélés és az odafigyelés e »mondani akarása« a beszéd és a figyelem ártatlansága mögött felfed egy második, egy teljesen más mélységű diskurzust, a tudattalan diskurzusát. Bátorkodom azt állítani, hogy Marx óta gyanakodnunk kell arra, amit – legalábbis elméleti szinten – az olvasás és az írás mondani akar” (Althusser, 2018 [1965], p. 22 – a fordítást enyhén módosítottam).

Általában véve, egy elmélet kibontakozásában egy látható mező láthatatlanja nem a mező által definiált láthatóhoz képest bármifajta külső és idegen elem. A láthatatlant a látható mint az ő láthatatlanját határozza meg, mint az ő tiltott látását: tehát, hogy visszatérjünk a térbeli metaforához, nem egyszerűen a látható kívülje, a kizárás külső sötétsége, hanem éppen hogy *a kizárás belső sötétsége*, mely a látható bensőjéhez tartozik, mivel a látható struktúrája határozza meg. Más szavakkal mondván, a terep, a horizont és ugyanígy egy adott problematika által definiált mező határainak csábító metaforái azzal a kockázattal járhatnak, hogy e mező természetéből téves elképzelést vonunk le, ha e mezőre térbeli terminusokban gondolunk, úgy, mint egy *rajta kívül lévő másik tér* által határolt térre. [...] Az elméleti mező paradoxona abban áll, ha még menteni kívánjuk a térbeli metaforát, hogy ez egy végtelen, mert definiált tér, vagyis külső korlátok és határok nélküli, amelyek semmitől nem választják el. (Althusser, 2018 [1965], p. 34 – A fordítást módosítottam)

E szövegrész kimondatlanul, de jól látható utalással Spinoza (ugyancsak ki nem mondott) determináció és definíció közti megkülönböztetését használja fel. A *maga nemében végtelen* Spinoza kifejezése, és egy terület autonómiáját fejezi ki, vagyis azt, hogy az adott terület az okozatiság végtelen sorának saját, más területektől független, noha azokkal a területekkel együtt és párhuzamosan létező láncával és törvényszerűségeivel bír. Egy filozófiai mű, amennyiben nem reprodukív, hanem produktív, azaz új tudást, új ismeretet hoz létre, *a maga nemében végtelen* terjedelmű ki nem mondottat tartalmaz, amelyet az olvasatok kimeríthetetlen sokasága tehet csak kimondottá. Ezt a ki nem mondott mezőt az adott filozófiai mű *definiálja*, azaz határtalanítja: a mű létrehozza saját olvasatainak határtalan sokaságát.⁴ Nem *determinálja* tehát saját olvasatait, még csak abban az értelemben sem, hogy egy olvasat kifejtene a szöveg ellentmondásait. Determinálni annyit tesz, határokkal látni el, kívülről korlátozni valamit; ezzel ellentétben valamit definiálni azt jelenti, belülről tenni lehetővé a határtalan interpretációt, rekonstrukciót. A „*maga nemében végtelen*” itt annyit tesz: az éppen adott filozófiai mű a maga végtelenjét hozza létre, egy végtelen elméleti mezőt, amely nélküle nem létezhetne, ezért maga ez a mű végteleníti, definiálja. A filozófiai mű saját olvasatainak végtelen lehetőségét hozza létre, amelyek nélküle nem léteznének.

Megkonstruálni vagy rekonstruálni itt ugyanazt jelenti: a kérdés nem létezik, nincs feltéve a konstrukció előtt, de definiálva van, fogalma bennefoglalt abban a tudámezőben, amelyet egy mű megnyitott. Ebben az értelemben Althusser filozófiája a ki nem mondott

⁴ Ez az, amit Althusser tanítványa, Badiou (2021 [1988], pp. 305–319) később „igazságnak” nevez, szemben a tudással.

ugyanilyen végtelen mezejével bír, és mi nem csinálunk mást, mint megfogalmazunk egy fel nem tett kérdést, amelyet ez a mű definiált. Ezzel természetesen létrehozuk a mi fel nem tett kérdéseink egész új mezejét, saját filozófiánk ki nem mondottját, amelyet nem állhat szándékunkban felderíteni.

A kultúra sajátos termelési módja

A kultúra sajátossága Althusser számára nem pusztán a kultúra tárgyainak autonómiáját jelenti, hanem annak a gyakorlatnak a sajátosságát, amely ezeket a tárgyakat – „kommunikációt, társadalmi reprezentációt, tudást, kifejezést [művészetet], tenni tudást, valamint mindezek átvitelét és terjesztését” (Althusser, 2022 [1966]) – létrehozza.

A kultúra nem leképez valamilyen már tőle függetlenül adott reális valóságot, hanem újraalkotja azt, a maga rendje szerint. Hegel – mondja Althusser – azt gondolta, hogy a realitást mindenestül a szellem hozza létre, ez azonban összezavarása a reális és gondolati tárgyaknak.

Ezzel az összezavarással szemben védi meg Marx a különbségtételt a valóságos tárgy (ez a konkrét-valóságos, a valóságos totalitás, „amely a fejen [*Kopf*] kívül marad a maga önállóságában fennállva”⁵ a rá irányuló megismerés termelésében), és a megismerés tárgya között, mely utóbbit a gondolkodás állítja elő, amely azt önmagában mint gondolati konkrétumot [*Gedankenkonkretum*], mint gondolati totalitást [*Gedankentotalität*] állítja elő, vagyis mint a valóságos tárgytól, a konkrét-valóságostól, a valóságos totalitástól tökéletesen különböző gondolati tárgyat, amelyben éppen a gondolati-konkrét, a gondolati totalitás szolgáltatja a megismerését. Marx még messzebb megy, és kimutatja, hogy e megkülönböztetés nem csupán e két tárgyra vonatkozik, hanem termelésük folyamatára is. Míg valamely valóságos tárgy, valamely konkrét-valóságos totalitás (például egy adott történelmi nemzet) termelési folyamata teljes egészében a valóságban megy végbe és a valóságos genezis keletkezési sorrendjében zajlik le (a történelmi genezis mozzanatainak egymást követő sorrendjében), addig a megismerés tárgyának termelési folyamata teljes egészében a tudatban megy végbe, és egy másik rend szerint zajlik le, melynek során a „valóságos” kategóriákat „újratermelő” gondolati kategóriák nem ugyanazt

5 Althusser itt a *Grundrisse* előszavának harmadik fejezetére hivatkozik: „az elvonttól a konkrétához felemelkedő módszer csak az a módja a gondolkodásnak, amellyel a konkrétat elsajátítja, és mint szellemileg konkrétat újraalkotja” (Marx, 1984 [1939], p. 27).

a helyet foglalják el, mint a valóságos történelmi genezis rendjében, hanem teljesen különböző módon helyeket foglalnak el a megismerés tárgyának termelési folyamatában betöltött szerepüknek megfelelően. (Althusser 2018 [1965], p. 51)

Ennek az újraalkotásnak szükségszerűen engedelmeskednie kell az alkotás általános törvényeinek, és ezek a törvények a termelés törvényei. De a termelés általános törvényei nem többek, mint hogy minden termelés valamilyen nyersanyagból a termelőerők és a termelési eszközök révén bizonyos termelési viszonyok között valamilyen terméket hoz létre. Általánosnak épp azért nevezhetők ezek a törvények, mert elemeik nincsenek meghatározva, és éppen azon a területen és azon terület sajátosságai révén határozódnak meg, amelyiken vizsgáljuk őket: éppúgy lehetnek a reális termelés, mint a gondolati termelés törvényei, de mindkét területen mások lesznek a sajátosságaik. Azaz a kérdés az, mik a kultúrában a nyersanyagok, a termelési eszközök és a termelőerők, amelyek adott történelmi termelési viszonyok között működnek. A gazdasági redukcionista éppen abban „redukcionista”, hogy a termelés ezen összetevőit a gazdasági rendszer elemeire redukálja: a nyersanyag a reális világ, amelyben túlélünk és élünk, a termelési eszközök a kultúra intézményei, és termelési erők az alkotók, ezek a gazdaságilag meghatározott, bár sokszor megfizetetlen munkások, a termelési viszonyok pedig a kapitalista áruterelés viszonyai.

Althusser más választ ad erre a kérdésre. A gondolkodás mint termelés, azaz a kulturális termelés éppúgy, ahogy a reális termelés, valamilyen gondolati nyersanyagból állít elő gondolati terméket. Az „elmélet”, azaz a filozófia esetében például a nyersanyag más – ideologikus – elméletek: Marx a klasszikus politikai gazdaságtan elméleteinek hiányosságaira építette saját elméletét. A filozófia mint termelés egy elméletből csinál másik elméletet, éppen úgy, ahogy Giotto Cimabue festészetét alakítja át, Beethoven Bach *h-moll* miséjét gondolja újra, Einstein a newtoniánus fizikát teszi idejétmülttá, a nem euklideszi geometriák pedig még a nevükben is hordozzák a nyersanyagukra vonatkozó utalást. De nem csak az eseményyszerű, a kultúrát totalitásban megváltoztató alkotók használnak nyersanyagként más kulturális termékeket. Általában véve bármilyen kulturális termelés vagy újratermelés – a nyelv, a szokások, az értékek stb. – más kulturális termékeket munkál meg. Sehol nincs olyan „adottság” a kultúrában, amely ne kulturálisan termelt lenne.

Ennek megfelelően a termelési eszközök sem a gazdasági élet szerszámai és üzei. Nem az intézmény határozza meg egy filozófiai elmélet megszületését, de még csak nem is azok a gazdasági viszonyok, amelyek között megszületik, hanem az az elmélet, amelyet eszközként használunk megalkotásához, valamint a termelés kulturális viszonyrendszere. A marxista filozófia attól marxista, hogy marxista elméletet használ termelési eszközként a tudás termelésében, az althusseriánus filozófia Althusser elméletét használja tudás-

termelési eszközként. Végül ugyanez mondható el a termelőerőkről és azok termelési viszonyairól is. A kultúra termelőerei a képzeletüket használó emberek. Márpedig mindannyian használjuk képzeletünket. Még a művészetek esetében se lehet azt mondani, hogy az „alkotó”, legyen az bármennyire kizsákmányolt munkás, evidensen a műalkotás termelője. Walter Benjamin (1980 [1934]) híres szövege, *Az alkotó mint termelő* nem azért botrányos mindmáig, mert melósnak nevezi a romantika zsenikultuszában megszentelt író, hanem azért, mert azt állítja, a forradalmi irodalmi termeléshez új termelőerő járul: az alkotásban résztvevő, és azt nem csak befogadó tömeg. A termelőerők mindig társadalmilag meghatározottak, de termelésiforma-specifikusak. A művészeti termelés sem feltétlenül az egyéni alkotók munkája.

Amikor Marx azt mondja, hogy a megismerésnek, tehát a tárgyának a termelési folyamata elkülönül a valóságos tárgytól, amelynek éppen a kisajátításáról van szó a megismerés „módusában” – és ez teljes egészében a megismerésben, a „fejben” vagy a gondolkodásban megy végbe –, egy pillanatra sem esik vissza a tudat, a szellem vagy a gondolkodás idealizmusába, mert a „gondolkodás”, amiről itt szó van, nem egy transzcendentális szubjektum vagy egy abszolút tudat képessége, akivel a valóságos világ anyagként állna szemben; és ez a gondolkodás nem is egy pszichológiai alany képessége, jóllehet kivitelezői emberi egyedek. Ez a gondolkodás egy gondolkodási apparátus történelmileg kialakult rendszere, amely a természeti és társadalmi valóságon alapszik, benne és általa tagolódik. Továbbá olyan valóságos feltételek rendszere határozza meg, amelyek – ha szabad így fogalmaznom – az ismeretek meghatározott termelési módjává teszik. Mint ilyet, a gondolkodást egy olyan struktúra alkotja, amely összeköti [*Verbindung*] egymással azt a tárgytípust (nyersanyagot), amellyel dolgozik, a rendelkezésére álló elméleti termelőeszközökkel (elméletével, módszerével és kísérleti vagy egyéb technikájával), valamint a történelmi (egyszerre elméleti, ideológiai és társadalmi) viszonyokkal, amelyek közepette a gondolkodás termelődik. (Althusser, 2018 [1965], pp. 51–52)

Ami a gondolkodás mint tudástermelés ilyen modelljében kritikus és szimptomatikus olvasatunk számára kulcsfontosságú, az a *termelési viszonyok* meghatározása. Althusser ideológikus és tudományos termelési viszonyokról beszél. Spinoziánus Marx-értelmezésének megfelelően úgy értelmezi a „termelési viszony” marx-i elméletét, miszerint a reális termelési viszonyok mellett a tudati termelés viszonyai is jelen vannak, amelyek a *Grundrisse* megfogalmazása szerint nem egyszerűsíthetők le a reális termelési viszonyokra, hanem a tudatban újratermelődő viszonyokként értelmezendők.

Igaza van-e, igaza lehet-e Althussernek abban, hogy az emancipatorikus termelés egyedül a tudományos formához köthető? Létezhet-e a képzeleti tudástermelésben olyan termelési viszony, amely nem saját maga újratermelésének gyakorlatát eredményezi, hanem emancipatorikus, egyenlősítő és képessé tevő gyakorlatot?

Kultúra és emancipatorikus társadalmi képzelet

A kultúra első formája Althusser filozófiájában az ideológia: egy társadalom saját reális (a tudattól független) létfeltételeinek képzeleti meg- vagy újraalkotása. Egy film éppúgy, mint egy regény vagy egy sláger, sőt, nyilvánvalóan még közvetlenebb módon egy reklám vagy egy marketingkampány befogadójának életfeltételeire vonatkozó *képzeleti* viszonyt termel. A „képzeleti” itt spinozai fogalom, nem azt jelenti, hogy feltétlenül fiktív vagy egyenesen hazug világ képét nyújtja az ideológia, hanem azt, hogy megélt világunk első-sorban az érzékekre és az affektusokra épül, nem pedig a racionális mérlegelésre, és ebben az érzékek rendje meggyőzőbb, mint a tudomány vagy az észhasználat rendje. Ezer szállal kötődünk saját életünk tőlünk független (azaz reális) feltételeihez, de legtöbb esetben nem észszerű képet alkotunk ezekről a viszonyokról, hanem képzeletit. Történetekben, érzelmekben, szimbólumokban értelmezzük a világot, nem fogalmakban. Az ideológia mindezek gyűjtőfogalma, nem pedig politikai nézetrendszer.

Az ideológia ebben az értelemben univerzális fogalom, nem politikai oldalaknak vannak politikai ideológiái, nem az osztályoknak vannak osztályideológiái, hanem az ideológia általános keretei nyújtanak alapot bármiféle osztály vagy párt nézetrendszerének.⁶ A társadalom számára az ideológia a természetes tudat, amely bármiféle világtapasztalat számára eleve adott kiindulópontként szolgál. Termelési módhoz kötődik, és nem politikai alanyhoz. A kapitalizmus ideológiája (kultúrája) nem más, mint a kapitalista

6 Az ideológia althusseri fogalmáról Jacques Rancière (1973, pp. 31–61) mutatta ki, hogy ellentétben áll a munkásmozgalmi, azaz osztályharcos ideológiá fogalommal. Ahogy ő mondta, Althusser számára az ideológia megelőzi az osztályharcot, azaz a társadalom dialektikus megosztottságát. Ebben az értelemben például a „polgári ideológia” kifejezés az ideológia modifikációját jelenti, a képzelet polgári módon való megszervezését. Rancière persze ennél tovább is ment, és azt állította, Althusser az ideológia nem marxista, hanem polgári fogalmát dolgozza ki, mert az ideológia számára nem a társadalmi osztálykülönbségek elleplezője, hanem a társadalmi organizáció eszköze, ami közelebb áll Durkheimhez, mint Marxhoz. Ez az interpretáció számunkra nem tartható, *A tőke* első része, beleértve a fetisizmus-fejezetet, nem foglalkozik az osztályharc fogalmával, ha tetszik, megelőzi azt. Ahogy Marx (1967 [1867], p. 167) mondja az első részt lezáró ironikus megjegyzéseiben: „Itt kizárólag Szabadság, Egyenlőség, Tulajdon és Jeremy Bentham uralkodik”. Valójában Rancière a saját mozgalmi tapasztalatát fordítja kritikaként Althusser ellen, általánosan nézve azonban éppen ez a tapasztalat nem marxista, hanem „rousseau-iánus” (Tamás Gáspár Miklós, 2021, pp. 113–194). És nem véletlen, hogy idővel Rancière magánál Marxnál fogja kritizálni a politikai cselekvés elméleti ellehetlenítését.

világban-benne-lét, az, ahogyan a kapitalista termelési mód hegemoniája alatt az ember képzeletileg meg tudja élni saját létének feltételeit. Althusser hangsúlyozza, hogy az ideológia nem alapja a megismerés (és a kultúra) más módjainak, például a tudománynak, hanem csupán megelőzi azokat. Éppen ellenkezőleg, a tudomány szakít az ideológiával és a hétköznapi tudattal. Gyökeresen más ez az elgondolás, mint a természetes tudat fenomenológiai elgondolása. Althusser ideologikusnak nevezi magát a fenomenológiát is: Husserl (1922, p. 51) és követői a természetes beállítódást a tudományos beállítódások (köztük a fenomenológiai beállítódás) mindig jelenlévő hátterének tekintették. Althusser – Bachelard-t követve – a tudománnyal (tehát a kulturális termelés viszonyainak egy másik formájával) szembeni követelményként az ezzel a háttérrel való radikális szakítását állította. A tudástermelés viszonyai lehetnek tudományosak vagy ideologikusak, de a kettő közötti választás lényegi és végleges. A tudománynak egy „episztémikus törést” kell végrehajtania a tudás szerkezetében. Így tehát az ideológia nem mindig jelenlévő háttér, hanem meghaladható és valójában meghaladandó kiindulópont a kultúra világában. Éppen ez a tudomány számára adott lehetőség, és egyben elé állított követelmény az, amely – ellentétben a kapitalizmus fenomenológiájának filozófiáival, Lukácstól Merleau-Ponty-ig – gyökeresen eltérő tudományfelfogást tesz számára lehetővé: a tudomány (legalábbis a marxista tudomány) nem mindenestül a tőkés világban-benne-lét struktúráit örökli meg, hanem szemben áll azzal.

Althusser elméletében tehát a termelés különböző szintjei különülnek el: különbség van a gazdasági és a kulturális termelés (reális és tudástermelés között), és különbség van a kulturális termelés különböző formái között (ideologikus és tudományos termelés között). A kulturális termelésben Althusser számára a releváns és hierarchikus különbség természetesen ideológia és tudomány között van, elmélete elsősorban tudományos (marxista) alapú ideológiakritika. Ám az, amit Althusser nem állít, és mégis mond, máshogyan is megfogalmazható: léteznek különböző, egyidejű, párhuzamos termelési módok úgy reális és kulturális, mint a kultúra területén, ideologikus és nem ideologikus formában. Ezek között létezik racionális tudástermelés, tudomány, és létezik imaginárius termelés, a képzeleti termelése, amelyet Althusser mindenestül ideologikusnak bélyegez. De éppen ez az a pont, a képzeletbeli ideologikusként való megbélyegzése, ahol egyben lehetőséget ad az újragondolásra. Althusser álláspontja ezen a ponton ősrégi filozófiai előfeltevésekhez, még azt is mondhatjuk, előítéletekhez kapcsolódik.

Rancière (1973) egyenesen *A szofista* (Platón, 2006 [Kr. e. 360–355]) megkülönböztetéseinek kritikátlan átvételét látja benne. A tudás [*episztemé*] és a közkeletű vélekedés [*doxa*] egyszerű szembeállításra ez, amely a nyugati racionalizmus és racionalizáció alapító aktusa. 1974-es „önkritikája” szerint is kritikátlanul és főként dialektikátlanul veszi át

tudás és nem tudás szembeállítását, valamint a kettő közötti áthidalhatatlan szakadék gondolatát (Althusser, 1974, p. 22). Ezzel megerősíti a tudás exkluzív elitjének, a tudással rendelkezők élesapátának ideológiáját, amely megakadályozza a tudástermelés valódi univerzalitását. Ha tudással rendelkezni azt jelenti, hogy megszüntethetetlen hierarchikus különbség van a tudó és a tudatlan, a tudományos tudás beszédmódjának birtokosa és a mindennapi tudás birtokosa között, akkor a tudományos tudás termelésére képes, illetve az arra képtelen között a munkamegosztás egyenlőséget nélkülöző struktúrája alakul ki, társadalmi hierarchia, uralom: így jön létre az akadémiai elit, a tudás termelésének uralkodó osztálya. Rancière (1987, 2011 [2008]) tudvalevőleg ennek a radikális törésnek a megkérdőjelezésével hozza létre a maga tudáskritikai politika-filozófiáját, amely a tudatlan tanár, az emancipált néző stb. fogalmaival írja le a tudás olyan formáit, amelyek nem illeszkednek az „akadémiai ortodoxia” rendszerébe, és a tudástermelés egyenlőségen alapuló formáit hozzák létre.

Althusser az 1970-es években írt szövegeiben, legelesősorban a nagyrészt kéziratban maradt *Sur la reproduction*-ban (Althusser, 1995), amelynek egy részlete *Ideológia és ideológikus államapparátusok* (2023 [1970]) címmel jelent meg, más irányba indult el: a képzelet ideológikus államapparátusként határozta meg, amely a maga realitásában, azaz a maga termelési módján részt vesz a reális termelés feltételeinek megteremtésében, tudniillik újratermeli a termelési viszonyokat. Ezzel egy másik módon rendelte alá a kultúrát a reális termelésnek, és lényegében megszüntette az emancipatorikus képzelet lehetőségét, most már nem egy „racionalista” ellentét, a tudomány és az ideológia formájában, hanem a képzelet mindenestül újratermelésként való bemutatásaként. Mi egy másik olvasatot ajánlunk. Olyat, amely sokkal közelebb marad Althusser korai intencióihoz, még ha vele szemben is foglal állást, és szembehelyezkedik képzelet és tudás egyszerű szembeállításával. Azt a Spinozát fogjuk ehhez segítségül hívni, akit Althusser forradalmi filozófusnak nevez.

A Spinoza értelmében vett képzetalkotás (a gondolkodás) valójában nem más, mint a kulturális termelés, hiszen a gondolkodás valamilyen „rendet és kapcsolatot” követve ideákat hoz létre (szemben a testi termeléssel mint reális termelési móddal). A gondolkodás termelés: gondolatok (ideák) létrehozatala, más gondolatokból mint nyersanyagokból valamilyen sajátos termelési eszközökkel (az ideák „rendjével és kapcsolatával”, specifikus termelési viszonyokban [ami lehet racionális vagy imaginárius]). Még abban az esetben is, ha egy ideának a reális, az ideákon túl lévő világ (a „kiterjedés”) a tárgya, a gondolatot nem ez a reális világ hozza létre, hanem egy másik gondolat. Althusser (2018 [1965], pp. 50–52) ezt a belátást nevezi a megismerés forradalmian új fogalmának, amelyet Marx és Spinoza osztanak. A megismerés alapanyaga, az, ami a tudástermelés vagy általában a kulturális termelés kiindulópontjaként szolgál, soha

nem valami érintetlen természet. Mindig már megformált, már más gondolkodás által termelt tudás vagy kultúra. Egyik gondolatból hozunk létre másik gondolatot, nem az érzékelés adataiból (adottjaiból) vonatkoztatunk el.

Éppen ez okból a spinozai „ideát” szembeállíthatjuk a reprezentációval. Míg az idea empirista (Locke), és descartes-i fogalma reprezentatív, újramejelenít valami rajta túllévőt, tárgyának alávetett és annak *okozata*, addig az idea spinozai formája szubjektív tevékenység eredménye, nem reprezentálja tárgyát, hanem újraalkotja azt mint tárgyat a gondolkodás *számára*.

A kulturális termelés Spinoza szerint azonban alapvetően kettőződik meg, két sajátos termelési formára hasad: észszerű, racionális és képzeletbeli, imaginárius gondolkodásra.⁷ A kettő között a különbség nem az, hogy más tények alkotnák őket, nem az, hogy a világ, amelyet racionális és imaginárius módon megjelenítenek, más és más létezőket tartalmazna, de még csak arról sincs szó, hogy önmagukban azok a reprezentációk, amelyek az ész világában megjelennek, mások lennének, mint azok, amelyek a képzeletben. A képzeletbeli háromszög is háromszög, az elgondolt háromszög is háromszög. De különbség van adottságának módjában. A képzelet abban különbözik a tudományos tudástól, hogy más benne „a reprezentációk rendje és kapcsolata”. Egyrésztől más a rendjük, mert nem a tudományos érvelés rendjét követik, hanem az asszociáció és az elbeszélés rendjét. Másrésztől különbözik a kapcsolatuk is, mert a tudományos tudástermelés szükségszerűségével a képzelet kultúratermelésének véletlenszerűsége áll szemben. A képzelet világa esetleges, asszociatív és narratív. Ez a képzeletbeli világ az, amelyben a legtöbb ember lakik, nem egyszerűen a tévedés világa, amelyet a filozófus vagy a tudós fölényeskedve elutasíthatna. A vallás, a politika, az elbeszélések és művészetek, a demokratikus együttélés és együttműködés, és a közjót szétromboló idegengyűlölet, csoportidentitás-képzés, az önfelszámolásba forduló versengés világa mind-mind képzeletbeli világ. Az emberi élet legmeghatározóbb formái képzeletbeliek, és ha a filozófus perspektívát is tud váltani, végrehajtja is az episztémikus törést, testével neki is részt kell vennie a képzeleti világban. Ahogy Spinoza (2002 [1970], p. 75) *Teológiai-politikai tanulmánya* alapján fogalmazhatunk: a képzeletbeli legfontosabb alkotásai, a biblikus történetek semmiben nem mondanak

⁷ Az *Etika* 2. részének 40. tétele 2. megjegyzése különbözteti meg a megismerés különböző neveit, amelyek közül a képzelet annyiban áll szemben a racionális és az intuitív megismeréssel, hogy kizárólag inadékvát ismereteket hoz létre, azaz olyanokat, amelyeket nem tudunk megindokolni, mert nem ismerjük az okait (a levezetésüket), amelyek csak asszociációkra és történetekre épülnek. A képzelet a megismerés szempontjából alacsonyabb rendű, és a racionális élet, a tudományos élet szempontjából is az. De nem az a közösségi (politikai) és a vallásos és a narratív (hétköznapi) élet szempontjából, ezeknek a képzeletbeli sajátos törvényszerűségei a meghatározói, és Spinoza hatalmas potenciát fektet ezen törvények megismerésének kidolgozásába, az *Etika* 3. és 4. részében, a *Teológiai-politikai traktátusban*, a *Politikai traktátusban*.

ellent a racionális megismerés eredményeinek, legegyszerűbb mondandójukban ugyanazt mondják, csak más szavakkal, az adott kor emberéhez és képzeletéhez igazítva. Racionális és imaginatív ismeret nem mindenestül hierarchikusan állnak egymással szemben. Az *Etika* IV. részének 37. tétele, amely a 3. könyvben induló tételesorok lezárása, két egyaránt érvényes bizonyítást tartalmaz: akár az észet követjük, akár a képzeletet, oda jutunk, hogy az ember számára mindig egy másik emberrel való kooperáció a leghasznosabb dolog a világon (Spinoza, 1997 [1677], pp. 293–298, Balibar, 2005 [1985], p. 93).

Ez a képzeleti emancipáció a tulajdonképpeni tárgya részletes elemzéseinknek *Az esztétikai hatalom elmélete* című könyvünkben, amelyet itt nem szándékozunk újra-mondani, csupán kontextualizáljuk azt a kulturális termelés fogalmi keretei között. A disszenzuális kultúra, éppúgy mint a konszenzuális, az emancipatorikus kulturális termelés, nem pedig a kultúra mint újratermelés alakzata. Azaz nem más, mint a termelési viszonyok termelése (és nem újratermelése). A képzelet nem statikus, állandóan újratermelő ideológia, hanem egyben a *más* termelése is. Legalábbis annak kell lennie, és minden kísérlet ennek befagyasztására maga az ideológia. Nem az általános világkép-ként értett ideológia, hanem a politikai ideológia, a kapitalizmus ideológiája. De talán a kiút éppen ott van, hogy ne a végét, a határát, a determinációját próbáljuk elképzelni, hanem az egyenlősítést és képessé tételt, határok nélkül.

Végző elemzésben a képzelet és az ész, a mindennapi élet tudalma és a tudomány nem abban különböznek, hogy az egyik hamis, a másik igaz. Perspektívájában különböznek, a tudás szerkezetében: az egyik a falszifikálhatóság birodalma, a másik pedig a korrekcióé. A képzelet világában a tudás termelése állandó korrektúrákban adott, tudásának formája a végtelen közelítés formáját ölti, ezt nevezte a késői Husserl életvilágnak. Ugyanis legitimációjában, társadalmi igazolásában még a legszigorúbb tudományos tudás is az életvilág legitimációjára szorul. Semmiféle falszifikálhatóság nem segít a tudomány igazságán, ha elveszti alapjait az életvilágban, a 21. század elejének globális újbarbársága, a tudományszkepticizmus életvilágot uraló babonái fényesen igazolják ezt. Spinoza *Etikája* kétségtelenül a tudományos tudás javára dönt: a tudás emberének szánt gyakorlati tanácsokkal fejeződik be, akinek az egyetlen teljes és tökéletes boldogsághoz, a tudás termelésének boldogságához a tudás államának határok nélküli lakójává kell válnia, és el kell hagynia a test véges perspektíváját. Kétségkívül olyan álom ez, amely kevésbé lehet ma csábító, elvesztette legitimációját. De a politikafilozófiai művek, és legelsősorban a *Politikai tanulmány* mutatják, hogy már a 17. század radikális gondolkodója számára is világos volt, hogy az életvilág emancipációja lehetetlen képzeleti emancipáció nélkül.

Így persze elvész az ideológia althusseri fogalma. Ha a képzeleti nem abban különbözik a tudomány birodalmától, hogy „kiindulópont”, amelyet a tudós egyszer és

mindenkorra elhagyhatna, akkor „tudomány” és „ideológia” nem állítható többé tisztán szembe egymással. Ott van köztük, szembenállásukat megakasztva és kisiklatva, a képzelet tágas birodalmában a produktív társadalmi képzelet felszabadító területe. A képzeletbeli nem mindenestül romlott és torz. A valódi különbség nem a tudás/hamis tudás közötti megosztáson alapuló különbség, hanem az emancipatorikus és az emancipációellenes képzelet között van.

Emiatt a fenomenológiának se adhatunk mindenben igazat. Az életvilág nem pusztán „passzív szintézis”, nem állandóan fennmaradó háttér, de nem is csupán kontextus. Megmunkálható alapanyag, amit a képzelet termelése a képessé tétel jegyében kell átalakítson. Emancipatorikus kultúra ott van, ahol a kulturális termelés egyenlővé és képessé tesz, akár a tudomány, akár az emancipatorikus képzelet segítségével. De még ha az észszerű tudomány vagy a racionálisan meghatározott politika eszközeivel teszi is, a képzetre akkor is szüksége lesz, hogy megélhetővé is tegye az egyenlőséget és a képessé válást. A képzelet termelése kulcsfontosságú bármiféle emancipatorikus elméletben. A kultúra emancipatorikus képessége nem abban áll, hogy valamiképpen felhívna a figyelmet a reális világ visszásságaira, és abban sem, hogy kifejezné valamilyen reális politikai vagy gazdasági mozgalom eszméit. Azaz az emancipatorikus kultúra nem reprezentatív, nem kép. Ha kifejez valamilyen tartalmakat, ha nem, szerepe az *életvilág termelése*, egy olyan életvilágé, amely képessé és egyenlővé tesz (egyenlő és képessé tevő termelési viszonyokat hoz létre). Képessé tesz arra, hogy bárki mássá lehessen, és egyenlővé arra, hogy bárki részese lehessen. Éppen ezért szerepe nem is a tömegtermelés sematizációja: nem készterméket nyújt, hanem lehetőséget a kooperációra, a képzelet közös termelésére.

A kultúra ilyen elmélete nem opponálja, nem ellentételezi a kulturális hegemoniát, és nem is törekszik kulturális hegemoniára. *Meghaladja* azt a képessé tétel és az egyenlővé tétel révén. Nem a kulturális uralom megragadása a célja, hanem annak lehetetlenné tétele.

Hivatkozott irodalom

Adorno, T., & Horkheimer, M. (2011 [1947]). Kultúripar. A tömegek becsapása. In Uők. *A felvilágosodás dialektikája* (pp. 153–208). Atlantisz.

Althusser, L. (1966). Matérialisme historique et matérialisme dialectique. *Cahiers marxistes-léninistes*, 11, 90–122.

Althusser, L. (1974). *Éléments d'autocritique*. Hachette.

- Althusser, L. (1995). *Sur la reproduction*. Presses Universitaires de France.
- Althusser, L. (2005 [1965]). Sur la dialectique matérialiste. In *Pour Marx* (pp. 161–224). La Découverte.
- Althusser, L. (név nélkül) (2012 [1966]). Sur la révolution culturelle. *Décalages*, 1(1), Article 8.
- Althusser, L. (2012). *Cours sur Rousseau 1972*, édition établie et présentée par Yves Vargas. Temps des cerises.
- Althusser, L. (2018 [1965]). A Tökétől Marx filozófiájáig. In *Olvasni a tökét* (pp 17–85). Napvilág.
- Althusser, L. (2022 [1966]). Comment définir la « culture »? *Décalages: A Journal of Althusser Studies*, 2(4), 425–428.
- Althusser, L. (2023 [1970]). Ideológia és ideologikus államapparátusok. *Cirka*, 2023 február <http://www.cirkart.hu/2023/02/15/ideologia-es-ideologiai-allamapparatusok/>
- Badiou, A. (2021 [1988]). *Lét és esemény*. L'Harmattan.
- Balibar, É. (2005 [1985]). *Spinoza et la politique*. Presses Universitaires de France.
- Benjamin, W. (1980 [1934]). Az alkotó mint termelő. In Uő., *Angelus Novus* (757–780). Magyar Helikon.
- Buka V., Nagy K., & Szarvas M. (2022). Kultúra és Kapitalizmus. *Fordulat*, 30, 7–39.
- Debord, G. (2022 [1967]). *A spektákulum társadalma*. Open Books.
- Éber M. (2025). *Ellenhegemonia-építés – Hogyan politizálnak Antonio Gramsci követői és kisajátítói?* Napvilág.
- Husserl, E. (1922 [1913]). *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie, I. Buch*. Max Niemeyer.
- Lukács, Gy. (2023 [1923]). *Történelem és osztálytudat*. Gondolat.
- Marx, K. (1967 [1867]). *A tőke I.* (MEM 23). Kossuth.
- Marx, K. (1984 [1939]). *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I.* (MEM 46/I). Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, K. & Friedrich, E. (1960 [1846/1932]). *A német ideológia* (MEM 3, 11–540). Kossuth.
- Matheron, A. (1969). *Individu et communauté chez Spinoza*. Minuit.
- Platón. (2006 [i. e. 360–355]). *A szofista*. Atlantisz.
- Rancière, J. (1973). Sur la théorie de l'idéologie politique d'Althusser. *L'homme et la société*, 27, 31–61. <https://doi.org/10.3406/homso.1973.1785>

Rancière, J. (1987). *Le Maître ignorant – Cinq leçons sur l'émancipation intellectuelle*. Fayard.

Rancière, J. (2011 [2008]). *A felszabadult néző*. Műcsarnok.

Spinoza, B. (1997 [1677]). *Etika*. Osiris.

Spinoza, B. (2002 [1670]). *Teológiai-politikai tanulmány*. Osiris.

Szarvas, M., Gagy, Á., Buka, V., & Nagy, K. (2021). Kiút a művészet válságából? *Café Babel*, 82, 36–45.

Tamás, G. M. (2021 [2006]). Igazság és osztály. In Uő., *Antitézis* (pp. 113–194). Kalligram.

Marxista feminizmus és prostitúció

Csányi Gergely

ELTE TáTK Társadalomkutatások Módszertana Tanszék
csanyi.gergely@tatk.elte.hu

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-01-05>

A tanulmány témája, hogy mi lehet a marxista feminizmus hozzájárulása az úgynevezett szexmunka-prostitúció vitához. A különböző feminista szerzőket és szervezeteket az elmélet alapján úgy szokás osztályozni, hogy az abolicionisták állnak szemben a SWR-iránnyal, tehát a szexmunkások jogaiért küzdőkkel, mely ellentét homológ a „svéd” és a „holland” modell közötti ellentéttel. Az első modell a prostituáltak védelmét és a kuncsaftok büntetését célozza, a második a prostitúciós ipar legalizálását és „kifehérítését”. A kérdés tehát, hogy ehhez a vitához hogyan tud hozzájárulni a feminizmus harmadik történeti nagy ága, a marxista. Ehhez először ismertetem a vita érveit, majd a 20. századi marxisták elméleteit a prostitúcióról. Végül szétbontom a problémát az elméletre, az empirikus eredményekre, az utópiára, illetve a politikai praxisra.

Kulcsszavak: prostitúció, feminizmus, migráció, világrendszer, munkajog

Marxist feminism and prostitution

This study focuses on what contribution Marxist feminism might make to the so-called sex work-prostitution debate. Feminist authors and organizations are typically classified in a way that abolitionists stand in opposition to the SWR movement—that is, those fighting for the rights of sex workers—a contrast that mirrors the divide between supporters of the “Swedish” and “Dutch” models. The first model aims to protect sex workers and punish clients, while the second seeks to legalize and “whiten” the sex industry. The question, then, is how the third major historical branch of feminism—Marxism—can contribute to this debate. To this end, I will first outline the arguments of the debate, then discuss the theories of 20th-century Marxists on prostitution. Finally, I will break down the problem into theory, empirical findings, utopia, and political praxis.

Keywords: prostitution, feminism, migration, world system, labor law

Néhány évvel ezelőtt Magyarországon feministák között kocsmai beszélgetésekben és konferenciákon is népszerű tételmondat volt, hogy „A prostitúció nem munka, hanem a rabszolgaság modern formája”. A mondat persze a „szexmunkás” álláspont radikális feminista nézőpontból megfogalmazott csattanós kritikája. Mindig megmosolyogtatott ennek a mondatnak a látszólagos radikalitása mögött meghúzódó konzervativizmus. De nem is a prostitúcióról, hanem a munkáról alkotott kép az, amit érdemes itt tárgyalni. Tudniillik – Marx (pl. 1972 [1863/1939], p. 94), de mások nyomán is – az európai történelemben három olyan ideáltipikus munkaformát – ezzel együtt három ideáltipikus társadalmi viszonyt – szokás megkülönböztetni, amely lehetővé teszi az egyik embernek a másik ember által termelt érték elsajátítását: a jobbágymunkát, a rabszolgamunkát és a bér munkát. A rabszolgát azért taszítják rabszolgasorba, hogy dolgozzon, úgynevezett rabszolgamunkát végezzen (*slave labor*). A rabszolgaságot szembeállítani a munkával – mintha két különböző fogalom lenne – olyan urbánus, occidentalista és középosztálybeli nézetet sejtet, melyben a munka minden – a prostitúciótól eltérő – esetben *szabad bér munka* lenne. Mintha egyrészt a globális bér munkások ténylegesen szabadok lennének, és nem jellemeznék őket az ideáltipikus rabszolga sajátosságai, és mintha már csak bér munkások végeznének munkát a földön. Tehát mintha a munka a bér munka szinonimája lenne, a bér munka pedig valami olyasmi, amiben a munkás szabad lehet – szemben a prostitúcióval, ami rabszolgaság. Mintha a földön csak szabad, önmegvalósítási és karrierlehetőségekkel élni tudó bér munkások és prostituáltak élnének, a vita pedig arról szólna, hogy prostituáltak vagy „szexmunkások” is tartozhatnak-e az előző kategóriába, vagy pedig esszenciálisan kilógnak abból. Könnyen lehet amellett érvelni, hogy a prostitúció körüli vitákban pont annyira fontos, hogy mit gondolunk a munkáról, mint hogy mit gondolunk a szexről. A továbbiakban amellett fogok érvelni, hogy marxista elméleti keretezésben mélyebben meg lehet érteni a prostitúció-szexmunka munkaelméleti és munkajogi aspektusait és e keretezés nemcsak elméleti szinten helyezi más megvilágításba a vitát, hanem a különböző politikai stratégiák korlátira is rámutat.

Ám a prostitúció marxista megközelítése korántsem magától értetődő. Meglátásom szerint a vita – amelyre prostitúció–szexmunka vitaként szokás utalni –, annyira polarizálódott és ezzel együtt vulgarizálódott is, hogy a liberálisnak és a radikálisnak bélyegzettektől eltérő álláspontok nemigen férnek bele. Beszédes, hogy – szintén kissé leegyszerűsítő módon – a feminizmusnak három nagy történeti ágáról szokás beszélni: a liberálisról, a radikálisról és a marxistáról, de a történeti feminizmus(ok) szempontjából olyan fontos kérdésben, mint a prostitúció, csak két álláspontról. Ahogy arra Anuja Agrawal (2018) felhívja a figyelmet, Alison Jaggar neves amerikai feminista szerző 1980-ban, majd 17 évvel később, 1997-ben írt egy-egy cikket a prostitúció–szexmunka feminista

megközelítéseiről, és míg korábbi írásában a marxista megközelítést az egyik legfontosabb irányzatként tartotta számon, második cikkében már az 1990 előtt fontos irányzatok egyikeként említi a marxista feminizmust. Úgy tűnik, a prostitúció kérdésében a marxista feminizmus utoljára valamikor az 1980-as években volt fontos. A magyar interpretátorok is binárisként írják le a vitát, és a marxista feminizmust inkább (ld. Katona, 2020) vagy egyértelműen (ld. Dés, 2018) a „szexmunkásálláshoz” sorolják. A vita szerkezetéből és politikai tétjeiből arra a következtetésre juthatunk, hogy ez két okból lehetséges: egyrészt – a marxizmus tágabb marginalizációjától nem függetlenül – kialakult a prostitúció–szexmunka vitában a diskurzusnak valamiféle rendje (vö. Foucault, 1991 [1970]), mely szerint a szexmunkás nézőpont áll szemben az abolicionistával, így a szexmunkás és abolicionista álláspont a diskurzus rendje szerint értelmezhetetlen. Másrészt azért, mert az elméleti vita tétje szakpolitikai, tehát a két elméleti álláspont két szakpolitikai állásponttal homológ: az úgynevezett „svéd modellel” és az úgynevezett „holland modellel”. Mivel a létező szakpolitikák szintjén csak ez a két modell támogatott különböző feminista lobbiszervezetek által, így a marxista feminizmust önálló irányzatként megkülönböztetni a vitában merőben öncélú és tét nélküli elméleti pepecselésnek tűnik.

Az itt következő tanulmányban amellet fogok érvelni, hogy a marxista feminista pozíciót érdemes megkülönböztetni mind a liberális, mind a radikális pozíciótól a prostitúció–szexmunkáról szóló vitában – sőt, azt állítom, hogy a marxista álláspont a liberális és a radikális irányzatok közös kiindulópontjához képest más elméleti előfeltevésekből indul ki. Ehhez először vázlatosan rekonstruálom a vita liberális és radikális érveit, majd bemutatom a prostitúció–szexmunka megközelítéseit a marxista elméletekben. Végül amellet érvelek, hogy a vulgarizáció elkerülése érdekében érdemes a vitában elfoglalt pozíciót analitikusan három dimenzióra osztani: az elméleti pozícióra, a társadalom empirikus vizsgálatára, végül az utópiára és az ahhoz vezető politikai praxisra.

A prostitúció–szexmunka vita

A feminizmus lassan 200 éve foglalkozik a prostitúció kérdésével. Az erkölcsfilozófiai, szociológiai, kultúratudományi megközelítésektől a feminista nézőpontot az különbözteti meg, hogy utóbbiak szerint azt csak a nők elnyomásának kontextusában lehet megérteni. A feminista megközelítés hagyományosan szembehelyezkedett a „tisztességes asszony” és a „prostituált” bináris oppozíciójával mint a nők elnyomásának egyik konstrukciójával, és a prostituáltat a férfiak által uralt világ áldozataként írta le. A feminista mozgalmak fókuszában sokáig a prostitúció végleges megszüntetése állt. Ebben közmegegyezés volt

a szüfrassetek és a szocialista pártok, illetve a szakszervezetek nőtagozatai között, mint ahogy a korai második hullámos feminista megközelítések is ezt hirdették (Jaggar, 1997, pp. 9–10; ld. Beauvoir, 1969 [1949], pp. 436–453).

A prostitúció megítélése az 1970-es évekre változott meg a nyugat-európai és észak-amerikai országokban. A fogamzásgátló eszközök elterjedése, a melegjogi mozgalom elindulása, a Kinsey-jelentések (Kinsey, Pomeroy, & Martin, 1948; Kinsey et al., 1953) és a nyomukban támadt médiavisszhang, a *Playboy* magazin sikere és a pornóipar felfutása jellemezték ezt az időszakot. Tehát a szexualitást szabályozó normák és a szexuális gyakorlatok alapvető átalakulásának a folyamata, mely az első világháború után kezdődött el és a második után kapcsolt magasabb fokozatra, az 1970-es évekre érte el a csúcát (Csányi, 2024, pp. 169–197). Ebben az időszakban több nyugat-európai országban dekriminalizálták a prostitúciót, amelltt többek között Nagy-Britanniában és Hollandiában jogilag is elismerték és szabályozták mint törvényes foglalkozást. Az Egyesült Államokban illegális maradt, de nagy vita kerekedett a prostitúció körül össztársadalmi szinten és a különböző feminista szerzők, szervezetek és irányzatok között is. A liberális feministák, összhangban a nyugat-európai trendekkel, az Amerikai Polgárjogi Unió (ACLU) által képviselt nézetek mellett álltak ki. Az ACLU azzal érvelt, hogy a prostitúció jogi tiltása sérti az egyének saját testükkel kapcsolatos személyiségi jogait, és a prostitúció „áldozat nélküli bűncselekmény”, ami jogi nonszensz (ld. Ross, 1973, pp. 176–179). A legjelentősebb dekriminalizációért és a destigmatizációért küzdő szervezetet, a COYOTE-t (*Call Off Your Old Tired Ethics – Hagyd el a régi normáid!*) 1973-ban alapították (Weitzer, 1991; Pheterson, 1989). A szervezet retorikájának magja az volt, hogy a szexuális szolgáltatások nyújtása ugyanolyan, mint bármely más szolgáltatásokra épülő iparág; egyes szerzők amelltt érveltek, hogy még a reklámozás korlátozása is indokolatlan (ld. pl. Haft, 1974, p. 23). Ebben az időszakban a legtöbb liberális feminista a szexmunkások jogaiért folytatott harcot a tágabb szexuális felszabadító mozgalom részének tekintette (Weitzer, 1991, p. 23). A liberális feministák tehát amelltt érveltek, hogy az államnak nincs jogalapja szabályozni a szexmunkát, és hogy a prostitúcióban – mint absztrakcióban – nem azonosítható semmi esszenciálisan káros. Sőt, épphogy a tiltás miatt mosódik össze olyan gyakorlatokkal, mint a kényszer- és azon belül is a gyerekprostitúció, tehát a tiltás termeli újra azt a patriarchális nőképet, amely megbélyegzi a foglalkozást űzőket. Továbbá amelltt érvelnek, hogy a szexmunkáról szóló diskurzusokba be kell vonni magukat a szexmunkásokat is, nem pedig a fejük felett dönteni az őket érintő kérdésekről. A liberális érvelés a radikális feministákat sokszor gyámkodónak láttatja, akik anélkül beszélnek a szexmunkások elnyomásáról, hogy megkérdéznék

a véleményüket (ld. Millett, 1970;¹ korabeli liberális érvelésekért ld. még Roby, 1969; Rosenbleet & Pariente, 1973; Richards, 1979). Ahogy arra később részletesen kitérek, az időszak marxista feministái szintén munkásként értelmezték a prostituáltakat, noha a feministák célja közel sem a prostitúció legalizálása volt. Végül, főleg az 1980-as évektől, aktívabbak lettek a hagyományos marxista megközelítéstől független radikális feminista szerzők, akik határozottan a prostitúció legalizálása ellen érveltek. Míg a liberális irányzat úgy látta, hogy a prostitúciónak nincsen neme vagy szexuális irányultsága, a férfi, női, heteroszexuális és homoszexuális prostituáltakat azonos jogok illetik meg; addig a radikális irányzat képviselői úgy tartották, hogy a prostitúcióban a nők általánosabb alávetettsége, szexualizálása, illetve szexuális elnyomása nyilvánul meg. A radikális feministák álláspontja szerint a liberális feministák túlságosan formálisan-jogilag értelmezik a szabad választást, a prostitúció – mint a nők tágabb értelemben vett elnyomásának specifikus és explicit megnyilvánulása – mindig különböző patriarchális kényszerek között valósul meg. Eisenstein (1981, p. 177) szerint a liberális feministák elszigetelt egyénekből indulnak ki, ami miatt a liberalizmus és a feminizmus mint a nemi viszonyokra irányuló mozgalom összeegyeztethetetlen. MacKinnon (1982, 1987) a liberális állásponttal szemben amellet érvel, hogy a prostitúcióban és a pornóban a nők alávetettségének erotizálása zajlik, ezért ezek a gyakorlatok minden nőre hatással vannak. Barry (1979, pp. 135–136) álláspontja az, hogy a prostitúció nem „ártalmatlan” és „magánjellegű” tranzakció, hanem a nők szexualitáson keresztül történő tárgyiasításának létrehozására, megerősítésére és fenntartására szolgáló intézmény. Pateman (1988) szerint a prostitúció annak a szexuális jogosultságnak az intézményes kifejeződése, amely a maszkulinitás társadalmi konstrukciójának egyik alapja. Tehát a radikális feministák a kényszerekre helyezték a hangsúlyt, mely kényszerek a strukturális, gazdasági és közvetlen fizikai erőszak különböző mértékű egymásba fonódásai, melyek részint internalizálva hatnak (például a szocializáción keresztül), részint külső objektív kényszerként. Továbbá a radikális feminista álláspont szerint a prostitúció azért sem tekinthető olyan munkának, mint bármelyik másik, mert túlmutat magán és az összes nőre hatással van. Érvelésük szerint az, hogy egy társadalomban férfiak pénzért hozzá tudnak férni női testekhez, azokra a nőkre nézve is káros, akik nem vesznek részt – közvetlenül – prostitúcióban, mert megerősíti azt a közvélekedést, hogy a nők elsősorban a férfiak szexuális örömeért léteznek (az 1970-es és 1980-as évek prostitúcióról szóló feminista vitáiról ld. bővebben: Jaggar, 1980, pp. 349–353, 1997, pp. 9–12; Weitzer, 1991; Freeman, 1989; Anderson, 2002, pp. 752–759).

¹ Noha pl. Andrea Dworkin, a pornó és prostitúció leghíresebb radikális feminista kritikusja maga is prostitúciótúlélő volt.

Ahogy Jaggar (1997) rámutat, a prostitúcióval kapcsolatos vita az 1990-es évekre polarizálódott, és a marxista álláspont szinte teljesen eltűnt, jobban mondva bizonyos elemei a liberális, bizonyos elemei a radikális feminizmus érvelésébe olvadtak be. Végcredményben legkétszörösebb az 1990-es évektől két elméleti álláspont és azokkal analóg szakpolitikai javaslat állt élesen szemben egymással: a radikális, részint posztstrukturalista megközelítés, amit összefoglalóan abolicionistának szokás hívni, és a liberális-libertárius, részint posztmodern megközelítés, amit összefoglalóan szexmunkásjogokért küzdő irányzatnak szokás hívni (SWR – *sex workers' rights*). A különböző feminista irányzatok persze egy állásponton vannak azokban az ügyekben, melyek a nők helyzetének általános javítását célozzák: kevesebb nőnek kelljen kényszerből a prostitúciót (illetve szexmunkát választania) – különbség abban a kérdésben van köztük, hogy létezik-e bárki, aki nem valamilyen kényszerből választja a prostitúciót, és ez a kényszer eltér-e a bér munka általános kényszerétől. A két álláspont két konkrét szakpolitikai modellhez kapcsolódik, melyeket különböző nemzeti és internacionális lobbiszervezetek támogatnak.

A létező szakpolitikák szintjén három modellt szokás elkülöníteni. Az első az *USA-modell*, melyben a prostituáltat és a klienst is büntetik; ezt a modellt jellemzően egyik feminista irányzat sem támogatja. A második az úgynevezett *holland modell*, melyre az SWR-irányzat lobbitevékenysége irányul, és amely elismeri a szexuális szolgáltatásokat nyújtókat „szexmunkásként”, jogilag élesen elkülönítve ezt a prostitúció illegális formáitól (gyerekek és fiatalkorúak prostitúciója, emberkereskedelem, kényszerprostitúció). A holland modell a szexmunkát szabályozó részletszabályozás kidolgozását a helyi jogalkotó szervek hatáskörébe utalja. A modell melletti általános érv az, hogy az illegalitás nemcsak nehezíti a prostitúcióban dolgozó nők megélhetését, hanem növeli az elfogás és az üldözés kockázatát is, így ők könnyebben válnak zsarolhatóvá és még inkább függővé a striciktől. A bordélyházakat tiltó törvények lehetővé teszik a háztulajdonosok számára, hogy zsarolják a prostituáltakat, a kerítést szabályozó törvények pedig társadalmi elszigeteltségbe kényszerítik a prostituáltakat, és megfosztják őket szociális hálójuktól. Végül megkülönböztetjük az úgynevezett *svéd modellt*, melyre jellemzően az abolicionista feminista szervezetek lobbitevékenysége irányul: ez a klienst bünteti, de a prostituáltat nem. A modell mögötti megfontolás az, hogy a prostituált áldozat, tehát nem büntethető, de a prostitúció a fent tárgyalt okok miatt káros a társadalom egészére nézve (Podoletz, 2015, p. 104).

Az Európai Női Lobbi (*European Women's Lobby – EWL*) például, amely az európai nőjogi civil szervezetek legnagyobb ernyőszervezeteként működik, abolicionista irányultságú – svédmodell-párti – lobbitevékenységet folytat. Az Egyesült Államokban létrejött érdekvédelmi hálózatok, mint az 1980-as években alapított *International Com-*

mittee for Prostitutes' Rights (ICPR) és az 1998-ban létrehozott *Global Network of Sex Work Projects (NSWP)*, meghatározó szerepet játszottak a szexmunkásmozgalom nemzetközi kiterjedésében és európai intézményesülésében. Az *International Committee on the Rights of Sex Workers in Europe (ICRSE)*, amely 2004-ben alakult, aktív szerepet vállal a szexmunkásszervezetek számára kulcsfontosságú érdekvégyesítési stratégiák és eszközök kidolgozásában (Katona, 2020, p. 145). Az *Amnesty International* 2015-ben jelentette be, hogy támogatja a szexmunka dekriminalizációját; e döntés jelentős tiltakozást váltott ki mind a nemzetközi aktivista színtéren, mind a magyar feminista közegben. Magyarországon elsősorban a 2000-ben alapított *Szexmunkások Érdekvédelmi Egyesülete (SZEXE)* képviseli markánsan a szexmunkásjogi álláspontot. Ezzel szemben abolicionista pozíciót képvisel többek között a *Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen (NANE)* (Barna et al., 2018, p. 256).

A kérdés jelenlegi megosztottságát jól mutatja, hogy az Európai Parlament 2023-ban elfogadott állásfoglalása a prostitúció visszaszorítását tűzte ki célul. Az állásfoglalás 234 igen szavazattal ment át 175 nemmel szemben és 122 tartózkodással (Európai Unió, 2023). A *European Coalition on Sex Workers' Rights and Inclusion* olyan globális NGO-kkal együtt, mint az *Amnesty International*, az állásfoglalás előtt lobbizott a dekriminalizációért, a szavazás után pedig csalódottságát fejezte ki.

Látható, hogy a progresszív diskurzus a témáról erősen polarizált, és a mai napig izzó vita (közelmúltban ld. pl. Younis, 2024; Welch & Zhao, 2022). De mit kezdhet ezzel a jelenséggel a marxista értelmezés – és megfordítva: mit kezdhetnek a feminista megközelítések a marxista hagyománnyal?

Prostitúció a marxista elméletben

Marx és Engels műveiben négyféleképpen jelenik meg a prostituált alakja: 1.) mint a patriarchátus áldozata, 2.) mint a kapitalizmus áldozata, 3.) mint a bér munkás metaforája és 4.) mint szolgáltató munkás.

1.) A *Párizsi kéziratokban* Marx (1981 [1844/1932]) arról ír, hogy a férfinak a nőhöz való viszonyában egy adott korban „az ember egész művelődési foka” (uo., p. 106) fejeződik ki, és a

nőhöz mint a közösségi kéj martalékához és szolgálójához való viszonyban az a végtelen lefokozás van kimondva, amelyben az ember önmaga számára egzisztál, mert e viszony titkának *félreérthetetlen*, határozott, nyilvánvaló, leleplezett kifejezése a *férfinak* a *nőhöz* való viszonyában van és abban a módban, ahogy a *közvetlen, természetes* nembeli viszonyt felfogják. (Marx, 1981 [1844/1932], p. 106, kiemelések az eredetiben)

Tehát az, hogy a nő a férfi számára mint szexuális objektum jelenik meg, az emberi elidegenedés legalapvetőbb kifejezése. A *Kommunista kiáltványban* Marx és Engels (1959 [1848]) arról írnak, hogy a burzsoá házasság és a nyilvános prostitúció egyaránt a kapitalizmus alapvető intézményei, melyekben a patriarchális munkamegosztás a legkifejlettebb formáját éri el. A polgári család alapja a tőkés logika alapján megfontolt érdek, és ennek kiegészítő jelensége a „nyilvános” prostitúció és az elszegényedett proletárok kényszerű családtalansága (uo., p. 456). Ebben az értelmezésben a nők számára mind a burzsoá típusú házasságban, mind a prostitúcióban a kényszerű érdekkövetés helyettesíti a vágyat és a szerelmet. A burzsoá házasságra „nem hivatalos prostitúcióként” utalnak, és arról írnak, hogy a kommunizmusban „a hivatalos és nem hivatalos prostitúció is eltűnik majd” (uo., p. 457). Ennek a gondolatnak a legrészletesebb kifejtése Engelsnek (1970 [1884]) a már Marx halála után írt *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című munkájában szerepel. Érvelése szerint a prostitúció a történeti patriarchális monogámia másik oldala, melyben a monogámia egyre szigorúbb a nők számára, de ezzel a szigorral együtt épül ki a szexuális kibúvó a férfiak számára. „De minél inkább átalakul korunkban az ősi hagyományú hetérizmus a tőkés árutermeléstől és minél inkább idomul hozzá, minél inkább válik leplezetlen prostitúcióvá, annál demoralizálóbb a hatása” (Engels, 1970 [1884], p. 69). A prostitúció tehát az emberek egymástól való elidegenedésének megnyilvánulása, amiben felismerhető a rendszer valódi természete. Összhangban az 1840-es években írt művekkel, Engels érvelése szerint a prostitúció – miként a modern polgári házasság intézménye – nem „szabad” és „egyenlő” individuumok közötti szerződéses viszony, hanem strukturálisan meghatározott alávetettségi forma. Ebben az összefüggésben a szexiparban dolgozó nő szabadsága éppúgy illuzórikus, mint a polgári család keretei között élő feleségé: mindkét pozíció a nemi munkamegosztás és a tulajdonviszonyok által strukturált függést testesíti meg különböző formában, a monogám házasság és a prostitúció elválaszthatatlan ellenétek, egyazon társadalmi állapot ellenpólusai. A szocializmusban a „prostitúció eltűnik, a monogámia pedig, ahelyett, hogy letűnnék, végre valósággá válik”, tehát szerelmen és nem gazdasági kényszeren fog alapulni (Engels, 1970 [1884], p. 70). E megközelítés szerint az egyenlőtlen munkamegosztásra épülő termelési módok mind patriarchálisak, de ahogy belső ellentmondásaikból új, fejlettebb termelési módok jönnek létre, a patriarchális jelleg is mélyül. A kapitalizmus mint az egyenlőtlen munkamegosztásra épülő termelési módoknak (tehát a patriarchátusnak is) a legfelsőbb foka, melynek belső ellentmondásaiból megszületik a szocializmus, ami eltörli a patriarchális kényszereket, az érdekházasságot és a prostitúciót, illetve utat enged az igaz szerelemnek.

2.) Marx és Engels (1958 [1845]) egyik, a polgári idealizmusra mért legkorábbi ostorcsapása, hogy *A Szent Családban* azért kritizálják Eugène Sue francia író, mert a prosti-

túciót erkölcsi bukásként mutatja be, nem pedig a társadalmi és gazdasági körülmények következményeként, és ez a „moralizáló megközelítés” figyelmen kívül hagyja a materiális valóságot, amely a nőt prostitúcióra kényszeríti. Amikor Engels (1958 [1845]) ugyanabban az évben a munkásosztály helyzetéről ír, többször foglalkozik a prostitúcióval, és az érintett nőkre „a prostitúció áldozataiként” (uo., p. 245) hivatkozik. A *Párizsi kéziratok* egy másik szöveghelyén Marx (1981 [1844/1932], p. 70) a prostituáltakat a „tönkrement proletárok” között említi, azok között, akiket megnyomorított a tőkés termelési mód. E megközelítés szerint tehát a prostituáltak a kapitalizmus munkásokat megnyomorító és kismizmiző tendenciáinak áldozatai.

3.) Marx (1981 [1844/1932], p. 105) talán leghíresebb megnyilvánulása prostitúcióról szintén a *Párizsi kéziratok* egy jegyzete: „A prostitúció csak különös kifejezése a munkás általános prostitúciójának, és minthogy a prostitúció olyan viszony, amelybe nemcsak a prostituált, hanem a prostituáló is beletartozik [...], így tehát a tőkés stb. is beletartozik ebbe a kategóriába”. Ebben az értelemben a prostitúció leginkább a bér munka metaforája, melybe a bér munkás a teste generatív potenciálját, életerejét adja el munkaerőként valakinek, aki ezen élésködi. Az érvelést pár oldallal később megismétli (uo., p. 120). A prostitúció itt is az elidegenedett munka ideáltípusa és az összes bér munka metaforája, a strici pedig a burzsoá metaforája, bár ez nem (feltétlenül és nem jellemzően) tőkeviszony, a prostituált kiszolgáltatottságában életereje, testének generatív potenciálja a vele szembenálló praxisban használdik, és a függőségét reprodukálja. Ebben a megközelítésben tehát a prostitúció explicit szörnyűsége a bér munka szörnyűségének metaforája.

4.) Végül A *tőke* negyedik részeként hivatkozott *Értéktöbblet-elméletekben* Marx (1976 [1862/1905], p. 131) azok között az esetek között sorolja fel a „szajhák” (sic!) munkaerejének „bordélyosok” általi megvásárlását, amelyeket Adam Smith a nemtermelő munkások munkaerejének megvásárlásaként írt le. Marx számára (1976 [1862/1905], pp. 117–131) a termelő és nemtermelő munkások között az a különbség, hogy újratermelik-e a tőkét, és nem az, hogy materiális árut hoznak-e létre. Az első esetben a munkaerő a tőke változó részére cserélődik ki, így értéktöbbletet termel a tőkésnek; a második esteben a munkaerő ellenértéke a jövedelem (1976 [1862/1905], p. 131). Ebben az értelemben Marx számára a prostituált: munkás. Ideáltipikusan, ha tőkeviszonyon kívül prostituáldik, egy strici elveszi minden bevételét és fogságban tartja, akkor rabszolgamunkás; ha egyedülálló vagy kénytelen megállapodni egy stricivel, de az nem tartja fogságban, és bevételének csak egy részét veszi el, akkor nemtermelő bér munkás; ha pedig egy tőkés vállalkozó bordélyházában kap bért, akkor termelő munkás, a szolgáltató proletariátus része. Ebben a megközelítésben tehát a prostituált szolgáltató munkás.

Marx és Engels tehát alapvetően – mai fogalmainkkal kifejezve – szexmunkás-megközelítésű abolicionisták voltak. Az angol ipari kapitalizmus prostituáltjait egyszerre látták a kor termelési módja áldozatának és munkásnak, de afelől nem volt kétségük, hogy a kommunisták forradalma el fogja söpörni a föld színéről a prostitúció intézményét.

Engels családról szóló könyvével majdnem egy időben jelent meg August Bebel (1928 [1883]) befolyásos szocialista politikus *A nő és a szocializmus* című monográfiája, melyben így kezdi a prostitúcióról szóló fejezetet: „A házasság mutatja a polgári világ nemi életének egyik odalát, a prostitúció a másikat. A házasság az első lapja az éremnek, a prostitúció a hátsó lapja” (uo., p. 196). Majd kicsit később így folytatja: „A férfivilág a prostitúcióval való életét mindig olyan kiváltságának tekintette, amely őt »jogszerűen« megilleti” (uo., p. 196). Szerinte tehát a polgári társadalomnak a prostitúció és a házasság olyan szükséges intézményei, mint a rendőrség, a hadsereg, az egyház vagy a jog. A polgári házasság tartja fenn a társadalmi újratermelést, beleértve a társadalmi viszonyok újratermelését. A prostitúció tartja fenn a férfiaknak kedvező kettős erkölcsöt, hogy a polgári házasság ne fossza meg a polgárférfiakat a szexuális kielégüléstől. Bebel, mint a legtöbb korabeli marxista, amellett érvel, hogy bár prostitúció a kapitalizmust megelőző társadalmakban is létezett, a polgári család e tükörintézményeként és a kapitalista munkaerőfelesleg létrejöttével nőtt példátlan volumenűre. Részletesen elemzi a 19. század végi Németországban az állam viszonyát a prostitúcióhoz, amelyet elvileg büntet, de a gyakorlatban megtűr, bizonyos értelemben támogat. A prostitúció az állam számára a „sphinx, amelynek talányát megoldani nem tudja” (uo., pp. 201–202). Az állam – írja – védi a férfiakat a nőktől. Összességében Bebel érvelésében az állam, a jog, a rendőrség, a polgári család és a prostitúció olyan rendszert alkotnak, mely egyszerre biztosítja az osztályviszonyok és a genderviszonyok újratermelését. Továbbá a korabeli szocialistákkal összhangban Bebel is amellett érvel, hogy a prostitúciót kiváltó okok – a szegénység, a munkanélküliség és a nemi munkamegosztás – megszűnésével megszűnik majd a prostitúció is: „A szocializmusban megszűnnek az okok, amik a nőket megfosztják a házasság lehetőségétől és prostitúcióra kényszerítik” (uo., p. 444).

A 20. század elejére keveset változott a baloldal hozzáállása a prostitúcióhoz. Lenin (1967 [1913]) 1913-ban ellátogatott Londonba a „leánykereskedelem elleni küzdelem céljából összehívott ötödik nemzetközi kongresszusra”. A kongresszusról maró gúnnyal közvetített a *Rabocsaja Pravda* hasábjain. Kiemelte, hogy a burzsoázia büszkén támogatja a prostituáltak bebörtönzését és testi fenyítését, miközben az általuk fenntartott rendszer hozza létre a prostitúciót. Az orosz forradalom után, 1920-ban, Clara Zetkin német szocialista politikus és nőjogi harcos interjút készített Leninnel, aki a következőket nyilatkozta az időszak prostitúcióval kapcsolatos küzdelmeiről:

Hallottam, hogy egy tehetséges kommunista nő Hamburgban újságot ad ki prostituáltaknak, és hogy forradalmi küzdelemre akarja őket szervezni. Rosa [Luxemburg] kommunistaként cselekedett és érzett, amikor egy cikkében kiállt azoknak a prostituáltaknak az ügyéért, akiket a rendőrségi szabályok megsértése miatt bebörtönöztek, mert szomorú mesterségüket űzték. Sajnos őket a burzsoá társadalom kétszeresen áldozza fel. Először is az átkozott tulajdonrendszerével, másodszor pedig az átkozott erkölcsi álszentségével. (Lenin, in Zetkin, 1934 [1925])

Ez a nézet általános volt a korabeli orosz baloldali értelmiség körében. Emma Goldman (1969 [1917]) az 1921-es kronstadti felkelésig a bolsevikokat támogató anarchista aktivista volt. 1917-es esszéjében amellel érvel, hogy polgári házasság és a prostitúció közötti különbség „fokozati”, minthogy „egy nő egy férfinak adja-e el magát a házasságban, vagy sok férfinak azon kívül” (1969 [1917], p. 230), vagy „a moralisták számára a prostitúció nem az, amikor egy nő eladja a testét, hanem amikor házasságon kívül adja el” (uo., p. 238). Goldman rámutatott, hogy az kényszeríti a nőket prostitúcióra, hogy az ipari rendszerben olcsó munkaerőként hasznosítják őket, tehát hogy a nők pozíciója az iparban és a szexmunkában nem független egymástól. Képmutatónak írta le azt a moralizáló kettős mércét, mely elítéli a striciket, de a gyárosokat, akik nem fizetik meg női alkalmazottaikat, vétlennek találja. Goldman egyszerre látta a prostitúciót a nemek közötti egyenlőtlenség termékének és újratermelőjének. Továbbá Marx (1974 [1885], p. 320; 1962 [1849], p. 234) jogrendszeréről szóló elgondolásaihoz hasonlóan ő is úgy látta, hogy mivel a jog kifejezi és stabilizálja, nem pedig konstituálja a társadalmi viszonyokat, a prostitúció elleni pusztán jogi küzdelem nemcsak hiábavaló, de kiszolgáltatottá teszi a nőket a rendőrök kénye-kedvének. Az orosz forradalom után a prostitúció kezelése Janus-arcú volt: a hivatalos diskurzus a prostitúció volumenének növekedéséért a kapitalizmus maradékát tette felelőssé, de a nemi betegségek járványszerű terjedése gyors állami beavatkozást váltott ki, amely során hamarosan megjelent az érdemes és érdemtelen prostituáltak megkülönböztetése (kényszer- és „hivatalos” prostitúció), valamint az olyan gyakorlatok, mint a nyilvános „egészségügyi perek”, melyeken olyanokat ítélték el, akik megfertőztek másokat nemi betegséggel (Csányi, 2024, pp. 202–203).

Alekszandra Kollontaj (1921 [1977]) a lenini éra hivatásos pártfeministája, illetve a párt nőirodájának (*Zsenotgyel*) vezetője a regionális női osztályok vezetőinek harmadik oroszországi konferenciáján beszélt a prostitúcióról. Összhangban az eddig tárgyalt szerzőkkel, Kollontaj amellel érvelt, hogy mind a prostitúcióban, mind a polgári házasságban „a nemek közötti anyagi alkudozásról van szó, [...] a világi számítások helyettesítik a kölcsönös vonzalmat”, és fordítva is: „ahol a szenvedély és a vonzalom kezdődik, ott

a prostitúció véget ér. A kommunizmusban a prostitúció és a mai család eltűnik. Egészséges, örömteli és szabad kapcsolatok alakulnak ki a nemek között” (1977 [1921], p. 271). Tehát Kollontaj is osztotta azt az alapvetően marxi elképzelést, hogy a polgári házasság és a prostitúció ugyanannak az éremnek a két oldala, és a forradalommal a kettő együtt szűnik meg. Kollontaj három okból ellenezte a prostitúciót: egyrésztől az a nők tárgyiassításával aláássa osztályszolidaritást, másrésztől negatív hatással van a lakosság szexualitására mind biológiai, mind kulturális értelemben, harmadrészt a prostitúciót nemtermelő munkának tekintette, és úgy látta, hogy a prostitúcióban érintettek – kényszerből ugyan, de – a mások által megtermelt értéken „élősködnék”. Kollontaj víziója a kommunizmusról magába foglalja a polgári háztartás felbomlását, a reprodukív munka társadalmasítását és a valódi szerelmet (ld. Csányi, 2024, pp. 212–214; Csányi et al., 2018, pp. 10–13).

A két világháború közötti időszakra jellemző „nyugati” marxista szexuálpolitikai elképzelések legnagyobb hatású példája valószínűleg Wilhelm Reich *Deutschen Reichsverband für Proletarische Sexualpolitik* (Német Proletár Szexuálpolitikai Szövetség, röviden: SEXPOL) nevű szervezete volt, amelyet a Német Kommunista Párt égisze alatt hozott létre. Ennek alapító okirata megjegyzi, hogy a prostitúció „[a]llja a proletárásszonyok tömeges munkanélkülisége, a kispolgári ifjúság kettős erkölce és széles kispolgári rétegek nem kielégítő házassátele. [...] A kapitalizmus harcol saját kreatúrája, a prostituált ellen, hiszen ráusztítja a rendőrséget, bebörtönzi, nemibeteg-gondozókba zárja és erkölcsileg jogfosztottá teszi” (Reich, 1983 [1931], p. 189). Az okirat – a korabeli baloldali diskurzusra jellemzően – némileg illuzórikus képet fest a Szovjetunióról; mint írja, a Szovjetunióban nem a prostituáltak, hanem a prostitúció ellen folyik a harc. Reich a prostitúciót annak tágabb összefüggésébe helyezte, hogy miért nyomja el a kapitalizmus a szexualitást. Ez annyival mutatott túl a század első évtizedeinek marxista elképzelésein, hogy Reich a „szexuális nyomort” – benne a prostitúcióval – a kapitalizmus belső ellentmondásának látta, amelynek politizálásával antikapitalista politikai erő szervezhető. Engelshez hasonlóan úgy érvelt, hogy a kommunizmus nem megszünteti a monogám párkapcsolatot, hanem megszüntetve megőrzi azt, illetve hogy a monogám párkapcsolat a kommunizmusban tudja elérni a kifejlett formáját, mely nem anyagi számításon, hanem szerelmen alapszik. Reich nem csak a „szörnyűségét” látta a „szexuális nyomornak”, hanem forradalmi potenciálját is (1972 [1931], p. 246).

Az 1960-as évek végétől kibontakozó marxista feminista vitában (amelyre háztartásimunka-vitaként szokás hivatkozni) két kérdéshez tértek vissza: a nemtermelő munka kérdéséhez és a forradalmi potenciálhoz – bár jellemzően sem Kollontaj, sem Reich nem szerepel a szerzők hivatkozásai között. A korabeli diskurzus egyik első megszólalója, Benston (1969) megállapítja, hogy a „társadalom osztályszerkezetének elemzésében a »nőkérdést« általában figyelmen kívül hagyják” (uo., p. 13), illetve a marxista elemzé-

sekből „[h]iányzik a nők megfelelő strukturális definíciója” (uo., p. 14). A vitában résztvevők – leegyszerűsítve – elsősorban a kapitalista háziasszony, másodsorban a prostituált pozícióját politikafilozófiai meghatározások helyett az érett Marx politikai gazdaságtani elmélete, leginkább *A tőke* fogalmi hálója felől kívánták megfogni, tehát arról értekeztek, hogy ezek a pozíciók milyen funkciót töltenek be a kapitalista tőkefelhalmozásban. A vita részleteinek (ld. Mezzadri, 2019; Boatcă, 2015, pp. 47–79; Csányi, 2024, pp. 48–57; Csányi et al., 2018, pp. 13–18) mélyebb ismertetése nélkül összefoglalólag elmondható, hogy a vitában részt vevő egyik fél autonomista feminista volt, a másik ortodox megközelítésű marxista feminista. Abban az időszakban az olasz *Operaismo* mozgalomból (ld. főleg Tronti, 2019 [1966]) kialakult irányzat követői nevezték magukat autonomistáknak. Az autonomisták széles forradalmi szövetség létrehozásán dolgoztak; annak érdekében, hogy a potenciális forradalmi szubjektumcsoportok között egységfrontot hozzanak létre, kitágították a munkásosztály fogalmát. Ezek a feministák elvetették a munka–tőke viszonyban közvetlenül részt vevő termelő munkások és a tőke–munka viszonyban (közvetlenül) nem részt vevő munkások közötti marxi különbségtételt, és a „bér nélküliek kizsákmányolásáról” (Dalla Costa & James, 1971, pp. 10–15) beszéltek, illetve amellett érveltek, hogy „minden munka értéket termel a tőkének” (Harvie, 2005), még ha közvetetten is. Leopoldina Fortunati (1981, p. 33) így foglalja össze a feminista álláspontot a házimunkáról és a prostitúcióról:

A kapitalista férfi–nő viszony nem egyének viszonya, hanem termelési viszony, olyan csere, amely a nők és a tőke között zajlik a férfiak közvetítésével. Ez a rendkívül összetett viszony a formális megjelenés és a valós működés szembeállításán alapszik. Bonyolultsága egyértelműen tükröződik a cserében, amelynek két arca van. Egyrészt a változó tőke és a házimunka közötti csere, másrészt a változó tőke és a prostitúciós munka közötti csere. És a maga részéről kettős jelleget ölt, formális szinten ugyanis a férfi munkás bére és a női munkás házimunkája vagy prostitúciós munkája közötti csereként jelenik meg, míg a valóságban a változó tőke és a házimunka, azaz a tőke és a női munkás közötti csere, amelyet a férfi munkás közvetít.

Tehát a háziasszony és a prostituált esetében a közvetlenül kizsákmányolt férfi munkáson keresztül működik az értéksajátítás: a férfi munkás bére közvetít a tőke és a szexmunka között.² Jared Sacks (2019) megkülönbözteti a közvetlenül és közvetetten

² Ez az elemzési keret bár elméletileg sokkal pontosabban, de megismétli a 19. század végi, illetve 20. század eleji szocialista gondolkodók homológiáját a polgárfeleségről és a prostituáltról (ld. Federici, 2012 [1975]).

termelő munkát; utóbbi esetében az érték létrehozásának és elsajátításának helyszíne nem esik egybe. Ilyennek látja azokat a munkákat, amelyek otthon, a bordélyházban vagy az utcán közvetlenül termelik újra azoknak a munkaerőjét, akiket aztán a gyárban kizsákmányolnak. Az 1970-es évektől az autonomista feministák tehát a prostituáltat a tőkéhez közvetetten viszonyuló munkásnak tartották. Fontos itt összegezve kiemelni, hogy a szexmunkás-prostituált munkásként való elismerése a marxista megközelítésben teljesen más tételt bírt, mint a liberális feminizmus számára. Hiszen aki a munkásosztály része, az potenciálisan forradalmi szubjektum.

Az informális szektor fogalmát Keith Hart (1973) vezette be – nagyjából egy időben a háztartásokról szóló korai vitával –, aki azt a szerződéses munkaerőpiacon kívüli városi munkaerő részének írta le. Hart azzal érvelt, hogy Ghánában az urbanizáció és az iparosítás nem járt együtt a szerződéses kapcsolatok teljes körű kiterjedésével, és nem az ipar biztosította az egész városi lakosság megélhetését – mint ahogy azt a korabeli modernizációs elképzelések hívei várták –, hanem inkább az, hogy kiterjedt informális kapcsolatrendszer alakult ki a városi-ipari környezetben. Az informalitás későbbi megközelítései magukban foglalják a vidéki és mezőgazdasági tevékenységeket is, amelyek kívül esnek a hivatalos statisztikákban szereplő szerződéses tevékenységek körén (Bremen, 1976a, 1976b). Ezekben a megközelítésekben az a közös, hogy az informális szektort nem a kapitalista munkaerőpiac ellentétének, hanem annak részének tartják, és az informalitást csak a formalitás (munkajogok), az állam és a tőke kontextusában látják megérthetőnek (Agarwala, 2009; Polese & Morris, 2015). Ebben az értelmezésben tehát az informális szektor – benne a prostitúció – a munka oldaláról nézve túlélési stratégia azok számára, akik kiszorulnak a reprodukcióhoz szükséges formalizált munkaviszonyokból, a tőke és az állam oldaláról nézve pedig a munkásmozgalom által kiharcolt kompromisszumokra adott reakció (Portes & Walton, 1981; Portes, 1983).

Mindezek ismeretében felmerül a kérdés, hogy miként járul hozzá a marxista feminizmus a prostitúció-szexmunka vitához?

A probléma szétbontása

A továbbiakban amellet érvelek, hogy a szexmunka-prostitúció vitában az érvelés különböző szintjei gyakran összekeverednek. Ahogy arra később rámutatok, radikális feministák nagy mennyiségű empirikus adatot gyűjtöttek össze, hogy bizonyítsák, az erőszaktól és fizikai kényszerektől mentes szexmunka statisztikailag mennyire marginális jelenség a globális prostitúcióban. „A libertárius feministák rendkívül

szűk látókörűnek tűnnek, ha elemzésüket globális kontextusban alkalmazzák” – jegyzi meg Jaggar (1997, p. 21). Ugyanakkor annak bemutatása, hogy a globális prostitúciós iparban sok a szenvedés, a kényszer és az erőszak, önmagában nem jelenti a vita eldöntését. A liberális érvelés szerint éppen a szexmunka illegális volta és a szexmunkások elleni diszkrimináció szolgáltatja ki a szexmunkásokat a rendőrségnek és a bűnözőknek (ld. pl. Sekyiamah, 2021). A prostitúció-szexmunka jelenkori súlyos következményei önmagukban nem döntenek el, hogy ezek a tapasztalatok a rossz szabályozásból erednek-e, és azt sem, hogy egy jobb, utópikus világban nem létezhetne a szexmunka valamely „jó” – szenvedéstől, kényszerszektől és erőszaktól mentes – formája. Ezért amellett érvelek, hogy analitikusan érdemes szétbontani a témát 1.) az elméletre, 2.) a valóság empirikus vizsgálatára, tehát a vonatkozó elméleti fogalmak alkalmazására, 3.) az utópiára és azokra a lehetséges stratégiákra, amelyek a jelenkor empirikus valóságának elméleti megértésétől az utópia felé vezetnek, más szóval a politikai praxisra.

Az elmélet

Ahogy a fentiekben igyekeztem bemutatni, bár azonosíthatók bizonyos tendenciák, a marxista elmélet történetében többféleképpen jelenik meg a prostitúció. Sokszor kevésbé kidolgozottan vagy inkább metaforikusan jelenik meg a fogalom. Érdemes elmozdulni a prostitúció-szexmunka egységes elmélete felé, hogy pozicionálni tudjuk a prostitúció-szexmunka vitában a marxista álláspontot. Ehhez a prostitúció jelenségét tágabb elméleti keretben kell elhelyezni. A vita leegyszerűsítve arról szól, hogy a prostitúció vagy a szexmunka a munka olyan formája-e, amelyet a jogrendszernek legitimálnia és védenie kell; vagy pedig a patriarchális erőszak olyan formája, amelyet a jogrendszer segítségével meg kell szüntetni, mégpedig úgy, hogy a jognak büntetnie kell a kuncsaftot, de védenie az áldozatot – a prostitúció áldozatát. Ebből következik, hogy a tágabb elméleti keretnek két témát kell lefednie: a munkát és a jogot.

Marx számára a munka mint általános emberi tevékenység nem normatív kategória. Marx és Engels *A német ideológia* elején (1960 [1846/1932], pp. 19–76) a történelem *valóságos előfeltételeit* (uo., pp. 22–23) taglalják, melyek közül a legalapvetőbb az eleven emberi lények létezése. „Az első megállapítandó tényállás tehát ezeknek az egyéneknek testi szervezete és általa adott viszonyuk a rajtuk kívüli természethez” (uo., p. 23). Később így folytatják: „az embereknek ahhoz, hogy »történelmet csinálhassanak«, meg kell élniök. Az élethez azonban mindenekelőtt evés és ivás, lakás, ruházat és még egy és más szükség” (uo., p. 29). Tehát az emberi test (mint természet) és az azon kívüli természet között valamely

kölcsönhatást kell végrehajtani ahhoz, hogy az előbbi szükségletei³ ki legyenek elégítve. Ez a munka mint transzshistorikus kategória. Ahogy Marx jóval később *A tőkében* (Marx, 1967 [1867], p. 168) összefoglalja: „A munka mindenekelőtt olyan folyamat, amely ember és természet között megy végbe, amelyben az ember saját tettével közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcseréjét.” Marxi értelemben ezért minden olyan tevékenység munka, amelyen keresztül az ember újratermeli saját vagy mások munkacseréjét (lehetővé teszi szükségleteinek kielégítését), más szóval életben marad vagy életben tart másokat.⁴ A prostitúció – szexuális szolgáltatás nyújtása anyagi ellenszolgáltatásért, függetlenül attól, hogy az ellenszolgáltatást az kapja-e, aki a szolgáltatást nyújtja – tehát marxi értelemben *munka*.

Marx e transzshistorikus emberi tevékenység, a munka konkrét történetileg kialakult formáit elemezte analitikusan. A kapitalista termelési mód alapja a bér munka, tehát a kizsákmányolás és a munka–tőke viszony. A tőkés birtokolja a termelőeszközöket, ezért a bér munkás kénytelen eladni munkacseréjét a tőkésnek. A tőke általános képlete, a $P-\bar{A}-P'$ (*pénz–áru–pénz*'), ahol a P' több pénz, mint a P , és a köztük lévő különbség (a profit) a kizsákmányolásból származó értéktöbbletből származik. A többletérték úgy jön létre, hogy a munkás által megtermelt értéket a tőkés nem adja oda, hanem csak a munkás munkacseréjének reprodukciójához szükséges összeget fizeti meg bér formájában, ami kevesebb, mint a munkás által megtermelt érték. Így a tőkés a bér munkás által megtermelt érték egy részét elsajátítja, ez a kizsákmányolás (Marx, 1967 [1867], pp. 141–167). Ennélfogva az a prostituált, aki tőkés vállalkozásban dolgozik, mondjuk egy bordélyházban bér munkás, a „szolgáltató proletariátus” része.

Mint arról már volt szó korábban, „*A tőke* 4. részéként” is hivatkozott Értéktöbblet-elméletek című könyvben Marx Adam Smitht kritizálva különbözteti meg a *termelő* és a *nemtermelő* munkásokat (Marx 1976 [1862/1905]). A *termelő* és a *nemtermelő* munkások közötti alapvető különbség az, hogy értéktöbbletet termelnek-e a tőkés számára. Marx hangsúlyozza, hogy a termelő és a nemtermelő munkások közötti különbség nem az, hogy olyan termékeket hoznak-e létre, melyek valamely emberi szükségletet elégítenek ki, tehát használati értékekkel bíró tárgyakat, javakat. Még csak nem is abban áll az eltérésük, hogy árut, tehát csereértékkel bíró tárgyakat termelnek, hanem az,

3 Noha a szükséglet nem jelenti azt, hogy annak kielégíthetlensége halálhoz vezet, minden termelés új szükségleteket hoz létre (Marx, 1967 [1867], p. 41; Heller, 1978 [1974]; Csányi, 2024, pp. 34–39).

4 Ugyan az értékkritikai iskola kritizálta a munka transzshistorikus kategóriaként való megközelítést, e bírálat mérlegelésével a tanulmány terjedelmi korlátai miatt most nem tudok foglalkozni. Az értékkritikáról összefoglalóan ld. Szigeti, 2018; Szilágyi, 2024.

hogy tőkés viszonyban hoznak létre csereértékkel bíró tárgyakat, azaz árukat. Az, aki saját szükségletei kielégítésére hoz létre tárgyakat, vagy az, aki ugyan piaci eladásra, de az árukért kapott pénzből csak azt a munkaerőt termeli újra, mellyel az árukat létrehozta, a szó marxi értelmében nemtermelő munkás. Ennek a munkaformának a képlete $P-\dot{A}$, áru vagy szolgáltatás az értékére (jövedelemre) cserélődik ki a piacon. „Termelő munka a tőkés termelés értelmében az a bér munka, amely a tőke változó részére (a tőke munkabérre kiadott részére) cserélve nemcsak a tőke e részét (vagyis saját munkaképességének értékét) termeli újra, hanem ezenkívül értéktöbbletet termel a tőkésnek” (Marx, 1976 [1862/1905], p. 117). Illetve: „Csak az a bér munka termelő, amely tőkét termel. [...] Ha egy munkanap csak arra volna elegendő, hogy a munkást életben tartsa, azaz munkaképességét újratermelje, akkor [...] nem volna termelő tőkés értelemben, mert nem termelne értéktöbbletet” (Marx, 1976 [1862/1905], p. 117). Tehát az, hogy a munkás fizikai értelemben árut termel, nem fizikai értelemben vett árut termel (pl. szintaxist), vagy szolgáltatást nyújt (pl. fodrázsként haját vág), nem fontos ebből a szempontból, a lényeg, hogy tőkés viszonylatban dolgozik-e. „Például egy nyilvános szálloda szakácsai és pincérei termelő munkások, amennyiben munkájuk a szállodatulajdonos számára tőkévé változik. Ugyanezek a személyek mint házcseléddek nemtermelő munkások, amennyiben szolgáltatuk révén nem tőkét csinálók, hanem jövedelmet adok ki” (Marx, 1976 [1862/1905], p. 123). Összességében marxi értelemben az a prostituált, aki önállóan végez szexmunkát, nemtermelő munkás.

Jelenleg nincs mód részletesen ismertetni a marxista feministák közötti vitát: a marxista feminizmus alapvető felismerése az volt, hogy a háziasszony mint nemtermelő munkás (autonomista szóhasználat: közvetetten termelő vagy reprodukív munkás) a kapitalizmus által folyamatosan újratermelt pozíció. A fizetetlen munka teszi lehetővé a fizetett munkát és a részleges proletarizációt (Smith, Wallerstein & Evers, 1984, p. 145). „[A] nők által végzett fizetetlen munka hatalmas volumenű és nagyon jövedelmező a termelőeszközök tulajdonosai számára” (Benston, 1969, p. 23), hiszen „mikor a tőke a férjeknek fizet, két munkást kap egy árért” (James, 2012 [1972], p. 66). Más szavakkal: „a kizsákmányolás még hatékonyabb [a háziasszonyok esetében], mert a bér hiánya elrejt. [...] Munkájuk a tőkén kívüli személyes szolgáltatásnak tűnik” (Dalla Costa & James, 1971, p. 10). A prostitúcióval foglalkozó marxista szerzők – mint feljebb azt bemutatni szándékoztam – arra mutattak rá, hogy a (nemtermelő munkás) prostituált a kapitalista háziasszony strukturális párja, és mindkettő a férfi munkás fizetésén keresztül közvetetten kapcsolódik a tőkéhez. Míg a kapitalista háztartás a munkaerő reprodukciójának alapvető helyszíne, így a kapitalizmus alapvető strukturális szegmense, addig a prostituált – folyamatosan újratermelt – pozíciója teszi lehetővé, hogy a kapitalista háztartást

működtető monogám családi viszonyok a férfiak számára kevésbé legyenek szexuálisan korlátozóak, mint a nők számára.

A rabszolgaság az, amikor az egyik ember termelési eszközként használja a másikat. „A rabszolgatartó úgy vásárolja munkását, mint a lovát. Rabszolgájának elvesztésével tőkét veszít el, amelyet a rabszolgapiacra való új kiadással kell pótolnia” (1967 [1867], p. 249) – írja Marx. Bár elméleti különbség van aközött, hogy egy tőkés bér munkásokat is foglalkoztat és ezenfölül rabszolgaságban is tart embereket (ebben az esetben a rabszolgák munkaerejének reprodukciója forgótőkéből⁵ történik); és aközött, amikor valaki más tart rabszolgaságban embereket (ez esetben a rabszolga munkaerejének reprodukciója járadékból vagy jövedelemből történik) – ez a különbség most számunka nem fontos. Ha valakit megfosztanak szabadságától és prostitúcióra kényszerítik, az rabszolgamunkás. Így a prostitúciónak három ideáltipikus formáját különböztethetjük meg: a termelő munkát, a nemtermelő munkát és a rabszolgamunkát.

A munka után felmerülő kérdés a jog kérdése. Marx és a marxista irodalom a jog kérdését rendszerint az alap–felépítmények viszonyában tárgyalja, noha ez a viszony a marxista kultúraelmélet egyik legnehezebb kérdése. Marx több helyen is ír arról, hogy a korabeli jogrendszer hogyan „fejezi ki” a tulajdonviszonyokat és ezáltal az osztályviszonyokat is, hisz az osztályviszony alapvetően a termelőeszközökhöz való viszony: „a Code Napoléon [...] nem ez szülte a modern polgári társadalmat. Ellenkezőleg, a Code csak törvénybe foglalt kifejezése a XVIII. században létrejött, a XIX. században továbbfejlődött polgári társadalomnak. Mihelyt nem felel meg többé a társadalmi viszonyoknak, már csak pusztá papírköteg” (Marx, 1962 [1849], p. 234). Vagy máshol:

Azok a jogi formák, amelyekben a gazdasági ügyletek mint a részvevők akarati cselekményei mint közös akaratuk megnyilvánulásai és mint az egyes féllel szemben államilag kényszerrel érvényesíthető szerződések jelennek meg, mint pusztá formák magát ezt a tartalmat nem határozhatják meg. Csak kifejezik. Ez a tartalom igazságos, ha megfelel a termelési módnak, ha adekvát vele. Igazságtalan, ha ellentmond neki. (Marx, 1974 [1885], p. 320)

Noha az alap és a felépítmények viszonya körüli marxista vita (ld. erről részletesen András, 2020, főleg pp. 173–180) és kifejezetten a jogrendszer megközelítése ismételten olyan téma, amely szétfeszítené a tanulmány kereteit, röviden elmondható,

5 A forgótőke nem összekeverendő a változó tőkével. Tehát nem bért adnak a munkásnak, hanem a tőke elhasználódó részét – mely egy termelési ciklus alatt átadja értékét terméknek – fordítják a rabszolgák munkaerejének reprodukciójára.

hogy a szerzők megőrzik a gazdaság elsődlegességének tételét. Althusser (1968 [1965]) amellet érvel, hogy a „felépítmények” (állam, jog, ideológia államapparátus, politikai intézmények stb.) nem pusztán a gazdasági „alap” – „a való élet termelése és újratermelése” (Engels, 1975 [1890], pp. 453) – közvetlen tükröződései, bár végső soron (*en dernière instance*) az alap határozza meg őket, de nem közvetlenül és nem saját logikája szerint. A felépítményeknek saját logikájuk, időbeliségük és hatásmechanizmusuk van, ahogy kifejtik hatásuk a társadalom egészére. Ez a jog szempontjából azt jelenti, hogy az csak végső soron fejezi ki a társadalmi viszonyokat, de alapvetően saját logikával és hatásmechanizmussal bír. Williams (2022 [1973]) amellet érvel, hogy az alap nem statikus állandót jelent, hanem annak folyamatát, ahogy az emberek újratermelik az életüket, az egyes társadalmi intézmények pedig (család, iskola stb.) egyaránt állnak alapból és felépítményből, nem egyenként sorolhatóak ide vagy oda. Ez a jog szempontjából azt is jelenti, hogy a társadalmi viszonyok inherensen jogi viszonyok is egyszerre, az osztályharc és a jogkövetelések pedig nem választhatók el egymástól. Cohen (2001 [1978], pp. 216–248) amellet érvel, hogy a felépítmény nemcsak kifejezi, hanem stabilizálja is a gazdasági alapot. Ami a jogot illeti, Cohen megközelítését látszik alátámasztani Marxnak ez a passzusa: „a szabályozottság és rend maga is nélkülözhetetlen mozzanata minden termelési módnak, amelynek társadalmi szilárdságra és a pusztta véletlentől vagy önkénytől való függetlenségre kell szert tennie” (Marx, 1974 [1885], p. 47). Ugyanígy tanulságos az a marxi gondolat, amely szerint a jog természetesnek tünteti fel a történetileg kialakult társadalmi viszonyokat minden igazságtalanságukkal együtt, eltakarva történeti eredetüket és megváltoztathatóságukat is: „A járadék különböző formáinak ez a közös vonása – hogy ti. a járadék gazdasági realizálása a földtulajdonnak, annak a jogi fikciónak, amelynek folytán különböző egyének kizárólagosan birtokolják a földgolyó bizonyos részeit – eltakarja a különbségeket” (Marx, 1974 [1885], p. 602).

A munkajogokat a korábbiakban tárgyalt informalitás-kérdéskörhöz érdemes kapcsolni. Ahogy arra Alejandro Portes (1983) rámutat, a 19. századi kapitalizmusban a bér munkaviszonyok olyan körülményekhez voltak hasonlóak, amelyeket manapság „informálisnak” nevezünk. A 20. században a proletariátuson belül gyors növekedésnek indult azok aránya, akiknek megélhetését a rendszeres és többé-kevésbé kiszámítható bér biztosította. Ezt több dolog tette lehetővé: az imperializmus mint a kizsákmányolás gyarmatokra történő részleges áthárításának lehetősége, a belföldi piacok bővítésének igénye és a szervezett munkásságnak a kizsákmányolás elleni küzdelemben elért győzelmei. Amíg a szervezett ellenállás rá nem kényszerítette a tőkéseket a szabályok betartására, a munkáltatókat semmilyen munkakörülmé-

nyekre vonatkozó (jogi) szabály nem korlátozta, ezért a munkavállalókat gyorsan és rugalmasan lehetett felvenni és elbocsátani, ahogy azt a piac hullámmása diktálta. Tehát a proletarizációt kísérő osztályharc nem korlátozódott a bérharcra, hanem a munkajogrendszer megteremtésére, megszilárdítására és kiterjesztésére is irányult. Az osztályharc egyszerre volt bérharc és jogi harc (vö. Williams, 2022 [1973]). Így egyrészt a munkások kiharcolták az egészségromlás, a munkahelyi balesetek, a munkanélküliség és az öregség veszélyeit csökkentő vagy kompenzáló jogokat. Másrészt fokozatosan korlátozták a munkaadók azon szabadságát, hogy hirtelen és önkényesen alkalmazzanak és bocsássanak el munkavállalókat. Ennél is fontosabb, hogy a harc eredményeként ezeknek a feltételeknek az elérhetősége nem a tőke és a munkaerő közötti változó erőviszonyoktól kezdett függni, hanem az állam keretein belül intézményesült és stabilizálódott (vö. Cohen, 2001 [1978], pp. 216–248).

Ugyanakkor bizonyos munkaformák mindig is kívül maradtak ezeknek az állami garanciáknak a hatókörén: mégpedig azok a háztartási vagy reprodukzív munkák, amelyeket inkább a családra vonatkozó törvények és intézmények (házasság, válás, iskoláztatás stb.) szabályoztak. De a kisiparosság és az önfoglalkoztatás, illetve a bér munka egy része is kívül maradtak a fenti állami garanciák körén, mint ahogy a rabszolgaság bizonyos formái sem tűntek el teljesen. Tehát a formális munkajogok megjelenésétől számítva beszélhetünk informalitásról is mint a formalitás ellentétpárjáról. Az informalitás kialakulása és folyamatos újratermelődése a tőke szempontjából a proletarizáció következményeinek enyhítéseként értelmezhető. Egyrészt hozzáférést biztosít a formális munkásosztály számára az olcsó informális körülmények között előállított áruk fogyasztáshoz, ami kompenzálja a formális bér munka alacsony béreit. Másrészt lehetővé teszi a formális munkajogok egyszerű megkerülését (Portes & Walton, 1981).

A liberális és radikális álláspont prostitúció-szexmunka vitája összességében arról szól, hogy a szexmunkát be kell-e emelni a munkásmozgalom által kiharcolt formális munkajogok által szabályozott tevékenységek körébe; vagy pedig egy attól eltérő logikával jellemezhető jogágnak, a büntetőjognak, illetve a viktimológiához kapcsolódó intézményrendszernek kell-e foglalkoznia a jelenséggel. Vagyis az a kérdésük, hogy a szexmunkában résztvevőket megilletik-e azok a jogok, amelyek minden más munkáltatót, munkavállalót, vevőt stb.; vagy büntetni kell-e a stricit és a használót, a prostitúció áldozatát pedig segíteni, hogy vissza tudjon integrálódni a formális munkaerőpiacra. Ezért az empirikus vizsgálatok eredményeinek arra kell vonatkoznunk, hogy az alábbi táblázatban (1. ábra) a szexmunkások hol helyezkednek el, mert ez jelöli ki a lehetséges politikák körét is.

		Felépítmény	
Alap		Informális, jogilag nem védett munka	Formális jogilag védett munka
	Szabad (közvetlenül) termelő munka		
	Szabad nem- vagy közvetetten termelő munka		
	Rabszolgamunka		

1. ábra: Munkaformák a kapitalizmus alatt a tőkéhez való viszony és az állami munkajogi védelem szempontjából (saját szerkesztés, Cs. G.)

A társadalmi valóság empirikus vizsgálata

Ahogy arról feljebb volt szó, a vitában részt vevő feministák gyakran hivatkoznak arra, hogy a szexmunkások mekkora része van kitéve erőszaknak vagy más típusú kényszerítésnek. Ezek az adatok azonban nem döntenek el a vitát, mert éppen a *miértre* nem adnak választ. Ugyanakkor egy (marxista) politikai praxis azonosításához a jelen és a kívánatos – vagy legalábbis a céloknak jobban megfelelő – állapot közötti ellentmondásból kell kiindulni. Emellett az adatok újraértelmezése új elméleti (ideáltipikus) fogalmak felől, illetve a fogalmak összevetése a megfigyelt valósággal egyaránt új nézőpontba helyezheti mind a fogalmakat, mind magukat az adatokat.

Ami a kvantitatív-ideáltípusos megközelítést, a leíró statisztikákat illeti, a prostitúció globális kiterjedésére vonatkozó empirikus adatok erősen fragmentáltak, ami elsősorban a jelenség részleges illegalitásából, a definíciós heterogenitásból, valamint a rejtett populációk mérésének módszertani nehézségeiből fakad. A globális szexmunkás-populáció nagyságára nincs egységesen elfogadott adat, a különböző kutatók és szervezetek 20 és 50 millió fő között szoktak becsülni, de ennél nagyobb szám is elképzelhető (Vandepitte et al., 2006; Goldmann, 2009; Flowers, 1998, p. 15). Ebből legalább 6,3 millió fő kényszerprostitúció áldozata, a szó legszorosabb értelmében, és ennek legalább 80%-a nő vagy lánygyerek (ILO, 2022, pp. 3–4). A nők és lányok ellen irányuló emberrablásoknak több mint fele

kényszerprostitúció céljából történik (UNODC, 2024, p. 12). Az elmúlt évek adatai szerint összesen körülbelül 3,3 millió gyerek él kényszers munkában globálisan, és a kényszers munkát végző gyerekek több mint fele kereskedelmi célú szexuális kényszerítés áldozata (ILO, 2022, pp. 3–4). A szexmunkások erőszaknak való kitettsége az egyik legalaposabban dokumentált aspektusa az iparnak. A fizikai vagy szexuális erőszak életprevalenciája 45–75% között mozog a különböző mintákban (ld. pl. Shannon et al., 2008; Deering et al., 2014). Földrajzi szempontból a prostitúció erősen urbanizált jelenség, de azon belül regionálisan differenciált, és lokálisan is erősen rétegzett. A szubszaharai Afrikában jellemző a túlélési stratégiákból folytatott prostitúció, és kiugróan magas a HIV-fertőzöttség aránya. Dél- és Délkelet-Ázsiában kiterjedt transznacionális migrációs hálózatok figyelhetők meg. Európában a piac jelentős részét migráns nők teszik ki, arányuk a 2015-ös migrációs hullámot követően megsokszorozódott (UNAIDS, 2023; UNODC, 2024). Az Egyesült Államokban a jelenség rétegzett, de az utcai prostitúcióban érintett nők között a nem fehér bőrű nők sokszorosan felülreprezentáltak (Flowers, 1998). Tehát a kvantitatív becslések minden esetben jelentős bizonytalansággal terheltek, ezért értelmezésük csak módszertani kontextusban lehetséges, de a jelenlegi empirikus irodalom alapján a prostitúció globálisan több tízmillió embert érintő, strukturálisan heterogén és részben rejtett gazdasági tevékenység, amelyben szerepe van az emberrablásnak és a rabszolgáságnak.

Marxnál mind a proletár, mind a rabszolga – ha Weberrel (1987 [1920], pp. 41–53) fejezzük ki magunk – *ideáltípusok*. A valóságban a legtöbb történeti esetben – elég csak a véres törvényekre gondolnunk – a proletárok nem teljesen szabadon adták el munkaerejüket – valójában a „kettősen szabad” terminust Marx is cinikusan használja –, és a rabszolgáknak is volt ágenciájuk (vö. Mintz, 1978). A valóságban a mai napig is sok olyan munkaviszony létezik, amely a formalitás és az informális, illetve a szabad bér munka és a rabszolgaság közötti átmenetnek tekinthető, például az adórszolgaság vagy az alapvetően bérért dolgozó munkások korlátozása a szabad mozgásban. Így az empirikus vizsgálatnak nem elég a fenti táblázat (1. ábra) alapján „leíró statisztikát” adni, a folyamatokra és a viszonyokra kell koncentrálnunk. A statisztikai leírás élesen kettéosztja a prostitúcióban érintetteket szabad akaratból prostitúciót végzőkre és a kényszerprostitúció áldozataira, de a kvalitatív elemzések arra hívják fel a figyelmet, hogy a valóságban a direkt fizikai kényszer, a „puha” strukturális kényszer és a „szabad” stratégiák differenciált módon keverednek egymással, a bináris megközelítés nem írja le megfelelően a valóságot.

A prostitúcióban érintett nők „szabad” cselekvési képessége jellemzően eleve korlátozott, de az életút során a kényszer és a szabadság mértéke változékony. Az adósság és az illegális migrációs státusz például önmagában kényszerítő erőként tud hatni, mint ahogy a kényszerítés is esetenként nem (csak) fizikai, hanem pszichológiai.

Laura María Agustín (2007) erősen bírálja mind a kényszer és a szabad választás megkülönböztetését (ld. pl. uo., pp. 30–41), mind a prostitúció leválasztását a földrajzi egyenlőtlenségek, a migránsok kitettsége és a kizsákmányolás tágabb jelenségeiről. Spanyolországi migráns szexmunkásokkal végzett interjúkra, esettanulmányokra és policy-elemzésre támaszkodva azt mutatja meg, hogy a résztvevők sok esetben tudatosan lépnek be a szexiparba, ugyanakkor lehetőségeiket a strukturális kényszerek (szegénység, migrációs korlátok, informális gazdaság) formálják. Nicola Mai (2018) a Balkánról és Észak-Afrikából az Európai Unióba migráló szexmunkások között végzett terepmunka keretében mutatja be, hogy a szexmunkába történő belépés gyakran „racionális döntés”, de a jogi státusz, a stricik és a gazdasági függés jelentősen beszűkítik a kilépési lehetőségeket. Tehát a prostituáltak, marxi értelemben, jellemzően se nem egészen „duplán szabad” munkások, se nem rabszolgák, illetve a pozíciójuk változékony. Tiantian Zheng (2009) kínai városi szexiparban végzett etnográfiaja részletesen feltárja a stricik, klubtulajdonosok és családi kötelezettségek szerepét. A nők jellemzően formálisan nem foglyok, de az adósság, a családi elvárások és a munkahelyi hierarchiák erősen korlátozzák a mozgásterüket. Kimberly Kay Hoang (2015) terepmunkája a 2008-as válság utáni globális gazdasági átalakulás és a vietnámi szexipar kapcsolatát elemzi. Bár hangsúlyozza, hogy terepmunkája során egyetlen nővel sem találkozott, akit elraboltak vagy erőszakkal kényszerítettek szexmunkára, de részletesen bemutatja, hogy a szexmunka különböző szegmenseiben eltérő mértékben jelenik meg a strukturális kényszer: a magasabb státuszú szegmensekben több az alkupozíció, míg az alacsonyabbakban több a kényszer és a függőség. Julia O’Connell Davidson (2015) arra mutat rá, hogy a direkt kényszer gyakran fokozatosan épül ki, a nőket jellemzően nem elrabolják, hanem megakadályozzák kilépésüket a szabad belépés után. Kiemeli, hogy sok élethelyzetben keverednek a kényszer és az ágensia egyes elemei, illetve hogy a kényszermunka nem választható el hermetikusan a bér munka, a kizsákmányolás, a migráció és a munkaerő fegyelmezésnek tágabb kontextusától. Rhacel Parreñas (2011) filippínó migráns hostessek és szexmunkások körében Japánban végzett etnográfiai vizsgálatában részletesen bemutatja az adósságfinanszírozott migrációs modelleket, ahol a nők formálisan szerződéses viszonyban vannak, de az adósságok és a munkafeltételek miatt *de facto* nem tudnak kilépni. Feltárja, hogy bár egyes szexmunkások a múltban emberkereskedelem áldozatai voltak, többségük jelenleg nem kényszermunkaként minősíthető körülmények között dolgozik. Ugyanakkor társadalmi helyzetükkel a különböző szereplők (közvetítők, stricik, kuncsaftok) sokszor visszaélnak, extrém kizsákmányolásnak vannak kitéve és olyan helyzetekbe kerülnek, amelyeket – bár Parreñas kerüli a kifejezést – „adósrabszolgaságként” vagy

„félkényszerített helyzetként” írhatunk le. Alapvetően azonban a legtöbben önként vállalták, hogy Japánba költözzenek szexmunkásként, így menekülve a mélyszegénység elől, amelybe beleszülettek. Sealing Cheng (2013) szintén filippínó migráns szexmunkás nők körében végzett etnográfiai kutatást Dél-Koreában, az USA katonai bázisai környezetében működő bárókban. Bemutatja, hogyan működik kényszermechanizmusként a vízumrendszer, a stricik tevékenysége és az állami szabályozás. Hasonlóan elemzi a filippínó nők stratégiáit, illetve a támaszpont katonáival kialakult viszonyaikat.

A liberális feminista nézet szerint az előző két bekezdésben bemutatott negatív jelenségekre (kényszerítés, extrém kizsákmányolás, bizonytalan jogi helyzet, intézményi árulás stb.) a megfelelő válasz a dekriminalizálás. Érvelésük szerint amennyiben sikerülne jogilag szabályozni, átláthatóvá tenni és kifehériteni a szexmunkát, az függetlenné válna a bűnözéstől, és megszűnne a kiszolgáltatottságuk. Esetenként valóban felmutatható a dekriminalizációs modell néhány eredménye, például a HIV-fertőzöttség visszaszorítása a szexmunkáspopuláció körében (Shannon et al., 2008), de a társadalomtudományi kutatások arra mutatnak rá, hogy azokon a helyeken, ahol legalizálták a szexmunkát, jellemzően dualizált piacok jöttek létre: a legális, munkajogilag szabályozott és védett szektor mellett újratermelődött egy rejtett informális szektor. Tehát a legalizáció vagy dekriminalizáció nem szüntette meg az illegálitást és a kriminalitást, hanem újrastrukturálta és részben „kiszorította” azt a jogi rendszer és jellemzően az urbánus tér periferiájára. Joyce Outshoorn (2012) mutatja be, hogy Hollandiában a legalizáció után kettős piac alakult ki: a szabályozott, engedélyezett szektor mellett jelentős méretű informális, illetve illegális szegmens jött létre. Az utóbbiban jellemzően azok dolgoznak, akik – például migránsstátusz vagy dokumentumhiány miatt – nem felelnek meg a szabályozási feltételeknek. Outshoorn hangsúlyozza, hogy a szabályozás „kiszorító hatása” strukturálisan újratermeli az illegálitást.

A kutatások kimutatták, hogy a legalizálás a prostitúció két szektorának kialakulásához vezetett. Először is volt az engedélyezett szektor, ahonnan a kiskorú prostituáltak és a papírok nélküli munkavállalók jellemzően eltűntek az engedélyezési rendszer és a rendőrség vagy a helyi hatóságok által végzett ellenőrzések miatt. Az itt dolgozó prostituáltak fehér holland állampolgárok voltak, létszámukat pedig más „európai” nők egészítették ki. Másodszor, létezett az engedély nélküli szektor, amely különféle szexuális szolgáltatásokból állt, ahol továbbra is előfordult a kerítés és a kényszerítés, továbbá sok prostituált „illegális”, illetve kiskorú volt. Az itt dolgozó nők főként „külföldiek” voltak, akik Kelet-Európából vagy Nyugat-Afrikából érkeztek, és akik a korábbi évtizedek latin-amerikai, thaiföldi és fülöp-szigeteki nőinek helyét vették át (Outshoorn, 2012, p. 237).

Hendrik Wagenaar és szerzőtársai (2017) szintén holland és (kisebb részt osztrák) példán mutat rá, hogy az elméleti munkajogi védelem mellett az ipart átjárják az informális munkaviszonyok, melyek között főleg a migránsnők érintettek az extrém kizsákmányolásban. Katona Noémi (2017) berlini terepmunkájából írt tanulmányában írja le, hogy a Berlinben dolgozó kelet-európai prostituáltak egy stricik által uralt és szervezett nemzetiségekre osztott rendszerben dolgoznak teljesen illegálisan, gyakran németül sem tudnak, és ez a prostitúciósipar teljesen elszeparált a legális ipartól. A nők legalább tíz órát dolgoznak, de van, hogy többet, és ki vannak téve a fizikai erőszak veszélyének. Barbara Sullivan (2010) Ausztráliában mutatja be, hogy a legális bordélyházakban dolgozó prostituáltak mellett milyen veszélyeknek vannak kitéve az alacsonyabb szocioökonómiai státusú utcai prostituáltak az iparág informális és illegális szektorában. Dés Fanni (2018) prostitúcióban élő magyar nők körében végzett terepmunkát Zürichben, és szintén azt mutatja be, hogy a magyar nők elszeparált, stricik által irányított szegmensben dolgoznak, teljesen más körülmények között, mint a svájci legális szexmunkások.

Összességében tehát a prostitúció több tízmillió főt érintő globális iparág, amelyben keveredik a bér munka és a rabszolgasághoz közelítő munkaforma, és amely jellemzően a kettő közötti átmenettel, valamint a különböző típusú kényszereknek való kitettség-gel írható le. Ahol megkísérelték „kifejérezni” a szexmunkát és munkajoggal védeni a szexmunkásokat, ott az informális-illegális szektor rendszerint újratermelődött, immár a legsérülékenyebb és legkönnyebben kizsákmányolható munkásokból. De mi volna a cél és hogyan lehet azt elérni?

Utópia és politikai praxis

Marxot a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet lehetősége érdekelte leginkább, ez volt elemzéseinek politikai célja. Ehhez képest meglepően szűkszavú abban a kérdésben, hogy milyen is lesz az osztályok nélküli társadalom. A kommunizmusról adott leírásai homályosak, sporadikusak, sőt helyenként ellentmondásosak. A *Kommunista kiáltványban* (Marx & Engels, 1959 [1848]) és a kései Marx a témában legtöbbet idézett szövegében, *A gothai program kritikájában* (Marx, 1969 [1875]) egyaránt megkülönbözteti a kapitalizmus utáni társadalmi-gazdasági berendezkedés két világosan elkülönülő fázisát, a „proletárdiktatúrát” és a „kifejlett kommunizmust”. „A tőkés és a kommunista társadalom között van egy időszak, melyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át. Ennek megfelel egy politikai átmeneti időszak is, amelynek az állama nem lehet egyéb, mint a *proletariátus forradalmi diktatúrája*” (Marx, 1969 [1875], p. 26, kiemelés az eredetiben).

Erről az átmeneti állapotról, a proletárdiktatúráról mindkét szövegben több mondanivalója van, mint a kifejlett kommunizmusról. Annyi azonban bizonyos, hogy a marxizmus elméletben a kommunizmusba való átmenetben megszűnik a kizsákmányolás, a termelő magántulajdon, a pénz és az állam; ezekkel együtt pedig eltűnik az érdekalapú polgári házasság és család intézménye. Megvalósul „[m]inden gyermek nyilvános és ingyenes nevelése. A gyermekek mai formában való gyári munkájának eltörlése. A nevelés egyesítése az anyagi termeléssel” (Marx & Engels, 1959 [1848], p. 460). Mint azt feljebb bemutatni szándékoztam, abban Marx, Engels és a 20. század marxistái egyértelműek és explicitek voltak, hogy a szexuális viszonyok megváltozásával megszűnik a prostitúció is mint a kizsákmányolás egy specifikus formája és a polgári házasság „másik oldala”.

Ugyanakkor Marx, Engels, Bebel és a 20. század eleji marxisták szocializmusról és prostitúcióról alkotott képéből az rajzolódik ki, hogy ők nemcsak a prostitúciót illetően voltak abolitionisták, hanem tágabb értelemben a bér munka kérdésében is. A szocialista, illetve kommunista társadalom ugyanis – a szabadság birodalma (Marx, 1974 [1885], p. 772) – kizsákmányolás nélküli társadalom. Van-e tehát különbség a prostitúció és más bér munkaformák között? Amellett érvelek, hogy az említett szerzők érveléséből kiolvasható egy fontos különbség a prostitúció és más bér munkák között. A prostitúció inherensen bér munka. Az elképzelt osztály és kizsákmányolás nélküli társadalomban nem szűnik meg az asztalos munka mint praxis, csak a bér munkaként űzött asztalos foglalkozás, hiszen asztalra a kommunizmusban is szükség van. Nem bér munkaként vagy rabszolgamunkaként űzött prostitúció azonban nem létezik, pontosabban akkor már nem prostitúcióról, hanem egyszerűen szexről beszélünk. Ahogy Marx (1974 [1885], pp. 772–773) írja, a „szabadság birodalma” csak a szükségszerűség birodalmán nyugodhat, ám a prostitúcióban valami olyasmi van kizsákmányolva, ami alapvetően nem a szükségszerűség birodalmához tartozik, hanem csupán a kizsákmányoló társadalmi viszonyokban válik munkává. A szükségszerűség birodalmának tevékenységei a szabadság birodalmában megszabadulnak bér munka- (és rabszolgamunka-) jellegüktől, „a társadalmassult ember, a társult termelők” (uo., p. 772) közösen szabályozott tevékenységévé válik. Nem bér vagy rabszolgamunka-jellegű prostitúció azonban nem létezik, ezért a szex általában a munkajellegétől szabadul meg, tehát a prostitúció minden formája megszűnik. A társult termelők csak saját akaratukból és csak saját kedvükre lépnek szexuális kapcsolatba egymással. Marx szerint pénz, kizsákmányolás és család nélkül a prostitúció fogalma a kommunizmusban elveszíti értelmét.

Milyen politikai praxis következik a fentiekből? Mit kell támogatnia a marxista feminizmusnak: a holland vagy a svéd modellt? Agustín (2007, pp. 74–77) kritikus a nemzeti modellek relevanciájával. Egyrészt azért, mert szerinte ezek tiszta formában sehol sem

léteznek: a törvények betartatása és a helyi szabályozások jelentős különbségeket eredményeznek, a svéd városok között például számottevő eltérések vannak a végrehajtás mérlegelési jogkörében. Ezenkívül a prostitúció különböző formáit eltérően kezelik. Bécsben az utcai prostitúciót szigorúan korlátozzák, míg a klubok sokkal enyhébb rendszerben működnek. Emellett a modellkoncepció nem veszi figyelembe a politika végrehajtását, elfedve a számtalan apró döntést, melyet különböző állami szervek és helyi döntéshozók hoznak, amelyek a hivatalosan megfogalmazott állami szándékkal ellentétes eredményeket is hozhatnak (Wagenaar & Altink, 2012, p. 289). Különböző okok miatt a helyi végrehajtás gyakran eltér az országos szabályozástól. A helyi körülmények általában megakadályozzák a törvény betű szerinti végrehajtását: vagy a helyi szereplők állnak ellen az értelmetlennek vagy érdekeikkel ellentétesnek tartott intézkedéseknek (Pates, 2012; Knight, 2010), vagy éppen ellenkezőleg, ők töltik ki a nemzeti kormány által hagyott szabályozási hézagokat (Crowhurst, 2012). Agustín (2007, pp. 75–77) maguknak a nemzeti prostitúciós szabályozást meghatározó jogi kereteknek – az úgynevezett modelleknek – a relevanciáját is megkérdőjelezi.

Az előző alfejezetben bemutattam, hogy a liberalizációs modellek hogyan termelik újra az informális-illegális szektort saját perifériájukon. Skilbrei és Holmström (2013) az úgynevezett „svéd modell” hatásait vizsgálják. Az „északi országok” prostitúciós politikája a kuncsaftot bünteti, de a szexmunkást védi. Svédország (1999), Norvégia (2009) és Izland (2009) betiltotta a szex vásárlását, de nem az eladását. A szerzők amellett érvelnek, hogy nagy eltérés van egyrészt a prostitúcióra vonatkozó törvények megfogalmazása és az érintettek jogainak papíron való rögzítése, másrészt a gyakorlat között. Ráadásul az egyes országok között jelentős a különbség abban, hogy hogyan szabályozzák a prostitúciót kontextusuk és következményeik tekintetében, de egyes országokon belül is lehetnek szignifikáns eltérések a helyi szabályozások és a törvények betartatásának kódja tekintetében. Így kétséges, hogy lehet-e egyáltalán egységes „svéd” vagy „északi” modelltől beszélni. Például a svéd szociális szolgáltatók a nőket (és a férfiakat) a prostitúcióból való kilépésre ösztönzik, míg más skandináv országok szociális szolgálatai inkább a káros hatások csökkentésére koncentrálnak. Amellett érvelnek továbbá, hogy a prostitúciós politikák és a prostitúció, illetve az emberkereskedelem és a kényszerprostitúció piacának mérete között nehéz összefüggést találni, de összességében nem tűnik szorosnak a nemzeti jogszabályok és a prostitúciós piacok mérete közötti kapcsolat.

A tág értelemben vett marxi elmélet és társadalomkutatás azt tanítja, hogy az informális szektor fennmaradása vagy újratermelődése (egyaránt a holland, az USA- vagy a svéd modellt követő országok mindegyikében) nem véletlenül alakul, hanem az informális termelés természetéből fakad. Ezt a megközelítést támasztja alá az a tény, hogy amikor

az informális gazdaságot felismerték és megnevezték, azt várták tőle, hogy eltűnik. A világ minden táján azonban éppen az ellenkezője történik (Harriss-White, 2010). Miután a centrum munkássága kivívta az állam által biztosított munkajogokat, az 1970-es évek túltermelési válsága után az informalitás szerepe újra nőni kezdett, rögtön azután, hogy a megtérülési ráta csökkenését ellensúlyozandó a centrum vállalatai elkezdtek az alacsonyabb hozzáadott (eltulajdonított) értékű árucikleszemeket kitelepíteni a (fél-)perifériákra, ezzel csökkentve a centrum munkásainak alkupozícióját (ld. pl. Gerőcs, 2021, pp. 57–62). Emellett a perifériákon a Világbank és az IMF kiigazítási programja, a gazdaság liberalizálása és a belső piacok megnyitása tette lehetővé, hogy a centrum vállalatai a saját termékeikkel árásszák el ezeket az addig védett belső piacokat. Ez jelentősen megnövelte a perifériákról a centrumba áramló munkaerőt, és a periférián élők tömegei kezdtek el függeni a centrumban dolgozó gyerekeik vagy egyéb rokonaik hazautalásaitól. Az perifériákról származó és informálisan dolgozó munkások a centrum-vállalatok hatalmas munkaerő-tartalékseregévé váltak (Federici, 2015 [1999], pp. 32–37). Ahogy Portes és Böröcz (1989, p. 626) megjegyzik a migráció kapcsán:

A bevándorlás, más nemzetközi folyamatokhoz hasonlóan, nem annyira elkülönített nemzeti egységek között zajlik, mint inkább egy átfogó rendszer keretein belül, amely maga is a múltbeli történelmi fejlődés terméke. A nemzetállamok fontos, de nem kizárólagos szerepet játszanak ebben a rendszerben, amely magában foglalja a nagyvállalatoktól a munkásosztálybeli háztartásokig terjedő számos magánszereplő tevékenységét is. E nem hivatalos szereplők nemzeti határokon átnyúló tevékenységei az oka annak, hogy a bevándorlás szabályozására irányuló hivatalos erőfeszítések hatékonysága korlátozott. Az ilyen mozgások ellenőrzésére irányuló állami politikákat gyakran módosítják vagy meghiúsítják a folyamatban részt vevő más szereplők ellentétes intézkedései.

Ez egy az egyben átvihető a prostitúció kérdésére is. Ahogy arra Federici (2015 [1999], p. 40) felhívja a figyelmet, az 1970-es évektől kialakuló új nemzetközi munkamegosztásnak része a szexturizmus koncentrálódása Dél-Ázsiában, a katonák és a turisták szexuális szükségleteinek kiszolgálása, valamint a kelet-ázsiai nők bordélyházi foglalkoztatása Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban és Japánban. Aztán az 1990-es évekre a munkamegosztás hierarchikus jellege tovább mélyült: ekkorra a válság által felfújtt informális gazdaság árucikkláncokba történő bevonása a neoliberális globális fejlesztési programok egyik fő irányvonalává vált (Bremen & Van der Linden, 2014). A globális prostitúció tehát csak ezeknek a folyamatoknak a kontextusában érthető meg. Így a holland és a svéd (de

az USA-) modell is relatíve gyenge ellenhatás tud lenni abban a (világ)rendszerben, amelyben számtalan szereplőnek éri meg az, hogy (fél)perifériákról származó migráns nők testéhez olcsón férjenek hozzá a formális szektorban dolgozó férfiak (vagy éppen USA-katonák).

A feminista megközelítések és mozgalmak egyértelmű feladata, hogy le kell lepleznie, mit jelent az integrálódás a nemzetközi világ gazdaságba (vö. Federici, 2015 [1999], pp. 26–28, 36–37, 46–47). A nemzetállamokon belüli prostitúciós modellek működését nem lehet az országok közötti munkamegosztás, a világrendszer transznacionális hierarchiája nélkül megérteni. Az államok és a szupranacionális szervezetek által biztosított jogok végső soron társadalmi viszonyokat fejeznek ki; a prostitúció pedig a centrum–periféria viszony, a bevándorló és a helyi munkásság viszonya, valamint a nők és férfiak viszonya által alkotott kapitalista háromszögben helyezkedik el. A csak a férfiak és nők viszonyára koncentráló és nemzetállami szinten gondolkodó mozgalom szükségképpen célt téveszt. Össze kell kapcsolni a mozgalomban a gender-, osztály- és etnikai viszonyokat érintő szociális harcot a centrum–periféria viszonyokat célzó antiimperialista harccal.

Összegzés

Miről szól tehát a szexmunka-prostitúció vita, és mi ebben a vitában a marxista pozíció? Ahogy igyekeztem a fentiekben bemutatni, a vitában alapvetően három kérdés adódott:

1. Esszenciálisan különbözik-e a szexmunka-prostitúció más munkaformáktól, vagy a látszólagos különbséget a polgári erkölcs nőképe teremti meg?
2. A prostitúció gyakorlatában működő kényszer *esszenciálisan* eltér-e a bér munka általános – gazdasági – kényszerétől, másképpen fogalmazva lehet-e bárki, aki nem valamely *speciális* – a munkásosztály általános munkakényszerétől eltérő – kényszerből végez szexmunkát?
3. Be kell-e emelni a szexmunkát a munkásmozgalom által kiharcolt formális munkajogok által szabályozott tevékenységek körébe, vagy a jelenséggel egy eltérő logikájú jogágnak, a büntetőjognak, illetve a viktimológiához kapcsolódó intézményrendszernek kell foglalkoznia?

A marxista válaszok a korábbiakban részletezett érvelés szerint a következők:

1. A marxista feminizmus alapvetően szexmunkás-megközelítésű abolicionista. A prostituáltat-szexmunkást a munkásosztály részének tekinti, de a kommunista társadalomban nincs prostitúció, a szabadság birodalmában az emberek saját kedvükből lépnek egymással intim kapcsolatba. Igaz, a kommunista társadalomban semmilyen bér munka nem létezik – de míg a többi munkaformánál csak a bér munkajelleg

szűnik meg, a szexnél a munkajelleg is. Máshogyan fogalmazva az asztalosmunka kapitalista körülmények között – jellemzően – bér munkává válik. A prostitúcióban a szex először is munkává válik, másodsor bér munkává. A kommunista társadalomban az asztalosmunka megmarad, csak nem bér munkaként; a szexnek azonban nemcsak a bér munkaformája, hanem az általános munkaformája szűnik meg. Ebben az értelemben igaza van Kajsa Ekis Ekman (2022) radikális feministának, mikor azt írja, hogy a prostitúcióban a többi munkaformához képest mélyebb az elidegenedés. A 19. század végi és a 20. század eleji szocialista gondolkodók ezért (is) lehettek következetesen abolicionisták.

2. A marxista megközelítés nem tesz egyenlőséglelet a prostitúció és a rabszolgaság közé. Ahogy arra empirikus tanulmányok sora rámutat, a prostitúció számtalan megnyilvánulásában keverednek az ágencia és a kényszer különböző aspektusai. Ugyanakkor a prostitúció jellemzően egyenlőtlen társadalmi viszonyok (osztályviszony, centrum–periféria viszony, rasszizált viszonyok) kereszteződésében működik, melyek közül kiemelten fontos a patriarchális genderviszony. A nők strukturális alávetettsége, ami normalizálja a szexuális szolgáltatások vásárlását, tehát az általános gazdasági kényszeren túl, egy társadalmi kényszer – a patriarchátus – is működik a prostitúció intézményében. E tekintetben a marxista megközelítés nem áll szemben radikális feminizmussal sem abban, hogy a prostitúció minden esetben a patriarchátus megnyilvánulása, sem abban, hogy a szexmunka túlmutat önmagán: az a gyakorlat, hogy a férfiak pénzért szexhez juthatnak, a patriarchátus terméke és újratermelője (ld. Marx, 1981 [1844/1932], p. 106).
3. A marxista megközelítés elsősorban ott válik el a másik két megközelítéstől, ahol azok a leginkább egyetértenek: a jogi harc önállóságában. A 20. században a nyugati munkásosztályok által kiharcolt munkajogok eleve azért jöhettek létre, mert az azokból eredő profitkiesést más társadalmi csoportokra és földrajzi területekre lehetett hárítani. A centrumvállalatok profitkiesése a perifériákra hárult, a formálisan védett munkások reprodukciójának többletköltségét pedig a védelemből félig vagy egészen kiszorult munkások által termelt érték – közvetlen vagy közvetett – elcsajátítása fedezte.

Marx jóslata, hogy a kapitalizmus válságtendenciái a proletariátus forradalmához, ezáltal a kapitalizmus meghaladáshoz vezetnek, arra a feltevésre épült, hogy az aktív termelőmunkás-pozíciókat és a tartaléksereg pozícióit ugyanazok a munkások töltik be ciklikusan váltakozva. Így a nyomor és a gazdasági-politikai erő egyesül, mikor a proletártömegek „csak a láncikat veszíthetik” (Gagyí, 2018, p. 70). De Marx alábecsülte a világtársadalom földrajzi, rasszizált és genderegénylőtlenségeinek strukturáló erejét. Az,

hogy a helyi munkások még a náluk is jobban kizsákmányolt bevándorló nők szexuális szolgáltatásaihoz juthatnak hozzá, nemcsak a költséges jóléti szolgáltatásokat helyettesíti, de pacifikálja és megosztja a munkásosztályt is.

Mindezek a tendenciák kizárólag állami szinten, jogilag nehezen ellensúlyozhatók. A jelenlegi tendenciák – a jogilag szabályozatlan informális szektor újratermelődése – mögött különböző helyi és transznacionális szereplők érdekei húzódnak meg. Ebből az állami szint csupán egy a bonyolult (tőkés, nacionalista és patriarchális) összeshővdések közepette, ezért a különböző állami szabályozási modellekért – svéd vagy holland – folytatott harc önmagában szükségszerűen korlátozott.

„Oroszországban az állam volt minden” (Gramsci, 1978 [1929–1935], p. 238), de a mai feministáknak nincs ilyen szerencsájük.

Hivatkozott irodalom

- Agarwala, R. (2009). An economic sociology of informal work: The case of India. *Research in the Sociology of Work*, 18, 315–342. [https://doi.org/10.1108/So277-2833\(2009\)0000018015](https://doi.org/10.1108/So277-2833(2009)0000018015)
- Agrawal, A. (2018). Revisiting the Marxist Approach to Sex Work. In Kumar, R. (Szerk.), *Left Politics in South Asia: Reframing the Agenda* (pp. 154–174). Aakar Books.
- Agustín, L. M. (2007). *Sex at the margins: Migration, labour markets and the rescue industry*. Zed Books. <https://doi.org/10.5040/978135022496>
- Althusser, L. (1968 [1965]). *Marx – az elmélet forradalma*. Kossuth.
- András, Cs. (2020). Az emancipatorikus kultúra és a képzelet paralízise. *Kellék*, 64, 169–196.
- Anderson, S. A. (2002). Prostitution and Sexual Autonomy: Making Sense of the Prohibition of Prostitution. *Ethics*, 112(4), 748–780. <https://doi.org/10.1086/339672>
- Barna, E., Csányi, G., Gagy, Á., & Geröcs, T. (2018). A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából. *Replika*, 108–109, 241–262. <https://doi.org/10.32564/108-109.11>
- Barry, K. (1979). *Female Sexual Slavery*. NYU Press.
- Beauvoir, S. de (1969 [1949]). *A második nem*. Gondolat.
- Bebel, Á. (1928 [1883]). *A nő és a szocializmus*. Népszava.

Benston, M. (1969). The political economy of women's liberation. *Monthly Review*, 21(4), 13–27.

Boatecă, M. (2015). *Global Inequalities Beyond Occidentalism*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315584867>

Breman, J. (1976a). A dualistic labour system? A critique of the 'informal sector' concept: I: The informal sector. *Economic and Political Weekly*, 11(48), 1870–1876.

Breman, J. (1976b). A dualistic labour system? A critique of the 'informal sector' concept: II: A fragmented labour market. *Economic and Political Weekly*, 11(49), 1905–1908.

Breman, J., & Van der Linden, M. (2014). Informalizing the economy: The return of the social question at a global level. *Development and Change*, 45(5), 920–940. <https://doi.org/10.1111/dech.12115>

Cheng, S. (2013). *On the Move for Love. Migrant Entertainers and the U.S. Military in South Korea*. University of Pennsylvania Press.

Cohen, G. A. (2001 [1978]). *Karl Marx's Theory of History: A Defence (expanded edition)*. Princeton University Press.

Crowhurst, I. (2012). Approaches to the Regulation and Governance of Prostitution in Contemporary Italy. *Sexuality Research and Social Policy*, 9, 223–232. <https://doi.org/10.1007/s13178-012-0094-1>

Csányi, G. (2024). *A szex politikai gazdaságtana. Szexuális hegemoniák és ellenhegemoniák a tőkés világrendszerben*. Napvilág.

Csányi, G., Gagy, Á., & Kerékgyártó, Á. (2018). Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban. *Fordulat*, 24, 5–29.

Dalla Costa, M., & James, S. (1971). *Women and the Subversion of the Community*. Pétroleuse Press.

Deering, K. N., Amin, A., Shoveller, J., Nesbitt, A., Garcia-Moreno, C., Duff, P., Argento, E., & Shannon, K. (2014). A systematic review of the correlates of violence against sex workers. *American Journal of Public Health*, 104(5), e42–e54. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2014.301909>

Dés, F. (2018). „470-et adott és csak egy kicsit fojtogatott” – szegénységben élő nők a félperiféria és a centrum között. *Fordulat*, 24, 187–214.

Eisenstein, Z. (1981). *The Radical Future of Liberal Feminism*. Northeastern Press.

Ekman, K. E. (2022) Surrogacy. Three Headlines. *Culture Wars Papers*, 32, 1–6.

Engels, F. (1958 [1845]). *A munkásosztály helyzete Angliában. Személyes megfigyelések és hiteles forrásmunkák alapján* (MEM 2, 211–474). Kossuth.

Engels, F. (1970 [1884]). *A család, a magántulajdon és az állam eredete* (MEM 21, 21–157). Kossuth.

Engels, F. (1975 [1890]). *Levél Joseph Blochhoz 1890. szept. 21–22.* (MEM 37, 452–455). Kossuth.

Európai Unió (2023). *Az Európai Parlament 2023. szeptember 14-i állásfoglalása a prostitúció uniós szabályozásáról: annak határokon átnyúló vonatkozásai, valamint a nemek közötti egyenlőségre és a nők jogaira gyakorolt hatása (2022/2139(INI)).* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX:52023IP0328>

Federici, S. (2012 [1975]). *Why Sexuality Is Work.* In uő., *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle* (pp. 23–27). PM Press.

Federici, S. (2015 [1999]). Új nemzetközi munkamegosztás Északon és Délen. In Morva, J., & Posvácz, E. (Szerk.), *Feminista új hullám* (pp. 25–47). Le Monde Diplomatique.

Flowers, R. B. (1998). *The Prostitution of Women and Girls.* McFarland.

Fortunati, L. (1981). *The Arcane of Reproduction: Housework, Prostitution, Labor, and Capital.* Autonomedia.

Freeman, J. (1989). The feminist debate over prostitution reform: Prostitutes' rights groups, radical feminists, and the (im)possibility of consent. *Berkeley Women's Law Journal*, 5, 75–109.

Foucault, M. (1991 [1970]). A diskurzus rendje. *Holmi*, 3(7), 868–889.

Gagyí, Á. (2018). *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában.* Napvilág.

Gerőcs, T. (2021). *Magyarország függő fejlődése.* Napvilág.

Goldman, E. (1969 [1917]). *The Traffic in Women.* In *Anarchism and other essays* (pp. 177–194). Dover Publications.

Goldmann, C. (2009). *Current Assessment of the State of Prostitution: Recognize, Understand, and Fight Sexual Exploitation.* Fondation Scelles.

Gramsci, A. (1978 [1929–1935]). *Selections from the Prison Notebooks.* International Publishers.

Haft, M. G. (1974). Hustling for Rights. *The Civil Liberties Review*, 1(2), 8–26.

Harriss-White, B. (2010). Work and wellbeing in informal economies: The regulative roles of institutions of identity and the state. *World Development*, 38(2), 170–183. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2009.10.011>

- Hart, K. (1973). Informal income opportunities and urban employment in Ghana. *Journal of Modern African Studies*, 11(1), 61–89. <https://doi.org/10.1017/S0022278X00008089>
- Harvie, D. (2005). All Labour Produces Value For Capital And We All Struggle Against Value. *The Commoner*, 1(10), 132–171.
- Heller, Á. (1978 [1974]). *The Theory of Need in Marx*. Allison & Busby.
- Hoang, K. K. (2015). *Dealing in desire: Asian ascendancy, Western decline, and the hidden currencies of global sex work*. University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520960688>
- ILO (2022). *Global Estimates of Modern Slavery Forced Labour and Forced Marriage*. International Labour Organization, Walk Free, & International Organization for Migration. https://www.ilo.org/global/topics/forced-labour/publications/WCMS_854733/lang-en/index.htm
- Jaggar, A. M. (1980). Prostitution. In Soble, A. (Szerk.), *The Philosophy of Sex: Contemporary Readings* (pp. 348–368). Rowman and Littlefield.
- Jaggar, A. M. (1997). Contemporary Western Feminist Perspectives on Prostitution. *Asian Journal of Women's Studies*, 3(2), 8–29. <https://doi.org/10.1080/12259276.1997.11665794>
- James, S. (2012 [1972]). Women, the unions, and work, or what is not to be done. In James, S. (Szerk.), *Sex, Race, and Class* (pp. 92–101). PM Press.
- Katona, N. (2017). Loved or Seduced? Intimate Relationships Between Hungarian Sex Workers and Pimps in Berlin's Kurfürstenstraße. In Horning, A., & Marcus, A. (Szerk.), *Third Party Sex Work and Pimps in the Age of Anti-trafficking* (pp. 49–69). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-50305-9_3
- Katona, N. (2020). Political Representation and Spokespersons in the Prostitution vs. Sex Work Debate. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 6(1), 139–163. <https://doi.org/10.17356/icejsp.v6i1.631>
- Kinsey, A. C., Pomeroy, W. B., & Martin, C. E. (1948). *Sexual Behavior in the Human Male*. W. B. Saunders Co.
- Kinsey, A. C., Pomeroy, W. B., Martin, C. E., & Gebhard, P. H. (1953). *Sexual Behavior in the Human Female*. W. B. Saunders Co.
- Knight, D. (2010). The (Continuing) regulation of prostitution by local authorities. In Abel, G., Fitzgerald, L., & Healey, C. (Szerk.), *Taking the crime out of sex work. New Zealand's sex workers' fight for decriminalisation* (pp. 141–159). The Policy Press. <https://doi.org/10.1332/policypress/9781847423344.003.0009>

Kollontai, A. (1977 [1921]). Prostitution and ways of fighting it (Alekszandra Kollontaj beszéde a regionális női osztályok vezetőinek harmadik oroszországi konferenciáján). In *Selected Writings of Alexandra Kollontai* (pp. 261–275). Allison and Busby.

Lenin, V. I. (1967 [1913]). Az ötödik nemzetközi prostitúcióellenes kongresszus. In *Marx, Engels, Lenin. A nőkérdésről és a családról* (pp. 125–126). Kossuth.

Mai, N. (2018). *Mobile orientations: An intimate autoethnography of migration, sex work, and human rights*. University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226585147.001.0001>

MacKinnon, C. A. (1982). Feminism, Marxism, method, and the state: An agenda for theory. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 7(3), 515–544. <https://doi.org/10.1086/493898>

MacKinnon, C. A. (1987). *Feminism Unmodified*. Harvard University Press.

Marx, K. (1962 [1849]). A demokraták rajnai kerületi bizottsága elleni per (MEM 6, 230–246). Kossuth.

Marx, K. (1967 [1867]). A tőke I. (MEM 23). Kossuth.

Marx, K. (1969 [1875]). A gothai program kritikája (MEM 19, 9–30). Kossuth.

Marx, K. (1972 [1863/1939]). A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Harmadik rész) (MEM 47). Kossuth.

Marx, K. (1974 [1885]). A tőke III. (MEM 25). Kossuth.

Marx, K. (1976 [1862/1905]). Értéktöbbség-elméletek („A Tőke IV. könyve”) (Első rész) (MEM 26/1). Kossuth.

Marx, K. (1981 [1844/1932]). Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből (MEM 42, 41–162). Kossuth.

Marx, K., & Engels, F. (1958 [1845]). A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. Bruno Bauer és társai ellen (MEM 2, 1–210). Kossuth.

Marx, K., & Engels, F. (1959 [1848]). A Kommunista Párt kiáltványa (MEM 4, 437–471). Kossuth.

Marx, K., & Engels, F. (1960 [1846/1932]). A német ideológia (MEM 3, 11–540). Kossuth.

Mezzadri, A. (2019). On the value of social reproduction. Informal labour, the majority world and the need for inclusive theories and politics. *Radical Philosophy*, 2.04, 33–41.

Millett, K. (1970). *Sexual Politics*. Doubleday.

Mintz, S. W. (1978). Was the Plantation Slave a Proletarian? *Review (Fernand Braudel Center)*, 2(1), 81–98.

- O'Connell Davidson, J. (2015). *Modern Slavery. The Margins of Freedom*. Palgrave. <https://doi.org/10.1057/9781137297297>
- Outshoorn, J. (2012). Policy Change in Prostitution in the Netherlands: from Legalization to Strict Control. *Sexuality Research and Social Policy*, 9, 233–243. <https://doi.org/10.1007/s13178-012-0088-z>
- Parreñas, R. S. (2011). *Illicit flirtations: Labor, migration, and sex trafficking in Tokyo*. Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9780804778169>
- Pateman, C. (1988). *The Sexual Contract*. Stanford University Press.
- Pates, R. (2012). Liberal Laws Juxtaposed with Rigid Control: an Analysis of the Logics of Governing Sex Work in Germany. *Sexuality Research and Social Policy*, 9, 212–222. <https://doi.org/10.1007/s13178-012-0092-3>
- Pheterson, G. (1989). (Szerk.) *A Vindication of the Rights of Whores*. Seal Press.
- Podoletz, L. (2015). A prostitúció szabályozásának lehetséges megoldásai és főbb problémái. *Belügyi Szemle*, 63(3), 97–122. <https://doi.org/10.38146/BSZ.2015.3.5>
- Polese, A., & Morris, J. (2015). Introduction: My name is Legion: The resilience and endurance of informality beyond, or in spite of, the State. In Morris, J., & Polese, A. (Szerk.) *Informal Economies in Post-Socialist Spaces: Practices, Institutions and Networks* (pp. 1–21). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781137483072_1
- Portes, A., & Walton, J. (1981). Unequal exchange and the urban informal sector. In Uők. (Szerk.), *Labor, Class, and the International System* (pp. 67–106). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-562020-8.50008-0>
- Portes, A. (1983). The informal sector: Definition, controversy, and relation to national development. *Review*, 7(1), 151–174.
- Portes, A., & Böröcz, J. (1989). Contemporary immigration: Theoretical perspectives on its determinants and modes of incorporation. *International Migration Review*, 23(3), 606–630. <https://doi.org/10.1177/019791838902300311>
- Reich, W. (1972 [1931]). The Imposition of Sexual Morality. In Baxandall, L. (Szerk.), *SEX-POL Essays 1929–1934* (pp. 89–225). Vintage Books.
- Reich, W. (1983 [1931]). A szexuálpolitikai szövetség platformja. *Medvetánc*, 2–3, 187–191.
- Richards, D. (1979). Commercial Sex and the Rights of the Person: A Moral Argument for the Decriminalization of Prostitution. *University of Pennsylvania Law Review*, 127, 1195–1287. <https://doi.org/10.2307/3311634>
- Roby, P. A. (1969). Politics and the Criminal Law: Revision of the New York State Penal Law on Prostitution. *Social Problems*, 17, 83–109. <https://doi.org/10.2307/799894>

- Rosenbleet, C., & Barbara, P. (1973). The Prostitution of the Criminal Law. *American Criminal Law Review*, 11, 373–427.
- Ross, S. C. (1973). *The Rights of Women*. Discus Books.
- Sacks, J. (2019). Rethinking surplus-value: Recentring struggle at the sphere of reproduction. *Interface: A Journal for and about Social Movements*, 11(1), 147–177.
- Shannon, K., Kerr, T., Allinott, S., Chettiar, J., Shoveller, J., & Tyndall, M. W. (2008). Social and structural violence and power relations in mitigating HIV risk of drug-using women in survival sex work. *Social Science & Medicine*, 66(4), 911–921. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2007.11.008>
- Skilbrei, M. L., & Holmström, C. (2013). *Prostitution policy in the Nordic region: Ambiguous sympathies*. Ashgate.
- Smith, J., Wallerstein, I., & Evers, H. D. (1984). (Szerk.) *Households and the World-Economy*. Sage.
- Sullivan, B. (2010). When (some) prostitution is legal: The impact of law reform on sex work in Australia. *Journal of Law and Society*, 37(1), 85–104. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6478.2010.00496.x>
- Szigeti, A. (2018). Értékkritika. In Antal, A., Földes Gy., & Kiss, V. (Szerk.), *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák* (pp. 117–142). Napvilág.
- Szilágyi, B. (2024). Lukácstól az ezoterikus marxizmusig. In Csabay, I., & Daradics, B. (Szerk.), *TO 100: A Történelem és osztálytudat 100 év távlatából* (pp. 154–169). Replika Alapítvány. <https://doi.org/10.70831/TO100.11>
- Tronti, M. (2019 [1966]). *Workers and Capital*. Verso Books.
- UNAIDS (2023). *The path that ends AIDS: Global AIDS update 2023*. United Nations: Programme on HIV/AIDS. <https://doi.org/10.18356/9789210028370>
- UNODC (2024). *Global Report on Trafficking in Persons 2024*. United Nations: Office on Drugs and Crime. https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2024/GLOTIP2024_BOOK.pdf
- Vandepitte, J., Lyerla, R., Dallabetta, G., Crabbé, F., Alary, M., & Buvé, A. (2006). Estimates of the number of female sex workers in different regions of the world. *Sexually Transmitted Infections*, 82(suppl 3), iii18–iii25. <https://doi.org/10.1136/sti.2006.020081>
- Wagenaar, H., & Altink, S. (2012). Prostitution as morality politics or why it is exceedingly difficult to design and sustain effective prostitution policy. *Sexuality Research and Social Policy*, 9, 279–292. <https://doi.org/10.1007/s13178-012-0095-0>

- Wagenaar, H., Amesberger, H., & Altink, S. (2017). *Designing prostitution policy. Intention and reality in regulating the sex trade*. Policy Press. <https://doi.org/10.51952/9781447324263>
-
- Weber, M. (1987 [1920]). *Gazdaság és Társadalom I. Közgazdasági és Jogi Kiadó*.
-
- Weitzer, R. (1991). Prostitutes' Rights in the United States: The Failure of a Movement. *The Sociological Quarterly*, 32(1), 23–41. <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.1991.tb00343.x>
-
- Welch, R., & Zhao, R. (2022). An epidemic of virtue: a review of social work's complicity in "prostitution" interventions. *Affilia*, 38(2), 206–223. <https://doi.org/10.1177/08861099221133373>
-
- Williams, R. (2022 [1973]). Alap és felépítmény a marxista kultúraelméletben. *Fordulat*, 30, 41–64.
-
- Younis, L. (2024). Sex Work is Work: Feminist Theory and the Fight for Decriminalization. *Al-Raida*, 48, 43–52.
-
- Zetkin, C. (1934 [1925]). *Lenin on the Woman Question*. International Publishers.
-
- Zheng, T. (2009). *Red lights: The lives of sex workers in postsocialist China*. University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/9780816668205>
-

Osztálykoalíció a demokrácia ellen

Mikus Áron Ferenc
ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola
mikusaron22@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-01-06>

A tanulmány a kortárs autoriter és jobboldali populista tendenciák politikai gazdaságtani értelmezésére tesz kísérletet. Kritikával illeti a képviselet válságára épülő magyarázatokat, valamint az azokra alapozott baloldali populista politikai kísérleteket. A világrendszer-elemzés segítségével rámutat, hogy az USA-hegemóniaciklus hanyatlásával együtt járó profitabilitási válság következtében fenntarthatatlanná váltak a nagyobb profitrészesedés kiharcolására fókuszáló baloldali stratégiák. Továbbá Polányi Károly, valamint az ő elméleti keretét kiegészítő Eva von Redecker mentén megmutatja, hogy milyen logikák mozgatják a jobboldali autoriter projekteket támogató osztályfrakciókat, melyeket az köt össze, hogy a ciklus hanyatlásának köszönhetően elvesztették a korábbi relatíve előnyös pozíciójukat a felhalmozási rezsimben.

Kulcsszavak: jobboldali populizmus, a képviselet válsága, világrendszer-elemzés, Polányi Károly, junior partnerek

Class coalition against democracy

This paper offers a political-economic interpretation of contemporary authoritarian and right-wing populist tendencies. It critiques explanations centered on the crisis of representation, as well as the left-wing populist projects built upon such interpretations. Drawing on world-systems analysis, the study argues that the profitability crisis associated with the decline of the U.S. hegemonic cycle has rendered left-wing strategies focused on securing a larger share of profits increasingly unsustainable. Furthermore, building on the work of Karl Polanyi and Eva von Redecker's extension of his theoretical framework, the paper demonstrates the social logics that motivate the class fractions supporting right-wing authoritarian projects. What unites these groups is that, as a consequence of the hegemonic cycle's decline, they have lost their relatively advantageous positions within the regime of capital accumulation.

Keywords: right-wing populism, crisis of representation, World-systems analysis, Karl Polányi, junior partners

Bevezető

Jelen tanulmány célja, hogy a jelenlegi autoriter tendenciák (amelyeket a publicisztikában leginkább „jobboldali populizmus”-nak neveznek [Tamás, 2017]) bevett értelmezéseinek kritikáját adja. Olyan tendenciákét, mint például Donald Trump kormányzása, az *Alternative für Deutschland* (AfD) vagy a *Rassemblement National* térnyerése. A mainstream politológia „balszárnyához” tartozó *képviselési válság*-értelmezés egyfajta naiv osztályelemzés, mely a szélsőjobboldali pártok felemelkedését a globalizáció veszteségeinek, a munkások baloldali pártoktól történő elfordulásaként értelmezi és ennek okaként azt nevezi meg, hogy e pártok a neoliberális konszenzus részesévé váltak. Ez a szöveg a világrendszer-elemzés, valamint Polányi Károly – illetve az ő elméleti keretét kiegészítő Eva von Redecker – nyomán amellettt érvel, hogy a fent említett tendenciák az amerikai hegemoniaciklus 1970-es évek óta tartó lejtmenetének következményeként értelmezhetők. E folyamat során a tőkefelhalmozás biztosítása érdekében az uralkodó osztályok kénytelenek voltak felrúgni a fordista osztálykonszenzust, és a válság mélyülésével párhuzamosan egyre több csoportot zártak ki a demokratikus folyamatokból. Értelmezésem szerint a szélsőjobboldali politikákban nem a munkásoké, hanem bizonyos tőkefrakcióké a főszerep, amelyek kompenzációs mechanizmusokkal integrálják a középosztályt és a munkásság bizonyos szegmenseit a hegemoniaciklus első, felívelő fázisához képest autoriterebb eszközökkel élő tőkefelhalmozásba. Az elemzés az autoriter politikák valódi osztálykaraktere mellett arra is rámutat, hogy a gazdasági lejtmenet miatt a demokratikus és baloldali politikák nem hagyatkozhatnak a ciklus első felében, a „demokratikus kapitalizmus” évtizedeiben bevett stratégiákra – melyek a profit elosztása köré szerveződtek –, hanem a tőkés logikát meghaladó, a középosztályt integrálni képes politikai (meg gazdasági és társadalmi) ajánlattal kellene előállniuk.

A tanulmány elején a munkásság szavazói magatartásának, a baloldal gyengülésének, illetve az autoriter jobboldal megerősödésének elemzéseit tekintem át. A következő részben a demokratikus kapitalizmus válságát a fordista felhalmozási rezsim kimerülése fényében elemzem, amellettt érvelve, hogy az újraelosztási követelések a világgazdasági folyamatok következtében fenntarthatatlanná váltak. Ezután Polányi Károly (1986 [1935], 2025 [1944]) fasizmusról szóló írásai mentén mutatom be, hogy a jobboldali autoriter politikák megjelenése hogyan függ össze a felhalmozási rezsim kimerüléséből fakadó válsaggal. Továbbá bemutatom, hogyan egészíti ki Eva von Redecker (2020) Polányi kettősmozgás-elméletét a kapitalista piaci logika mellett a tulajdoni paradigma logikájával, és ebből kiindulva a csoportok elleni gyűlöletet politikai gazdaságtani keretben elemzem, olyan kompenzációs mechanizmusként értelmezve azt, amely a felhalmozási

rezsim (relatív) vesztesiet is képes integrálni a rendszerbe. Végül Silver és Slater (1999) junior partnerek fogalma segítségével amellezt érvelek, hogy habár a munkásság egy részét sikeresen képesek mobilizálni az autoriter jobboldali projektek, ennél sokkal fontosabb, hogy miként mobilizálja a nagytőke bizonyos frakciója a kis- és középvállalkozásokat a „családi vállalkozás” ideológiája mentén.

A munkások elárulása és a jobboldal felemelkedése

Donald Trump 2016-os megválasztásakor több ezren osztották meg a különböző közösségimédia-felületeken Richard Rorty amerikai filozófus 1998-as jóslatát arról, hogy ha a baloldal továbbra is a kulturális kérdéseket részesíti előnyben a „valódi politikával” szemben és nem védi meg a munkahelyeket, illetve a bérek vásárlóerejét, akkor „valami el fog történni” (Rorty, 1998). Ezt a törést vélték sokan felfedezni abban, hogy a korábban a demokrata párt törzsszavazóinak számító munkások közül sokan átszavaztak a republikánus párt elnökjelöltjére (Milkman, 2018; Morgan & Jiwon, 2018). Kommentárok, és tanulmányok sora született ezt követően arról, hogy a globalizáció és modernizáció (pl. automatizáció) vesztesének tartott munkásság támogatása magyarázza a Brexitet, Trump megválasztását, valamint az olyan európai (szélső)jobboldali pártok előretörését, mint az AfD, vagy a Rassemblement National (Milner, 2021; Debus & Traunmüller, 2026).

A munkásság elpártolásának okát sokan a Rorty által is felvetett problémában látták, miszerint a baloldali, szociáldemokrata pártok elfogadták a neoliberálismust, és ezáltal a gazdaságpolitikájuk jobbra tolódott (Karreth & et al., 2013; Abou-Chadi & Wagner, 2018), illetve az elosztási kérdések (milyen legyen az állami újraelosztás, vagy a profitrészesedés) helyett – vagy mellett, de egyre nagyobb hangsúllyal – a különböző kulturális, elismerési, azaz identitáspolitikai ügyeket tűzték zászlajukra (Oesch & Rennwald, 2018; Rennwald, 2020; Grant & Evans, 2024). Ezzel a munkásság helyett a városi értelmiségi középosztályt szólították meg (Rennwald & Evans, 2014; Gethin & et al., 2022). A kereslet-kínálati megközelítések a választók meglévő preferenciájából (kereslet) és a pártok politikai programjából (kínálat), illetve ezek találkozásából – vagy éppen annak hiányából – vezetik le a pártok sikerességét. Ennél átfogóbb, strukturális szempontokat is vizsgáló elemzést adnak a képviselőlet válságát hangoztató szerzők, mint Chantal Mouffe (2018), Ernesto Laclau (2005), vagy Peter Mair (2023 [2013]), akik általában beszélnek a képviselőlet kiüresedéséről, amely abban érhető tetten, hogy a politikai intézmények, például a pártok, fokozatosan elvesztették a társadalmi beágyazottságukat, és a választók igényeinek, követeléseinek képviselőlete, végrehajtása helyett a neoliberális

konszenzus végrehajthatóvá váltak. Ezen érvelés szerint tehát a jobboldal előretörése azzal magyarázható, hogy valódi osztálypolitikát folytató baloldal hiányában a globalizáció és a (progresszív) neoliberalizmus (vö. Fraser, 2017) elleni lázadás egyetlen lehetősége a jobboldali pártokra leadott protesztszavazat.

Ezen diagnózisok alapján a probléma megoldását sokan abban látták, hogy a baloldalnak újra napirendjére kell tűznie az elosztási kérdéseket, és képviselnie a munkásság érdekeit. Erre tett kísérletet például Corbyn (Mouffe, 2018), illetve Sanders (Abraham, 2020) kampánya a 2010-es évek végén, felemás sikerrel (Dar, 2024). Ez gyakran párosult a kulturális kérdések mellőzésére tett felszólításokkal („újraelosztást elismerés helyett, osztálypolitikát identitáspolitiká helyett”), vagy konkrétan ezekben a kérdésekben konzervatív pozíció felvételével. Ez utóbbira volt remek példa Sahra Wagenknecht 2024-ben zászlót bontó pártja (*Bündnis Sahra Wagenknecht* – BSW), amely többek között azt ígérte, hogy visszacsábítja a munkásokat az AfD-től (Wagenknecht, 2024). Ebben azért is bíztak többen, mert úgy gondolták, hogy a kínálati oldalon hiányzik egy kulturális kérdésekben jobboldali, gazdasági kérdésekben baloldali párt, amely a konzervatív munkások számára kínál képviseletet (Aspelund et al., 2013; Hillen & Steiner, 2020; Herold & Otteni, 2026). Azonban Wagenknecht projektje nem csak, hogy képtelen volt kifogni a szelet az AfD vitorlájából, amely 2026 júniusában a közvélemény-kutatások mérései alapján stabilan 25% feletti támogatottsággal áll az első helyen, de a szövetségi parlamentbe se jutott be 2025-ben, és jelenleg is 5% alá mérik. A BSW sikertelensége mellett Abou-Chadi és Wagner (2020) elemzése is rámutat, hogy baloldali pártok számára nem elég pusztán átvenni a jobboldal álláspontjait kulturális kérdésekben, ugyanis az eredményeik alapján azok a szociáldemokrata pártok, amelyek így tettek, még rosszabbul is szerepeltek a választásokon.

Ezek alapján mind a képviselet válságára adott baloldali populista kísérletek, mind a kereslet-kínálati megközelítés empirikus tesztjeként működő Wagenknecht-projekt sikertelensége kapcsán felmerül a kérdés, hogy az új jobboldali autoriter tendenciák előretörését valóban pusztán a képviselet hiánya magyarázza-e, illetve hogy a munkásság baloldali mobilizációjához elegendő-e az újraelosztási kérdésekre koncentrálni?

A kapitalizmus ciklusai és az újraelosztás korlátai

Az alábbi fejezetben azt mutatom be, hogy melyek azok a globális gazdasági folyamatok, amelyek következményeként a munkásságról, mint a „globalizáció veszteseiről” beszélhetünk, illetve amelyek a képviselet válságának strukturális okaiként szolgálnak.

Ezen folyamatokat bemutatva világossá válik, hogy a munkásság politikai ereje, illetve a (nagyobb) újraelosztást célzó politikák a tőkefelhalmozás strukturális átalakulásának következményeként elvesztették az anyagi alapjukat.

A válság ciklikussága

Meg kell értenünk, hogy a „nyugati” világban, avagy a centrumországokban (vö. Wallerstein, 2010) a munkásság politikai erejének gyengüléséhez vezető folyamatok nem egyszeri jelenségek, hanem a kapitalizmus hosszú 16. századdal kezdődő történetét ciklikusan végigkövető történések. A világrendrendszer-elemzés hagyományához kapcsolódó Giovanni Arrighi (1994) négy felhalmozási ciklust azonosított a modern kapitalista világrendszer történetében, melyek mindegyikének esetében egy hegemon szereplő gyakorolja a kontrollt a felhalmozás megszervezése felett. Erre azáltal képes, hogy sikeresen tudja a felhalmozásban résztvevő, különböző pozíciókat elfoglaló – tehát eltérő érdekekkel rendelkező – szereplőket integrálni az adott rezsimbe. Az első ilyen hegemoniaciklus a genovai, amely során genovai bankárok a Földközi- és Fekete-tengeri kereskedelem finanszírozása, illetve ellenőrzése, majd a spanyol birodalmi expanzió hitelezése révén képesek jelentős tőkét felhalmozni. Ám a kereskedelem bővülésével és az expanzió korlátjainak elérésével a genovai bankárok már nem képesek a saját irányításuk alatt megtérülő befektetéseket eszközölni. A második, 17. században kezdődő ciklusban a Holland Köztársaság nem csak finanszírozza, hanem maga hozza létre a globális kereskedelmi rendszert, amelynek a felügyelete által kereskedelmi monopóliumra tesz szert. Az árukereskedelemből származó profitot a (szintén) holland pénzügyi infrastruktúrán – különösen az amszterdami tőzsdén és hitelrendszeren – keresztül fektetik be újra. Hiába sokkal kiterjedtebb a kereskedelem a genovai ciklushoz képest, a holland ciklus alatt is korlátokba ütközik, és eléri azt a szintet, amikor már nem tud olyan mértékben növekedni, hogy kellő mértékű megtérülést biztosítson a felhalmozott tőke számára, annak újrabefektetése által. A 18. századól a tőke ezért Nagy-Britanniába menekül, amely a gépesített ipari termelésnek köszönhetően már nem csak kereskedelmen, hanem az árutermelés megszervezésén keresztül is képes profitra szert tenni – miközben ezeket katonai és pénzügyi fölényével uralja is. Azonban ahogy Németország, Japán és az Egyesült-Államok iparának felzárkózásával a brit ipar elveszti technológiai fölényét, úgy nő a nemzetközi verseny, és ezáltal csökken a befektetett tőke megtérülése. A jelenlegi hegemon, az Egyesült Államok felemelkedésekor új módon képes megszervezni a termelést: a tömegtermelés és tömegfogyasztás összekapcsolásán alapuló fordizmus mentén, miközben katonai ereje és a dollár világpenzzé válása által a globális termelést is képes érdekei szerint alakítani.

A brit hegemoniaciklushoz hasonlóan azután az amerikai ciklusban is hanyatlásnak indul a profitráta, amikor a német és japán ipar fejlődésének eredményeként az amerikai termelési modell általánossá válik, és telítődnek a nemzetközi piacok.

Arrighi (1994) e ciklusok vizsgálata alapján megkülönböztet felívelő, expanziós, valamint hanyatló és finanszírozási fázisokat. Megállapítása szerint a hegemoniaciklusok kezdeti, felívelő fázisában a tőke a termelési és kereskedelmi ágazatokba áramlik, és az adott ciklusra jellemző felhalmozási infrastruktúra – szervezeti vagy materiális – kiépítése történik. A ciklus felívelő szakaszában, ahogy azt láthattuk, ezek a befektetések magas megtérülést eredményeznek a tőke számára, ami még több befektetést eredményez. Ennek megfelelően a felhalmozás a $P - \dot{A} - P'$ (tehát: pénz – áru – pénz') képlettel írható le (vö. Marx, 1967 [1867], pp. 142–149). Az adott ciklusra jellemző struktúrák azonban idővel túlterhelődnek, így az anyagi körforgásba történő befektetés már nem jár akkora megtérüléssel, mint korábban, ezért a tőke a pénzpiacokra menekül. Ezt nevezi Arrighi finanszírozási fázisnak, amely során a $P - P'$ (pénz – pénz') képlet érvényesül. Tehát a tőke különböző pénzeszközökbe fektet, és a korábban felhalmozott vagyon koncentrálódik. Ez a fázis addig tart, ameddig a tőke nem talál újabb anyagi megtérülési lehetőséget, amit az adott ciklusra jellemző anyagi infrastruktúra és társadalmi formák pusztulása előz meg. Ez történt a brit hegemoniaciklus hanyatlása során is: a tőke először a pénzpiacokra, majd az Egyesült Államokba vándorolt, amely a második világháború pusztítása után képes volt a fordizmus logikájának megfelelően újjászervezni globális felhalmozási rezsimet – így ismételt magas megtérüléssel kecsegtető befektetési lehetőséget biztosítani a tőke számára.

A demokratikus kapitalizmus válságának elnapolására tett kísérletek

A fordizmus, avagy az USA-hegemoniaciklus expanzív fázisa a vállalatvezetési és technológiai innovációk által biztosított méretgazdaságosság következtében létrejött tömegtermelésen, valamint az annak felfevőpiacául szolgáló tömegfogyasztáson alapult. (Ilyen innováció volt a tudományos menedzsment, amelyben a tulajdonos és a vezető pozíciója elválik, a futószalag-termelés, illetve a standardizáció.) A tömegtermelés nem csak kiemelkedően magas profitabilitást tett lehetővé, hanem a munkások profitrészesedése által bérnövekedést is, ami a tömegfogyasztás alapjává válhatott, tovább ösztönözve a termelést. Ennek köszönhetően a termelés növekedése egyaránt előnyös volt a munkásság (magasabb bér, stabil munkahely) és a tőke (magasabb eladási számok, nagyobb profit) számára. Az állam a fordista osztálykonszenzus stabilitásának fenntartása érdekében olyan szabályozási környezetet teremtett, amely kivette a vállalatok közvetlen ellenőrzése alól

a kollektív bérpolitikát, így állami felügyelet és koordináció mellett tárgyaltak egymással a monopolvállalatok képviselői és a szakszervezeti konföderációk (Geröcs, 2021, pp. 16–17). Ezt a munka, a tőke és a jóléti állam közötti kompromisszumon alapuló politikai-gazdasági berendezkedést nevezi Wolfgang Streeck (2012, 2013) demokratikus kapitalizmusnak.

A profitrészesedés által lehetővé tett tömegfogyasztástól hajtott tömegtermelés a fordizmus belső ellentmondását hordozta magában: a méretgazdaságosság fenntartásához folyamatosan bővülő keresletre volt szükség, de az ehhez szükséges béremelést egy idő után csak a profitabilítás kárára lehetett volna megvalósítani. Így már a második világháború előtt megjelennek a gazdaság telítődésének, valamint a túlzott felhalmozásnak a jelei. A tőkefeleslegest ekkor még felszívták az infrastrukturális beruházások (vasútépítés, autópályaépítés, urbanizáció) (Baran & Sweezy, 1966, pp. 218–238, idézi Geröcs, 2021, p. 20). Az 1929-es túltermelési válságot azonban már csak állami beavatkozással lehetett kezelni: az elmaradó belföldi keresletet elsősorban az állami keresletösztönző beruházások pótolták, amelyek a válság kezelésére elfogadott New Deal után is szerves részét képezték a fordista modellnek. A hadiparnak biztosított megrendeléseknek (katonai keynesianizmus [Reuschlein, 2017]), valamint az állami infrastrukturális beruházásoknak és egyéb keresletösztönző intézkedéseknek köszönhetően a nagyvállalatok képesek voltak tovább növelni méretgazdaságosságukat, és ezáltal javítani a termelékenységüket, miközben a technológia innovációt is felgyorsították (Geröcs, 2021, pp. 20–24). A második világháború után a nemzetközi kereskedelem és pénzügyi rendszer megformálásában az Egyesült Államok vezető szerepet töltött be. A háborús újjáépítés és gazdasági fejlesztés finanszírozásáért felelős Világbank, a nemzetközi pénzügyi rendszer likviditását biztosítani hivatott Nemzetközi Valutaalap (IMF), valamint az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT) szabályozták a globális pénzügyi és kereskedelmi rendszert. Tevékenységük nyomán megnyíltak a nemzetközi piacok az Egyesült Államok monopolkapitalista cégei számára, ezáltal további keresletet biztosítva számukra, ami újabb módon volt képes stabilizálni a fordista felhalmozási rezsimet (Geröcs, 2021, pp. 26–30).

A rezsím belső ellentmondásait a nemzetközi piacok megnyitása azonban csak ideiglenesen tudta kiküszöbölni. Ugyanis az 1970-es évektől datálható gazdasági lassulás a termelői ágazatok válságának következménye volt. A válság kínálati oldali értelmezése szerint a termelés hatékonysága érdekében növekvő standardizáció miatt a technológiai újítások elvesztik monopoljellegüket, hiszen több vállalat számára lesznek elérhetőek a technológiák. A monopolelőny elvesztése miatt lelassul a méretgazdaságosság növekedése, miközben a standardizáció miatt tovább növekszik a munkatermelékenység, ezáltal a vállalatok profitabilitása jelentősen csökken. A keresleti oldali magyarázatok a termelési folyamatokkal szemben elsősorban a belső, majd nemzetközi piacok túltelítődésében

látják a profitabilitás csökkenésének okát (Geröcs, 2021, pp. 41–43). Mindezek miatt a felhalmozott tőkét már nem lehetett kellő megtérülés mellett a termelő ágazatokba (iparba) fektetni, így az a pénzpiacokra menekült, csökkentve a beruházások számát. Továbbá mivel csökkent az elosztható profit, a vállalatok a nyereség megőrzése érdekében csökkentették kiadásait, ami egyrészt a béremelkedés lassulásához, másrészt a termelés rugalmasításához, a költségeknek a kisebb vállalatokra, államra, társadalomra hárításához vezetett (Geröcs, 2021, pp. 43–61).

Miután a modell gazdaságilag fenntarthatatlanná válik, a demokratikus kapitalizmus alapjául szolgáló háromoldali (munka, tőke, állam) kompromisszumból a tőke egyoldalúan kiszáll. Nem véletlenül nevezi David Harvey (2003; 2005) az ekkor kezdődő neoliberalizmust a tőke ideológiai offenzívájának a munkásosztály második világháború utáni vívmányaival szemben. Wolfgang Streeck (2012; 2013) elemzése azt vizsgálja, hogyan próbálták mindezek ellenére a nyugati államok fenntartani a társadalmi békét, vagyis az állam és a munka közti kompromisszumot. Az 1970-es évektől a termelő ágazatok növekedésének lassulását azáltal kezelték, hogy hagyták elszállni az inflációt. Ennek köszönhetően elkerülhetővé váltak a leépítések, és a szakszervezetek az ekkor még meglévő erejüknek köszönhetően képesek voltak kiharcolni a vásárlóerejét megőrző bért. Az infláció kezdetben inkább a hitelezők és pénzeszközökkel rendelkező csoportok számára volt hátrányos, végül a munkások számára is hátrányossá vált a tőkések költségsökkentéseinek köszönhetően (Streeck, 2012, pp. 79–80). Az egyik ilyen próbálkozás az új kommunikációs technológiák és szállítmányozás költségeinek csökkenése által lehetővé vált kiszervezés (outsourcing), amely során a termelést alacsonyabb bérköltségű és gyengébb vagy nem is létező szakszervezetekkel rendelkező országokba helyezték át (Harvey, 1989, pp. 147–156). Az outsourcing által véghez vitt *térbeli kiigazítás*, a következményeként lezajló dezindusztrializáció, valamint az infláció megszüntetése – mely immár széles társadalmi támogatottságnak örvendett – érdekében végrehajtott kamatemelés („Volcker-puccs”) a világválság óta nem látott mértékű munkanélküliséghez vezetett. Ezen folyamatok a szakszervezetek alkupozícióját is nagymértékben rombolták (Streeck, 2012, p. 80). A lassuló gazdasági növekedésnek és az infláció megszűnésének következtében éppen akkor csökkent az állam adóbevétele, amikor a munkanélküliek számának emelkedése miatt jelentősen megnöttek a szociális kiadások. Ennek feloldására ideig-óráig alkalmas volt az államadósság elengedése – ami a munkaerőpiacról a politikai szférába helyezte át a tőke és munka közti elosztási konfliktust. Ez a (viszonylag alacsony) alacsony kamatszint miatt volt lehetséges, azonban a hitelezők és a pénzpiacok apadó bizalma miatt ez sem jelentett fenntartható megoldást. A további eladósodás megállítása és a fiskális fegyelem helyreállítása

érdekében az államok kénytelenek voltak oly mértékben hozzányúlni kiadásaihoz, hogy az „a jóléti állami [a]ddig ismert formájának” végét jelentette (Streeck, 2012, pp. 82–84). A jóléti állam leépítéséből származó sérelmek kompenzációjának érdekében a kamatláb alacsonyan tartásával a társadalom számára könnyen hozzáférhető hiteleket biztosítottak. Így az eltűnő állami szolgáltatások és a reálbérek csökkenése miatt a kölcsönfelvétel vált a jólét fenntartásának legtöbbek számára elérhető módjává. Az új megoldás központi eleme tehát az állam eladósodása helyett az egyén eladósodása – ezt privatizált keynesianismusnak is nevezik (vö. Crouch, 2009). Ahogyan Silvia Federici (2018) rámutat, az új rendszerben sokak számára már az élet újratermeléséhez szükséges alapvető javak és szolgáltatások is csak eladósodással érhetők el, például a lakhatás lakáshitel, az oktatás diákhitel segítségével. Federici arra is felhívja a figyelmet, hogy – tömegessé váló – adószpozícióból lényegesen nehezebb a tőkével szembeni érdekérvényesítés, mert míg a munkások kollektívan állnak szemben a munkáltatóval, addig az adósok egyénenként a hitelezővel. Ezzel egyidőben a pénzpiacok deregulációjának köszönhetően lehetővé vált a (jelzálog)hiteleken alapuló pénzügyi eszközökkel történő kereskedés, ami újabb módot biztosított a tőkefelhalmozásra (Streeck, 2012, pp. 84–86).

A 2008-as pénzügyi válság következtében az államok még inkább eladósodtak, annak érdekében, hogy meg tudják menteni azokat a pénzintézeteket, amelyek „túl nagyok ahhoz, hogy bukni hagyják őket”. Ennek köszönhetően az államok olyan mértékben váltak kitetté a pénzintézeteknek, hogy már nem engedhetik meg maguknak, hogy fiskális politikájuk kialakításába beleszólást engedjenek az állampolgároknak, aminek következményeként kénytelenek voltak kiüresíteni a demokráciát, ezáltal még tovább rombolva a társadalom érdekérvényesítő képességét (Streeck, 2012, pp. 88–96, 2013).

A fordizmus által lehetővé tett osztálykonszenzust, a demokratikus kapitalizmust követő neoliberalizmus nem pusztán a pénzügyi tőke, illetve a neokonzervatív politikusok, mint Ronald Reagan és Margaret Thatcher ténykedésének eredménye, hanem a fordista felhalmozási rezsim kimerülésére adott válasz. Ezáltal a profitabilitási válságra adott reakcióként létrejövő, és a neoliberális konszenzus éveit alatt megszilárdult intézményi berendezkedések nem számolhatók fel pusztán azáltal, hogy a fenntarthatatlanná vált fordista rezsim alatt bevett baloldali politikákhoz próbálunk visszatérni.

Válság és autoriter jobboldal

Az előző fejezetben bemutattam, hogy mely strukturális folyamatok vezettek a profitabilitási válságon keresztül a „képviselet válságához”, amelyek az USA-hegemóniaciklus

válságát jelölik. A következő fejezetben arra teszek kísérletet, hogy a jelenlegi (szélső) jobboldali előretörést, illetve a felerősödő autoriter tendenciákat, a brit hegemoniaciklus válsága során végbement folyamatok mentén értelmezzem.

Polányi Károly és a fasizmus politikai gazdaságtana

Ebben a kísérletben elsősorban Polányi Károlyra támaszkodom, aki *A nagy átalakulás* című könyvében (2025 [1944]), valamint fasizmusról szóló egyéb írásaiban (1986 [1935], 1986 [1934]) bemutatja, hogyan ágyazott meg a kapitalizmus válsága a fasizmusnak. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a jelenlegi jobboldali populista, autoriter pártok és kormányok tevékenysége kapcsán finoman szólva sincs konszenzus arról, hogy azok fasisztának tekinthetők-e, illetve, ha igen, akkor milyen előtaggal (poszt-, neo-, proto-) (Berezin, 2019; Traverso, 2019). A következőkben ezért nem a fasizmus fogalmi határainak meghatározására teszek kísérletet, hanem arra, hogy bemutassam: a Polányi által azonosított fasiszta válságkezelési logika központi elemei a jelenlegi válságra reagáló kortárs autoriter jobboldali politikákban is felismerhetők.

Polányi (2025 [1944]) érvelése szerint a fasiszta politika a demokrácia végleges eltörlésére tett kísérlet, amely a piaci társadalom inherens feszültségére vezethető vissza. A feszültség a gazdaság társadalmi beágyazottságának felszámolásából, illetve a politika és a gazdaság szférájának mesterséges szétválasztásából adódik. A szétválasztás mesterséges mivolta leginkább a fiktív áruk fogalmán keresztül érthető meg: annak érdekében, hogy elterjedhessen a gépesített ipari termelés, amely magas tőkeigénye miatt jelentős kockázattal járt a tőkések számára, elengedhetetlenné vált, hogy a termeléshez szükséges javak – a munkaerő, a föld és pénz – piaci mechanizmusok révén áruként elérhetővé váljanak. Erre azért volt szükség, mert a megtermelt áruk értékesítése – így a befektetés megtérülése is – a piactól függött. Ennek megfelelően a tőkésnek képesnek kellett lennie arra, hogy az árupiacok alakulásához igazodva rugalmasan vonjon be a termelésbe tet-szőleges mennyiségű földet, munkaerőt és tőkét, illetve szükség esetén megváljon ezektől. Ehhez azonban először fel kellett számolni a társadalom védelmére addig hozott feudális törvényeket és szokásokat. Ez a folyamat veszi kezdetét Angliában a 16. században induló, majd a 18. században felgyorsuló bekerítéssel, melynek során a közösségi használatú földeket (*commons*) kizárólagos magántulajdonná tették. Ezáltal a föld egyre inkább piaci forgalomba hozható terméké vált, de ami ennél is fontosabb: a paraszti népesség jelentős részét megfosztották addigi megélhetése egyik alapjától. Az így létrejövő vidéki szegénység jelentős részét azonban még nem voltak képesek felszívni a városok gyárai, ezért a 18. század végén a segélyezésükre létrejön a korábbi szegénytörvényeket kiegészítő

Speenhamland-rendszer, amely a kenyér árához és a családméretehez igazodó támogatással egészítette ki az emberek keresetét, így mindenki számára biztosítva az életben maradáshoz szükséges minimumfeltételeket, függetlenül attól, hogy az illető mennyit és mit dolgozott. Aztán az egyre gyorsuló iparosodás munkaerőigényére, valamint a Speenhamland-rendszer negatív társadalmi hatásaira adott válaszként a 1834-es új szegénytörvénnyel (*New Poor Law*) felszámolják ezt a támogatási rendszert, sokkal szigorúbbá és munkaalapúvá teszik a segélyezést. Ezáltal sikerült áruvá tenni a munkaerőt, a földet és a pénzt is, melyeknek az árát a piaci logikának megfelelően az irántuk támasztott kereslet, valamint a mennyiségükből következő kínálat határozta meg. Azonban, ahogyan Polányi (2025 [1944], pp. 154–158) is rámutat, a munkaerő valójában ember, a föld valójában természet, a pénz pedig valójában vásárlóerő, ennél fogva a piaci mechanizmusok nem pusztán árakra gyakorolnak hatást, hanem a természet és a társadalom szövetére is. Ugyanis ha leesik a munkaerő ára, tehát csökken a bér, vagy egyenesen nincs rá szükség, és a munkás munkanélkülivé válik, akkor az éhhalál fenyegeti. Épp emiatt a piaci logika terjedésével egyidejűleg megjelent egy ellenmozgás is, amely a társadalom és a természet önvédelme érdekében különböző eszközökkel beavatkozott a piaci mechanizmusokba. Ennek érdekében jöttek létre a szakszervezetek, munkáspártok és a különböző jóléti intézmények. (A rendszer ironiája, hogy mivel a pénz értékét is az iránta támasztott kereslet határozta meg, ezért a termelővállalkozások – tehát a kapitalista termelés – érdekében is be kellett avatkozni a pénzpiacokba.)

A profitabilitási válság megérkezésekor a tőke számára az ilyen jellegű intervenciók egyre problémásabbak, miközben a munkások számára ugyanezek egyre nélkülözhetetlenebbek a megélhetéshez. A tőke tehát mindent megtesz, hogy kiszorítsa a politikát a gazdaság szférájából, ezáltal elszabadítva a piac társadalomra káros hatásait. A politika eközben gyakran annak az iparnak a szükségleteit figyelmen kívül hagyva avatkozik be a gazdaságba, amelynek teljesítményétől a teljes társadalom megélhetése függ. Polányi ezt így foglalta össze:

Bonyolult társadalom nem lehet meg funkcionáló, politikai természetű törvényhozó és végrehajtó hatalom nélkül. A csoportérdekeknek azok az összeütközései, amelyek az ipar vagy az állam szerveinek megbénulását – bármelyikét vagy mindkettőt – eredményezték, közvetlen veszélyt jelentettek a társadalomra. A húszas években mégis pontosan ez volt a helyzet. A munkás elsáncolta magát a parlamentben, ahol számaránya súlyt adott neki, a tőkések erődítménnyé változtatták az ipart, hogy onnan parancsolgassanak az országnak. [...] Az iparbárok eltérítették a népet a saját szabadon választott urai iránti hűségtől, míg a demokratikus testületek hadat viseltek az ellen az ipar ellen, amelytől mindenki megélhetése

függött. Végül elérkezett a pillanat, amikor mind a gazdasági, mind a politikai rendszert a teljes megbénulás fenyegette. Félelem kerítette hatalmába a népet, és olyanok kezébe került a vezetés, akik könnyű kiutat kínáltak, bármi legyen is a végső ára. Megérett az idő a fasiszta megoldásra. (Polányi, 2025 [1944], p. 269)

A fasiszta megoldás célja Polányi (1986 [1935]) szerint az, hogy a gazdaságot mindennemű társadalmi kontroll alól kivonják, úgy, hogy annak még a lehetőségét is teljesen felszámolják. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha a politikai szférában is felszámolják a demokráciát, és annak esélyét, hogy emberek egymást egyenlőnek tekintve, közösen hozzanak meg döntéseket. A fasiszta ideológiája ezt a célt tükrözi vissza, amikor a társadalmat nem személyek közti kapcsolatként, hanem önjáró entitásként feltételezi, amely nem más, mint a kapitalizmus, különböző iparágakba szervezve. Polányi meglátása szerint ezt az önműködést két eltérő logika hivatott biztosítani, melyek közt a fasiszta gondolkodás folyamatosan ingadozik. Az egyik a totalitás, amely posztdiszkurzív módon az eszme megkérdőjelezetlen követésén alapszik, a másik pedig a vitalitás, ahol prediszkurzív módon a kultúrától megtisztított ösztön biztosítja a megfelelő cselekvést.

Polányi aktualitása

A következő fejezetben mellett érvelek, hogy habár számottevő különbségek figyelhetők meg a brit hegemoniaciklus – amelyet Polányi vizsgált – és az USA-hegemoniaciklus között, a fent bemutatott elméleti keret a jelenlegi válság elemzésére is alkalmas.

Az elmélet kortárs használata kapcsán már az is felvethetne kérdéseket, hogy Polányi maga is arra számított, hogy miután a gazdasági liberalizmus az 1940-es években vereséget szenvedett, a válságot okozó önszabályozó piac nem tér vissza többé: „az utókor minden bizonnyal azt tartja majd, hogy korunk volt tanúja az önszabályozó piac kimúlásának” (2025 [1944]), p. 167). Michael Burawoy (2026 [2013]), illetve Giovanni Arrighi és Beverly Silver (2008 [2003]), elemzései azonban meggyőzően mutatják be, hogy a piacosítás és az azzal szemben beinduló társadalmi önvédelem szembenállásán alapuló, Polányi-féle „kettős mozgás” elmélet napjaink folyamatainak elemzésére is használható.

Burawoy (2026 [2013]) Polányi alapján a piacosítás három hullámáról beszél: az első a 18. század elején indul, amikor, mint fentebb láttuk, a munka (fiktív) áruvá válik, és ezáltal a létrejöhet a piaca. A második hullám során, annak érdekében, hogy a nemzetközi kereskedelmet is a piaci logika dominálja, a valuták értékét az aranyhoz kötik, fixálva ezáltal az átváltási arányokat. Így azonban a pénz esetében is a piaci önszabályozás válik meghatározóvá. Ugyanis a pénz értékének meghatározása kikerül a társadalmi kontroll

alól (mert például a pénzkibocsátás lehetséges mértékét nem az állam szándékai, hanem az aranytartáléka határozza meg). Az 1973-as olajválság után induló harmadik hullám során – amely egybeesik a neoliberalizmus ideológiai győzelmével – a jóléti állam leépítése és a pénzpiaci korlátozások folyamatos feloldása által a munka és pénz egyre nagyobb mértékben válnak ismételten áruvá, ezáltal kitetté piaci mechanizmusoknak. (Mindezek mellett a harmadik hullám során a természetet is fiktív áruvá teszi a tőke, gondoljunk például a víz privatizációjára vagy a vetőmagok szabadalmi védelem alá helyezésére.)

Arrighi és Silver (2008 [2003]) ezeket a hullámokat a hegemoniaciklusok elméleti keretében értelmezik. Ahogyan fentebb láthattuk, a munkaerőpiac megteremtése annak volt az előfeltétele, hogy brit hegemoniaciklus expanzív szakaszában a kereskedelem mellett az ipari termelésnek köszönhetően az árutermelés megszervezésén keresztül is lehetővé váljon a tőkefelhalmozás. A ciklus finanszírozási szakaszának pedig a pénzt piaci mechanizmusok alá vonó aranystandard 1870-es évektől kezdődő elterjedése volt előfeltétele. Az aranystandard tette ugyanis lehetővé a nemzetközi kereskedelem volumenének jelentős emelkedését. Nagy-Britannia így a hajózási, kereskedelmi és biztosítási szolgáltatásainak, valamint közvetítő szerepének köszönhetően továbbra is olyan mértékben tudott tőkét felhalmozni (elsősorban a kereskedelem finanszírozása által), amely a német és az amerikai ipar fejlődése következményeként, az árutermelésen keresztül már nem volt lehetséges. Az USA-hegemoniaciklus expanzív fázisa, mint fentebb láthattuk, éppen a piacosítás ellenmozgásaként értelmezett fordista osztálykompromisszum által vált lehetségessé. Azonban – a brit hegemoniaciklushoz hasonlóan – a versenytársak felzárkózása miatt lassuló expanzió oda vezetett, hogy a további tőkefelhalmozást biztosító finanszírozási fázishoz ismét lehetővé kellett tenni a pénz piaci mechanizmusok vezérelte mozgását. Az Egyesült Államok ekként globális pénzügyi elosztóhellyé válva volt képes stabilizálni hegemon pozícióját. Azonban ezt már csak különböző társadalmi csoportok kárára tudta megtenni.

Juniorpartnerek, a globalizáció vesztesei

A következő fejezetekben bemutatom a csoportokat, amelyek e stabilizációs folyamat vesztesei voltak. Beverly Silver és Eric Slater (1999) osztályozása alapján egy adott felhalmozási rezsimben különböző társadalmi csoportok eltérő pozíciókat foglalnak el, annak megfelelően, hogy mekkora kontroljuk van a folyamatok alakítására, illetve, hogy milyen mértékben profitálnak a fennálló rendből. Három ilyen pozíciót különböztetnek meg: a hegemon szereplők, az elnyomottak, illetve a junior partnerek pozícióját. (Az adott csoportok pozíciója a ciklus folyamán változhat.) Az elnyomott pozícióban lévők számára

a rendszer kifejezetten hátrányos, nem áll érdekükben támogatni, a részvételüket ezért általában ki kell kényszeríteni. A junior pozíciót betöltők helyzete azonban – még ha ők nem is profitálnak akkora mértékben a rendszerből, mint a hegemon – elég előnyös ahhoz, hogy támogassák azt.

Az amerikai hegemoniaciklus expanzív szakaszában a monopolizációs vállalatok foglaltak el hegemon pozíciót, és például az ő beszállítóiként működő kis- és középvállalkozások, valamint a belső piacra termelő (kiskereskedelmi, építőipari stb.), helyileg beágyazott tőkések számítottak junior partnernek (Gerőcs, 2020, p. 24–26). Junior partner volt továbbá a transznacionálissá váló, exportra termelő monopolizációs vállalatok munkássága is, amely a pozíciója megőrzése érdekében maga is részt vett az Egyesült Államok hegemoniájának fenntartásában a nemzetközi szakszervezeti intézményrendszeren keresztül (Schuhrke, 2024).

Ahogy a finanszírozási jelensége ismétlődik ciklusról ciklusra, úgy a hegemonia válságára adott reakciókban is megfigyelhetünk mintázatokat. Ekkor ugyanis jellemzően felbomlanak a korábbi szövetségek, és gyakoribbá válik a politikai mobilitás, amit alapvetően az adott csoportok pozícióvesztése elleni harca motivál. Ugyanis az egyre inkább zéróösszegű játékmá válnak elosztási verseny, valamint a növekvő vagyonszűkülés idején a junior pozícióból kieső csoportok, az elnyomottak, és az élitek egyaránt igyekeznek az állam és a nemzetközi intézmények eszközeit a saját védelmükre, előnyükre felhasználni (Silver & Slater, 1999).

Különböző szövetségek kötődnek a harc során, és ezek nagymértékben befolyásolják a válságkezelést, ahogyan azt is, hogy milyen lesz az új rezsim. E szövetségkötések legtöbbször különböző ideológiák mentén történnek, amelyek gyakran még a csoportok tagjai számára is elfedik a (valódi) érdekeiket. Gagyai Ágnes (2019) *A válság politikái* című könyvében arra mutat példákat, amikor az értelmiségi, középosztálybeli csoportok az elnyomottakkal szövetséget keresve próbálnak baloldali megoldások mentén mobilitálni, legtöbbször a „nyugati” utolérését, az ország modernizációját sürgető jelszavakkal.

A fasizmus győzelmét a szocializmus fölött Polányi (1986 [1934], pp. 363–366) arra vezeti vissza, hogy munkássággal szemben a tőke képes volt összeegyeztetni saját érdekeit a parasztság és a kispolgárság érdekeivel, ezáltal vezető szerephez tudott lépni. Polányinál ez a megjegyzés kibontatlan marad, azonban – Arrighi és Gagyai inkább leíró megfigyelésével szemben – feltételezi az osztályharcban résztvevő proletariátusról és tőkéről, hogy képesek tudatosan megalkotott programok mentén osztálykoalíciókat építeni. Ahogyan Arrighi és Silver megjegyzi (2008 [2003], p. 40), Polányinak a valamely társadalmi osztály vezető pozícióba kerüléséről szóló elmélete számos analógiát hordoz Antonio Gramsci hegemoniaelméletével. A különbséget abban látják, hogy míg Gramscinál fontos szerepet

játszik az elnyomott csoportok kényszerek mentén történő integrálása, addig Polányi sokkal egységesebb társadalmat feltételez, amelynek egészét fenyegeti a piac, emiatt a különböző csoportok öntudatlanul is egyesítik erőiket a veszély elhárításának érdekében. Emiatt „[e]gyetlen szélsőségesen önző osztály sem tudja megtartani vezető szerepét, ha az adott társadalmi berendezkedés alternatívája nem a fejesugrás a teljes pusztulásba” (Polányi, 2025 [1944], p. 183, idézi Arrighi & Silver, 2008 [2003], p. 40). Arrighi és Silver (2008 [2003], p. 40) szerint a Polányi által emlegetett társadalmi összeomlások (fejesugrás a pusztulásba) gyakrabban következnek be annál, mint ahogy azt Polányi alapján feltételezhetnénk. Tehát Polányi vezetéselmélete, amely csak végveszély esetén teszi elképzelhetővé a más csoportok elnyomásán alapuló osztályuralmat, nem fenntartható. Mivel jelen tanulmányom tárgya az, hogy milyen tényezők miatt válnak bizonyos társadalmi csoportok az autoriter jobboldali projektek támogatóivá, ennek feltárásában Silver és Slater, valamint Arrighi elemzési kerete felismerhetővé teszi a társadalmi csoportok felhalmozási rezsimen belül elfoglalt pozícióját, és az abból, illetve annak változásából fakadó érdekeket. A Polányi és Gramsci elméletében jelenlévő integratív politikai program fogalma pedig megmutatja, hogyan képes egy adott osztály kényszer nélkül osztálykoalíciót létrehozni, amelyben a többiekénél előnyösebb, vezető pozíciót tölt be.

Csoportok elleni gyűlölet mint kompenzáció

A fasiszta, illetve jobboldali autoriter mozgalmakra jellemző rasszizmust Polányi a fasiszmus ideológiájának belső ellentmondásából vezeti le, és nem illeszti be a saját gazdaságtani keretébe. (Az előző fejezetben említett, a piaccal szemben egységes társadalom képébe valóban nehezen tűnik beleilleszthetőnek csoportok elleni gyűlölet.) A „faji” alapú megkülönböztetésnek szerinte az a funkciója a fasiszta ideológiában, hogy a nemzet fogalma beilleszthető legyen a nem egyének kapcsolatán, hanem a társadalom önműködését lehetővé tevő fentebb ismertetett logikákba. Ugyanis a vitalizmus általános antropológiai törvények megfogalmazására törekszik, míg a totalizmus az egész emberiségre vonatkozó objektív szellem létét feltételezi. Így egyik sem enged sok teret a nacionalizmus számára. A „faj” fikciója segítségével azonban a „nemzeten kívüliek” leválaszthatók az emberiségről, így rájuk nem vonatkozik sem az eszme, sem az általános antropológia törvények (Polányi, 1986 [1935], p. 324). Így a fasiszta projektekben megfigyelhető belsőellenség-kijelölés, illetve az *élettér* növeléséért indított háború (melyet más nemzetek, „fajok” ellen vívnak), is beilleszthetővé válnak az elméleti keretbe.

Eva von Redecker (2020) arra tesz kísérletet, hogy a kettős mozgás elméletét kiegészítve megmagyarázza a csoportok elleni gyűlöletet Polányi politikai gazdaságtani keretével.

Meglátása szerint a piaci mellett egy másik logika elterjedése is előfeltétele volt az ipari kapitalizmus térnyerésének. Az általa tulajdoniasítás (*propertization*) nevezett folyamat két dolgot foglal magába. Egyfelől az eredeti tőkefelhalmozás (vö. Marx, (1967 [1867], pp. 668–724; Federici, 2004) során nem csak az történt, hogy bizonyos javak gazdát cseréltek, és például az addig a közösséghez tartozó vagy általuk is használt közlegelők onnantól a tőkéshez tartoztak, hanem az is megváltozott, hogy mit jelent maga a tulajdonlás. Ugyanis az új, modern tulajdonfogalom teljes rendelkezési szabadságot biztosít a tulajdonos számára a tulajdon felett, beleértve ebbe annak visszaélészerű használatát, szélsőséges esetben elpusztítását is. Másfelől a tulajdonlogika paradigmává vált: a modern polgári és politikai jogok a jogalany tulajdonaként értelmeződnek, miközben a jogalany is mint önmaga tulajdonosaként konstruálódik meg. A modern ember számára a szabadság megnyilvánulása a dolgok feletti tulajdonjog gyakorlásán keresztül valósul meg (Redecker, 2020, pp. 39–42).

Az eredeti tőkefelhalmozás következtében kialakult társadalmi berendezkedés azonban ellentmondásba került a tulajdonosok szabadságát hirdető ideológiával. Ugyanis a parasztokra, akiket megfosztottak a megélhetésük alapjául szolgáló közjavaktól, kisemmizett proletárokként köszöntött az ipari kapitalizmus hajnala. Nem volt másuk, csak munkarejűk, amit kénytelenek voltak áruba bocsátani, ha nem akartak éhen halni (vö. Marx, (1967 [1867], pp. 668–724). Redecker (2020, pp. 43–48) szerint a modern kapitalizmus működéséhez nemcsak fiktív árukra, hanem fiktív tulajdonokra is szükség volt, amelyek egyszerre voltak szükségesek a tőkefelhalmozáshoz és nyújtottak kompenzációt a kisemmizett munkásoknak. Esszéjében két ilyen, tulajdonlogika mentén működő társadalmi intézményt említ. Az egyik a nők reprodukív képességei (házimunka, szex, gyermekszülés, gyermeknevelés) feletti tulajdonjogot biztosító patriarchális házasság (vö.: *housewifization*, Mies 1998 [1986]), a másik pedig a rabszolgaság, mely emberek (emberi mivoltuk, mozgási szabadságuk) tulajdonlását tette lehetővé. Redecker ezen állítása a marxista feministák és fekete marxisták elemzéseire épít, amelyek megmutatták, hogy a kapitalista felhalmozás nem lenne lehetséges a nők és rasszizált emberek ingyenessé vagy olcsóvá tett munkája nélkül (Federici, 2004; Du Bois, 2014 [1935]; Csányi et al., 2018; Fraser, 2023). Mindez azt jelenti, hogy az eredeti tőkefelhalmozás nem ért véget a bekerítésekkel, hanem folyamatosan szükséges a kapitalizmus fennmaradása számára. David Harvey (1989; 2003) és a Midnight Notes Collective (1990) mellett érvelnek, hogy a neoliberális kiigazítás nem tudott volna megtörténni anélkül, hogy új területeket vontak volna piaci logika alá, mint például a korábban már említett vetőmagok szabadalmi oltalma, a közszolgáltatások privatizációja vagy őslakos közösségek közösségi használatú földjeinek magántulajdonba helyezése.

Ugyanakkor a tőkefelhalmozás a kisemmizettek bizonyos csoportja számára kompenzációt is jelentett materiális értelemben (például: nők reprodukív munkája férfiak

számára) és szimbolikus értelemben is. Utóbbi abban nyilvánult meg például, hogy a feleségek reprodukív képességei feletti tulajdonosként a férfiak is részévé válhattak a tulajdonosok társadalmának. Silvia Federici megfogalmazásában:

minél több ütetést kap egy férfi a munkahelyén, annál inkább meg kell tanulnia a feleségének fogadni azokat, és annál inkább megengedett, hogy az asszony kárára állítsa helyre az egóját. Az ember megveri a feleségét, és kitölti rajta a dühét, amikor frusztrált vagy túlhajsolt a munkában, vagy amikor úgy érzi, hogy vereséget szenvedett (és gyárban dolgozni már vereségnek számít). Minél inkább kell szolgálnia, és minél többet parancsolgatnak neki, annál többet fog ő is parancsolgatni. A férfi otthona az ő vára. (Federici, 2012, p. 79).

Habár a rabszolgaság intézményét, valamint a nők reprodukív képességei feletti kontroll jogi védelmét a „nyugati” országokban hivatalosan megszüntették (legális a válás, büntetendő a házasságon belüli nemi erőszak), a rasszizmus, szexizmus, nemi és rasszalapú erőszak mai napig a társadalmaink szerves részei. Redecker (2020, pp. 48–59) erre a jelenségre vezeti be a fantombirtoklás fogalmát, amely arra utal, hogy habár a tulajdonjog már megszűnt, a korábbi tulajdon feletti rendelkezési (birtoklási) szándék és jogosultságtudat továbbra is él, és továbbra is kulturális infrastruktúrát nyújt az újabb és újabb hullámokban történő eredeti tőkefelhalmozás számára, tehát a kisemmizésre, a munka láthatatlanná, fizetetlené, illetve olcsóvá tételére. Miközben továbbra is szimbolikus kárpótlásként szolgál a fehér, illetve férfimunkások számára. A tekintélyelvű jobboldali autoriter mobilizáció egyik mozgatórugója e fantombirtokok védelme, amelyek egyrészt az identitáspolitikai harcok eredményeképpen megkérdőjeleződtek, másrészt az amerikai hegemoniaciklus válsága miatt egyre általánosabb materiális szorongás miatt is egyre nagyobb igény van ezekre a kompenzációkra.

Osztálykoalíció a demokrácia ellen

A következő fejezetben empirikus tanulmányok segítségével mutatom be, hogyan magyarázható az autoriter jobboldal politikai programja mögötti osztálykoalíció a hegemoniaciklus válságával bekövetkező pozícióvesztéssel, valamint a neoliberális válságkezelés során keletkező sérelmek kompenzációjaként szolgáló, rasszista és szexista ideológiákkal és közpolitikákkal.

A jobb felső sarok

Az idén megjelent *Jobb felül* című tanulmánykötet (Biebricher et al., 2026) szerzői mellett érvelnek, hogy a jelenlegi szélsőjobbboldali mobilizáció mozgatórugói elsősorban a kis- és középvállalkozások tulajdonosai, a családi vállalkozások vezetői (amely fogalom gyakran eufemizmusként szolgál olyan nagytőkésekre is, mint Silvio Berlusconi, Donald Trump), illetve a cégeiket tulajdonosként vezető techmilliárdosok. Az összekötő kapocs köztük a (jóléti) állam és a bürokrácia elleni lázadás, valamint a személyes kapcsolatokon és a vállalatvezető egyeduralmán nyugvó vállalatirányítás. Ezek mentén közös program kínálik a felhalmozási rezsimben végbemenő változások következményeként módosuló szabályozási környezet nyertesei (nagytőkés családi vállalkozások, techmilliárdosok), illetve a korábbi junior partneri pozíciót betöltő, a nagyvállalatok beszállítóként működő kis- és középvállalkozások tulajdonosai számára.

A junior pozíció elvesztése vagy az elvesztésétől való félelem mozgatja azokat a vállalkozókat, akiket Tobias Moorstedt (2026) világkispolgárként (*Weltkleinbürger*) aposztrofál a baden-württembergi Hohenlohében tett látogatása alapján, amely a „globális piacvezetők otthonoként” hivatkozik magára. Mindez arra utal, hogy a német autó- és gépgyártás egyik központjának számító Baden-Württembergben több olyan kis- és középvállalkozás is található, melyek a nagyobb cégek beszállítójaként specializált tudásra tettek szert, ami saját területükön világelsővé teszi őket. A világkispolgár pedig ezeknek a – gyakran családi – vállalkozásoknak a vezetőire utal, akik egyszerre integrálódtak a globális gazdaságba, naprakészek a legújabb technológiai és gazdasági trendeket illetően, miközben világnézetükre, vezetői stílusukra inkább kispolgári attitűd jellemző. Az AfD helyett inkább a CDU jobbszárnyához közel álló vállalkozók az elmúlt évek gazdasági lassulásának okaként alapvetően az állami bürokráciát, a lassú demokratikus döntéshozást, illetve az „érdemteleneknek” (munkanélküliek, bevándorlók) juttatott szociális támogatásokat látják. Moorstedt érzékletesen mutatja be, hogy helyi vállalatvezetők és munkásaik viszonya sokkal jobban hasonlít a feudalizmus klientelista viszonyaira, mint a klasszikus munkás-tőkés szembenállásra. Jó példa erre, amikor – arisztokrata felmenőik példáit követve – belépnek a leépülő jóléti állam helyére, és például a bezárt kórház helyére magánkórházat építenek. Habár köszönhetően a vállalatvezetők CDU-s beágyazottságának, és társadalmi szerepvállalásának, az AfD egyelőre képtelen helyben meggyökerezni (nincs is képviselője a helyi önkormányzatokban). A vállalatvezetők és az AfD világmagyarázatai közti hasonlóságok azonban mégis megnyilvánulnak a politikai eredményekben, amikor szövetségi, illetve EP-választásokon a tartományi átlag feletti szavazataránnyal szerepel itt a szélsőjobbboldali párt.

Szintén a gazdasági státuszukat féltő családi vállalkozások és a populistá jobboldali pártok viszonyát elemzi az elmúlt évtizedekben Thomas Biebricher. Biebricher (2026) bemutatja, hogy a *Front National* Pierre Poujade mozgalmának az utódja. (Jean-Marie Le Pen pályája is ebben a pártban indult.) A mozgalom viszonyát a kispolgári miliőhöz mi sem példázza jobban, mint a párt neve: *Kereskedők és kisiparosok védelmi uniója* (*Union de défense des commerçants et artisans*). A párt tulajdonképpen a kiépülő francia fordizmus ellen tiltakozott, amely során versenyhátrányba kerültek a családi vállalkozások a monopoltőkés vállalatokkal szemben. Biebricher érvelése szerint nemcsak a támogatói miliő, hanem a pártok maguk is családi vállalkozásként működnek, gondoljunk a Le Pen-dinasztia által vezetett *Front Nationalra* vagy a *Forsa Italiára*, amely voltaképpen Berlusconi vállalkozásának politikai kiterjesztése volt.

Lukas Haffert (2026) választásshociológiai elemzésében bemutatja, hogy a kisvállalkozók csoportja Németországban és az Egyesült Államokban is felülreprezentált a (szélső) jobboldali pártok támogatói között. Magyarázata szerint ennek oka alapvetően az AfD és a Republikánus Párt (jóléti) államellenességében keresendő. Ugyanis a státuszvesztéstől féltő vállalkozók számára szimpatikus, hogy a megítélésük szerint „érdemtelenek”, mint a bevándorlók, munkanélküliek és gyakran rasszizált szegények számára járó juttatásokat ezek a pártok megválnák vagy egyenesen megszüntetnék. Az újraelosztás mellett az állam szabályozó szerepével szemben is kritikusak, mert meglátásuk szerint a „bürokraták” nem látják át a helyzetüket, és a szabályozásaikkal csak megnehezítik vállalkozások működését.

Melinda Cooper (2026) a nagytőkések és családi vállalkozások szövetségének ideológia alapját vizsgálja. Szerinte Donald Trump és a MAGA (*Make America Great Again*) mozgalom *woke-kapitalizmus-ellenességének* magját a családi vállalkozások által dominált adóellenes lázadások miliőjének ideológiájában kell keresni. Ezen vállalkozások vezetői ugyanis a kezdetektől rosszállva figyelték a fordista, monopoltőkés vállalatok térnyerését, ahol a tulajdonos helyett menedzserek vezették a vállalatokat. Ez szerintük a cégen belüli kapcsolatok elszemélytelenedéséhez vezetett, miközben a tőzsdére lépve nemcsak a döntési, hanem a tulajdonosi jogkörök egyedüli gyakorlása is sérült. Ahogyan az állami támogatásokért cserébe történő szabályozásoknak való megfelelésért, úgy a szakszervezetekkel kötött alkuk miatt is megvetették ezeket a cégeket. Ezzel szemben magukra a kapitalizmus és az amerikai élet (*American way of life*) valódi letéteményeseiként tekintettek. Épp ezért erős sérelmekkel járt számukra, hogy a monopoltőkés cégek kiszorították őket a piacokról. Cooper (2026, pp. 154–155) rámutat arra is, hogy mind Trump, mind korábban a *Tea Party* támogatói között is valójában nem a munkásság, hanem ez a vállalkozói millió felülreprezentált, és hogy gyakran fizikai munkát végző vállalkozókat azonosították a munkájuk jellege miatt

munkásként. Ahogyan a diploma nélküli választókat is gyakran a munkásokhoz sorolták. Cooper arra is felhívja a figyelmet, hogy habár a MAGA-projekt támogatói között nagymértékben vannak jelen ezek a vállalkozók, a politikai projektet valójában egészen másfajta családi vállalkozások vezetik. Még hozzá a Trump cégbirodalmához hasonló családi kézben lévő óriásvállalatok családfői, illetve a cégeiket hasonló módon irányító techmilliárdosok, mint Elon Musk vagy Peter Thiel. Ezeknek a szereplőknek sikerült kiharcolni olyan jogi újításokat, amelyek anélkül teszik lehetővé a nagymértékű tőkebevonást, hogy le kellene mondaniuk a vállalatirányításról. (Ugyanis a fordista vállalatok esetén a tőkebevonás fontos eszköze volt a részvénykibocsátás, amely csökkentette az eredeti tulajdonosok kontrollját a vállalat felett.) Ilyen szabályozás például az 1980-as évektől újra legálissá váló kettős részvényosztási struktúra (*dual-class structure*), amely a részvényesek bizonyos csoportja számára több szavazati jogot biztosít.

A fent említett tanulmányok alapján azt látjuk, hogy a Trumphoz és Muskhhoz hasonló vállalkozók sikeresen képesek a családi vállalkozások számára is oly kedves adócsökkentési, bürokrácia-leépítési programot keresztülvinni, úgy, hogy közben az ő vállalkozásaik profitálnak az egészből a leginkább.

Mobilizált és demobilizált munkások

Ahogyan azt a junior partnerek fogalmát bevezető fejezetben írtam, a centrumországok exportra termelő multinacionális vállalatainak munkássága relatíve előnyös pozíciót foglalt el a fordista felhalmozási rezsimben. Azonban ahogy azt az újraelosztás korlátairól szóló fejezetben láthattuk, a neoliberális válságkezelés jelentős pozícióvesztést jelentett számukra. Wolfgang Streeck (2012; 2013) bemutatta, hogyan próbálták az államok különböző intézkedésekkel legalább gazdaságilag kárpótolni a munkásságot, amely jelentősen veszített az érdekérvényesítési képességéből. Ám ahogy az államok mind inkább kiszolgáltatottá váltak a tőkeseknek, akik a termelő ágazatok válsága miatt már egyre inkább a vagyoni koncentrációjára támaszkodnak a tőkéjük növelése érdekében, a munkásság számára jutott anyagi kompenzáció lehetősége drasztikusan csökkent.

Ennek fényében világossá válhat, hogy miért olyan vonzóak sok munkás számára az autoriter jobboldal által propagált szexista és rasszista törekvések: ahogyan azt Silvia Federici (2004) és Eva von Redecker (2020) bemutatta, ezek tulajdonképpen kompenzációt nyújtanak az egyre erőteljesebbé váló kizsákmányolásért azáltal, hogy nők és rasszizált emberek feletti kontroll ígéretével kompenzálják őket. Linda Beck és Linus Westheuser (2022) tanulmánya alapján arra következtethetünk, hogy ezek az attitűdök, kompenzációs

igények akkor aktiválódnak, erősödnek fel és válnak esetleg szavazattá, amikor a munkások úgy érzik, hogy más csoportok kapnak – velük szemben érdemtelenül – anyagi vagy szimbolikus elismerést. Érvelésük szerint az elmúlt évtizedek folyamatai miatt a munkások kevésbé bíznak abban, hogy ráhatásuk lehetne a szélesebb elosztási mechanizmusokra, és emiatt az anyagi és szimbolikus elismerés kiharcolását kizárólag más csoportokkal szemben (bevándorlók, munkanélküliek, melegek) érzékelik lehetségesnek. (Ennek köszönhetően közös platformra kerülnek a kisvállalkozókkal, ahogyan azt fentebb láthattuk.) A romló érdekérvényesítési képességre vonatkozó állításukkal Klaus Dörre (2024 [2018]) demobilizált osztálytársadalom-fogalmára támaszkodnak, miszerint az osztálypolitika klasszikus intézményei (szakszervezetek, munkássegyletek, szociáldemokrata pártok) leépülésével a munkásság elvesztette ágenciáját a politika befolyásolására. Hasonlóan érvel Line Rennwald és Jonas Pontusson (2021) is, akik a szakszervezetek hanyatlására vezetik vissza a munkások elpártolását a baloldali pártoktól. Szintén az intézményrendszer hiányát tartja a baloldal elsődleges gyengeségének Anton Jäger (2023), aki szerint a baloldali populista kísérletek fő hibája az volt, hogy valódi, intézményekkel rendelkező tömegpártok helyett médiapolitizálást folytattak egy karizmatikus vezető vonzerejére felépítve. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az intézmények leépülése nem kizárólag a pártvezetőségek hibás döntéseinek eredménye, hanem annak is, ahogyan azt fentebb bemutattam, hogy a termelő ágazatok profitabilitási válsága miatt a profitrészesedés növelésének kiharcolására, illetve elosztására létrejött szakszervezetek és jóléti állami intézmények nem tudták ellátni funkciójukat és beváltani a hozzájuk fűzött reményeket.

Félperifériás kitérő

Habár jelen tanulmányban elsősorban a jelenlegi hegemoniaciklus centrumországaiban lezajlott folyamatokra koncentráltam, az autoriter jobboldali mozgalmak, kormányok a periférián és félperiférián is megtalálhatóak. Legyen szó Erdoğan Törökországaról, Modi Indiájáról vagy Orbán Magyarországaról. A Helyzet Műhely megállapítása szerint Magyarországon nem a fordista osztálykonszenzus hanyatlása és a demokratikus kapitalizmus felbomlása magyarázza az autoriter mobilizációt. Viszont a NER esetében is megfigyelhető a belföldi tőkefrakciók nemzetközi tőkével szembeni szövetsége (Éber & et al., 2019), továbbá a munkások szimbolikus – egyes esetekben anyagi – kompenzációja az érdemtelenek, más etnikumúak, nemheterók kárára (Csányi, 2019), még akkor is, ha a centrumbeli dezindusztrializáció itt ipari munkahelyek teremtését jelentette. Utóbbinak az az oka, hogy a hegemoniaciklus válsága során kiszervezett termelésben

strukturális okokból a munkások már nem tudnak olyan mértékű profitrészesedést kiharcolni, mint centrumbeli társaik (Silver, 2003). Ezeknek megfelelően azt láthatjuk, hogy Orbán a félperiférián hasonló ideológiával hasonló osztályfrakciókat tudott mobilizálni, mint a centrum autoriter jobboldali politikusai.

Konklúzió

Tanulmányomban bemutattam, hogy a jobboldali autoriter pártok előretörése, valamint a baloldali pártok gyenge szereplése nem érthető meg pusztán a választói keresletre és a pártpolitikai kínálatra fókuszáló megközelítésekben. Ezzel szemben a világrendszer-elemzés és Polányi Károly elméleti keretébe helyezkedve világossá vált, hogy a hegemoniaciklusok hanyatlási fázisaira (finanszírozó) jellemző válságtüneteinek vagyunk szemtanúi, amelyek során a profitrészesedést célzó baloldali politikák alapjukat veszítik a termelői ágazatok profitabilitási válsága miatt, így megszűnnek a baloldali mobilizáció csatornáit. Ezzel egyidőben a tőke sikeresen képes maga mögé állítani korábbi junior partnereket (kis- és közepes vállalkozások, ipari munkásság) annak érdekében, hogy csökkentse a gazdaság feletti társadalmi kontrollt, miközben az elnyomott csoportok kárára kompenzálja szövetségeseit. Ennek megfelelően az új baloldali politikának olyan intézményeket kell felépítenie, amelyek profitrészesedéstől függetlenül képesek társadalmi védelmet nyújtani mind a munkásoknak, mind a vállalkozói milióknak.

Hivatkozott irodalom

- Abou-Chadi, T., & Wagner, M. (2018). The Electoral Appeal of Party Strategies in Postindustrial Societies: When Can the Mainstream Left Succeed? *The Journal of Politics*, 81(4), 1405–1419. <https://doi.org/10.1086/704436>
- Abou-Chadi, T., & Wagner, M. (2020). Electoral fortunes of social democratic parties: do second dimension positions matter? *Journal of European Public Policy*, 27(2), 246–272. <https://doi.org/10.1080/13501763.2019.1701532>
- Abraham, J. C. (2020). The 2016 Bernie Sanders Campaign: American Socialist Populism. *disClosure: A Journal of Social Theory*, 29(10), 74–93. <https://doi.org/10.13023/disclosure.29.09>
- Arrighi, G. (1994). *The long twentieth century: Money, power, and the origins of our times*. Verso.

Arrighi, G., & Silver, B. J. (2008 [2003]). A Polányi-féle „kettős mozgás”: a brit és az amerikai hegemonia Belle Époque-jainak összehasonlítása. *Fordulat*, 1, 38–66.

Aspelund, A., Lindeman, M., & Verkasalo, M. (2013). Political Conservatism and Left–Right Orientation in 28 Eastern and Western European Countries. *Political Psychology*, 34(3), 409–417. <https://doi.org/10.1111/pops.12000>

Baran, P. A., & Sweezy, P. M. (1966). *Monopoly capital*. Monthly Review Press.

Beck, L., & Westheuser, L. (2022). Verletzte Ansprüche. Zur Grammatik des politischen Bewusstseins von ArbeiterInnen. *Berliner Journal für Soziologie*, 32(2), 279–316. <https://doi.org/10.1007/s11609-022-00470-0>

Berezin, M. (2019). Fascism and populism: Are they useful categories for comparative sociological analysis? *Annual Review of Sociology*, 45(1), 345–361. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-073018-022351>

Biebricher, T. (2026). Von Poujade über Berlusconi zu Trump. Eine Genealogie des libertären Patrimonialismus. In *Oben rechts: Rechtspopulismus als Klassenprojekt* (pp. 103–144). Suhrkamp.

Burawoy, M. (2026 [2013]). Marxizmus Polányi után. *Ciklus*, 2, 175–196. <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-02-07>

Collective, M. N. (1990). The new enclosures. *Midnight Notes*, 10, 1–9.

Cooper, M. (2026). Der Familienkapitalismus und die Revolte der Kleinunternehmer. In *Oben rechts: Rechtspopulismus als Klassenprojekt* (pp. 145–185). Suhrkamp.

Crouch, C. (2009). Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime. *The British journal of politics and international relations*, 11(3), 382–399. <https://doi.org/10.1111/j.1467-856x.2009.00377.x>

Csányi, G. (2019). Genderrezsim és „nőpolitika” Magyarországon 2008–2018. *Fordulat*, 26, 115–141.

Csányi, G., Gagy, Á., & Kerékgyártó, Á. (2018). Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban. *Fordulat*, 24, 53–87.

Dar, O. (2024). The benefits and limitations of populism for radical-left parties. *Capital & Class*, 48(3), 357–377. <https://doi.org/10.1177/03098168231153348>

Debus, M., & Traummüller, R. (2026). Former social democratic partisanship, working-class background, and support for right-wing populist parties: A research note. *Politische Vierteljahresschrift*, 67(1), 195–216. <https://doi.org/10.1007/s11615-025-00604-y>

Dörre, K. (2024 [2018]). Németország demobilizált osztálytársadalma: Az osztályszervezet jénai kutatócsoportjának kilenc tézise. *Eszmélet*, 143–144, 24–40.

Du Bois, W. (2014 [1935]). *Black reconstruction in America: An essay toward a history of the part which Black folk played in the attempt to reconstruct democracy in America, 1860–1880*. Oxford University Press.

Éber, M. Á., Gagyí, Á., Geröcs, T., & Jelinek, C. (2019). 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. *Fordulat*, 26, 28–75.

Federici, S. (2004). *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation*. Autonomedia.

Federici, S. (2012). *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction and Feminist Struggle*. Common Notions, PM Press.

Federici, S. (2018). From Commoning to Debt: Financialization, Microcredit, and the Changing Architecture of Capital Accumulation. In S. Federici, *Re-enchanting the World: Feminism and the Politics of the Commons* (pp. 60–74). PM Press.

Fraser, N. (2017). Against Progressive Neoliberalism, A New Progressive Populism. *Dissent*. 2017. január 28. https://dissentmagazine.org/online_articles/nancy-fraser-against-progressive-neoliberalism-progressive-populism/

Fraser, N. (2024 [2023]). *Kannibál kapitalizmus – Hogyan falja fel a rendszer a demokráciát, a gondoskodást és a bolygót? Bázis Könyvek*.

Gagyí, Á. (2019). *A válság politikái: Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Napvilág.

Geröcs, T. (2021). *Magyarország függő fejlődése: Függőség és felzárkózás globális történeti perspektívában*. Napvilág.

Gethin, A., Martínez-Toledano, C., & Piketty, T. (2022). Brahmin Left Versus Merchant Right: Changing Political Cleavages in 21 Western Democracies, 1948–2020. *The Quarterly Journal of Economics*, 137(1), 1–48. <https://doi.org/10.1093/qje/qjabo36>

Grant, Z., & Evans, G. (2024). A new dilemma of social democracy? The British labour party, the white working class and ethnic minority representation. *British Journal of Political Science*, 54(3), 793–815. <https://doi.org/10.1017/s0007123423000601>

Haffert, L. (2026). Staatsabau als Erfolgsformel. Wahlsoziologische Erkundungen im Grenzgebiet zwischen FDP und AfD. In *Oben rechts. Rechtspopulismus als Klassenprojekt* (pp. 184–222). Suhrkamp.

Harvey, D. (1989). *The condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change*. Blackwell.

Harvey, D. (2003). *The New Imperialism*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199264315.001.0001>

Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199283262.001.0001>

Herold, M., & Otteni, C. (2026). Closing the left-conservative gap of political representation? ideological positions and democratic attitudes of 'Bündnis Sahra Wagenknecht' (BSW) supporters in Germany. *German Politics*, 35(1), 1–28. <https://doi.org/10.1080/09644008.2025.2497083>

Hillen, S., & Steiner, N. D. (2020). The Consequences of Supply Gaps in Two-Dimensional Policy Spaces for Voter Turnout and Political Support. The Case of Economically Left-Wing and Culturally Right-Wing Citizens in Western Europe. *European Journal of Political Research*, 59(2), 331–353. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12348>

Jäger, A. (2023). *Hyperpolitik: Extreme Politisierung ohne politische Folgen*. Suhrkamp.

Karreth, J., Polk, J. T., & Allen, C. S. (2013). Catchall or catch and release? The electoral consequences of social democratic parties' march to the middle in Western Europe. *Comparative Political Studies*, 46(7), 791–822. <https://doi.org/10.1177/0010414012463885>

Laclau, E. (2005). *On populist reason*. Verso.

Mair, P. (2023 [2013]). *Ruling the void: The hollowing of Western democracy*. Verso.

Marx, K. (1967 [1867]). *A tőke I.* (MEM 23). Kossuth.

Mies, M. (1998 [1986]). *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. Zed Books.

Milkman, R. (2018). Trump and the future of US labor: An intersectional perspective. *Novos estudos CEBRAP*, 37(1), 99–115. <https://doi.org/10.25091/s01013300201800010006>

Milner, H. V. (2021). Voting for Populism in Europe: Globalization, Technological Change, and the Extreme Right. *Comparative Political Studies*, 54(13), 2286–2320. <https://doi.org/10.1177/0010414021997175>

Moorstedt, T. (2026). Heimat der Weltkleinbürger. In *Oben rechts: Rechtspopulismus als Klassenprojekt* (pp. 26–56). Suhrkamp.

Mouffe, C. (2018). *For a left populism*. Verso.

Morgan, S. L., & Jiwon, L. (2018). Trump Voters and the White Working Class. *Sociological Science*, 5, 234–245. <https://doi.org/10.15195/v5.a10>

Oesch, D., & Rennwald, L. (2018). Electoral competition in Europe's new tripolar political space: class voting for the left, centre-right and radical right. *European Journal of Political Research*, 57, 783–807. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12259>

Polányi, K. (1986 [1935]). A fasizmus lényege. In Uő., *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom* (pp. 295–337). Gondolat.

- Polányi, K. (1986 [1934]). A marxizmus újrafogalmazása. In Uő., *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom* (pp. 358–366). Gondolat.
- Polányi, K. (2025 [1944]). *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág.
- Redecker, E. v. (2020). Ownership's shadow. Neoauthoritarianism as defense of phantom possession. *Critical times*, 3(1), 33–67. <https://doi.org/10.1215/26410478-8189849>
- Rennwald, L. (2020). *Social democratic parties and the working class. New voting patterns*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-46239-0>
- Rennwald, L., & Evans, G. (2014). When supply creates demand: Social democratic party strategies and the evolution of class voting. *West European Politics*, 37(5), 1108–1135. <https://doi.org/10.1080/01402382.2014.920981>
- Rennwald, L., & Pontusson, J. (2021). Paper stones revisited: Class voting, unionization and the electoral decline of the mainstream left. *Perspectives on Politics*, 19(1), 36–54. <https://doi.org/10.1017/s1537592720000067>
- Reuschlein, R. (2017). Military keynesianism. In *The SAGE encyclopedia of war: Social science perspectives Vol. 4*, (pp. 1115–1116). SAGE. <https://doi.org/10.4135/9781483359878.n422>
- Rorty, R. (1998). *Achieving our country. Leftist thought in twentieth-century America*. Harvard University Press.
- Schuhrke, J. (2024). *Blue-Collar Empire: The Untold Story of US Labor's Global Anticommunist Crusade*. Verso.
- Silver, B. J. (2003). *Forces of labor: workers' movements and globalization since 1870*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511615702>
- Silver, B. J., & Slater, E. (1999). The social origins of world hegemonies. In G. Arrighi, & S. J. Beverly (Szerk.), *Chaos and governance in the modern world system* (pp. 51–216). University of Minnesota Press.
- Streeck, W. (2012). A demokratikus kapitalizmus válságai. *Fordulat*, 20, 72–97.
- Streeck, W. (2013). *Gekaufte Zeit: die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus*. Suhrkamp.
- Tamás, G. M. (2017). „Populizmus” nem létezik – Olvasói levél. *Mérce*, 2017. december 13. <https://merce.hu/2017/12/13/tgm-populizmus-nem-letezik-olvasoi-level/>
- Traverso, E. (2019). *The new faces of fascism. Populism and the far right*. Verso.
- Wagenknecht, S. (2024). Condition of Germany. *New Left Review*, 146(2), 31–49. <https://doi.org/10.64590/xwh>
- Wallerstein, I. (2010). *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. L'Harmattan–Eszmélet Alapítvány.

Digitális technológiák a társadalmi totalításban és a műalkotások közvetítő funkciója

Kőszeghy Ferenc

ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola
kfccezar@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-01-07>

Tanulmányomban a digitális technológiák nem fetisizáló vizsgálatának elméleti és módszertani alapjait fogom tisztázni. Először az idevágó kortárs elméleti diskurzus két jellemző sajátosságának kritikájára fókuszálok. Egyfelől arra, hogy a digitalitás miért nem olyan törés vagy szakítás, amely radikálisan új társadalmi formációt hozott volna létre. Másfelől pedig, hogy a kortárs elmélet hogyan és miért helyezkedik a technológiai megelőzöttség álláspontjára, és mit fed el ez a megközelítés. Mindezt többek között Shoshana Zuboff és Gilles Deleuze idevágó munkásságának kritikáján keresztül tárgyalom, Evgeny Morozov, Christian Fuchs, Alexander R. Galloway és Karl Marx segítségével. A dolgozat utolsó harmadában bemutatom a digitális kapitalizmus e vizsgálatból következő, nem technológiai determinista fogalmát. Végezetül a digitális kapitalizmus e belátásokra támaszkodó vizsgálatára a kulturális megközelítést javaslom mint lehetséges vizsgálati módszert.

Kulcsszavak: digitális kapitalizmus, totalitásszemlélet, technológiai determinizmus, kultúratudomány

Digital Technologies in Social Totality, and the Mediating Function of Works of Art

In this paper, I will lay the theoretical and methodological foundations of a non-fetishizing examination of digital technologies. First, I will focus on a critique of two characteristic features of the relevant contemporary theoretical discourse. On the one hand, I will examine why digitality does not constitute a rupture or break that would have brought about a radically new social formation. On the other hand, I will explore how and why contemporary theory takes the position of technological determinism. I discuss all of this through a critique of the relevant works of Shoshana Zuboff and Gilles Deleuze (among other theories), with the help of Evgeny Morozov, Christian Fuchs, Alexander R. Galloway, and Karl Marx. In the final third of the paper I present a non-technological deterministic concept of digital capitalism derived from this analysis. Finally, at the end of the paper I propose a cultural approach as a possible method for examining digital capitalism.

Keywords: digital capitalism, totality, technological determinism, cultural studies

Bevezető¹

Az internet, az okostelefonok, a platformcégek, az algoritmus, a mesterséges intelligencia: a 21. században a társadalmi viszonyok folyamatos átalakuláson mennek keresztül, és a változások zömét valamilyen módon egyes digitális technológiák térnyeréséhez szokás kötni. Ebben a tanulmányban digitális technológiák egy bizonyos vizsgálatának elméleti és módszertani alapjait fogom tisztázni. Abból az előfeltevésből indulok ki, hogy az életünket érintő változásokat az emberi tevékenységek mindenoldali függésének rendjeként értett össztársadalmi reprodukciós rendszer, a társadalmi totalitás történeti elmozdulásaként kell értenünk. E megközelítésmód bemutatása érdekében a digitális technológiák társadalmi hatásait vizsgáló kortárs elméleti diskurzus² két jellemző sajátosságának kritikájára fókuszálok. Egyfelől, hogy a digitalitást sokan törésként, szakításként értik, amely radikálisan új társadalmi formációt hozott létre, akár a modern társadalmi formációt, a kapitalizmust is felszámolva.³ Ez álláspontom szerint nem egyszerűen korszakolási kérdés, ugyanis – mint az bemutatni igyekszem – a totalitás felőli vizsgálat előnye épp az, hogy e nézőpontból a történelmi folytonosságok azonosíthatóvá, láthatóvá válnak és tehetők. Másfelől pedig a kortársi elmélet azt állítja, hogy e paradigmatiszta változás logikája kódolva van – ez esetben szó szerint – a technológiába magába, a technológiai megelőzöttség álláspontjára helyezkedik. Ez végső soron a technológia naturalizációját⁴ jelenti, mert e megközelítés értelmében a technológia és annak aktuális használata nem történelmi-társadalmi folyamatok eredménye, hanem eredője. A totalitásszemlélet ezzel szemben a technológia és társadalmi változások

1 A kulturális és innovációs minisztérium EKÖP-25 kódszámú egyetemi kutatói ösztöndíj programjának a nemzeti kutatási, fejlesztési és innovációs alapról finanszírozott szakmai támogatásával készült.

A dolgozat megírásában köszönöm a segítséget témavezetőimnek, Nemes Z. Máriónak és Schein Gábornak, doktorandusz társaimnak, továbbá szerkesztőimnek András Csabának, bírálóimnak Csöngő Tamásnak és Sipos Baláznak, aki alapos visszajelzést adott a dolgozat egy korábbi változatára.

2 Habár a magyarországi technológiával kapcsolatos diskurzusokban hangsúlyos Friedrich Kittler heideggeriánus munkássága, ennek ellenére e hagyománnyal itt nem foglalkozom, kritika tárgyaként sem. Heidegger szerint a modern technika állványzat (Gestell), mégpedig a Lét igazságának állványzata, minden ezen az állványzaton keresztül táruul fel, így lesz például a természetből erőforrás a modern ember számára. Lásd bővebben: Kovács, 2025. Heidegger szerint tehát a modern technika az ember létét, vagy saját fogalmain mentén inkább nézőpontját alapvetően meghatározza, uralja. Heidegger elmélete álláspontom szerint magas fokú technológiai determinizmus.

3 E pozíció legismertebb képviselője tudtommal János Varufákisz, aki szerint a digitális technológiák és azok szervezői „megölték” a kapitalizmust, a technofeudalizmus kora köszöntött ránk. Varufákisz elméletének cáfolatáról ld. Morozov, 2022.

4 A naturalizációt elsősorban Lukács György, Fredric Jameson és Mark Fisher munkássága nyomán mint a társas jelenségek természetivé tételének ideológiája értem. Bővebben a naturalizációról mint ideológiai-akritikai fogalomról lásd: András, 2024.

történelmi és dialektikus jellegét hangsúlyozza, túldeterminált rendszerek felvázolása helyett visszaadva a cselekvés lehetőségét az emberi aktoroknak.

A totalitásszemlélet teret ad a kulturális, vagyis kultúrán keresztüli vizsgálatnak. E megközelítésben a szűk értelemben vett kultúra termelése (tág értelemben minden kultúra, ami nem természet) egy emberi tevékenységekör a sok közül, amely kölcsönös függésben van az összes többi emberi tevékenységgel. E kapcsolat adja a vizsgálat alapját. A kultúrán keresztüli vizsgálatnak hipotézisem szerint van néhány olyan sajátossága, ami a felvázolt elméleti problémák meghaladását is lehetővé teszi. A kulturális produktumok mint emberi konstrukciók (alkotások) jelennek meg számunkra, amelyek dialektikus viszonyban vannak a szintén emberi konstrukcióként értett társadalmi totalitással, melynek a részei. Ez azt jelenti, hogy például a digitális technológiák társadalmi hatásai nem egy történelmi és társadalmi értelemben önmagában álló, naturalizált erő hatásaiként tűnnek fel egy műalkotás közvetítésében, hisz mindenekelőtt annak a konkrét műalkotásnak a konstruált terébe érkeznek. A totalitásszemlélet módszeréből következően amikor e technológiáknak tulajdonított hatások kulturális közvetítéseinek (pl. kortárs irodalmi művek) interpretációjára vállalkozom a későbbiekben, mely értelmezéseket e dolgozat hivatott előkészíteni, akkor valójában a modern kapitalista társadalmi viszonyok feltárását tűzöm ki célul, művek elemzésének segítségével. Az olvasásmódszertanom és esztétikai pozícióm két másik tanulmányban fejtettem ki, ahogy konkrét műelemzések sem tárgyai ennek az írásnak – mindez együtt alkotja a doktori disszertációt, amelyen dolgozom. Ebben a tanulmányban szorosan a digitális technológia – és általában a technológia – olyan megközelítését dolgozom ki, amely lehetővé teszi a téma kulturális közvetítéseken keresztüli vizsgálatát. A dolgozat végén pedig felvázolom e kulturális vizsgálat potenciális előnyeit.

Régi vagy új hatalom?

Megközelítésmódom korántsem kézenfekvő. Olyan korban állítom, hogy a digitális technológiák alárendelhetők a társadalmi totalításnak, amikor a mindennapi tapasztalatunk afelé mutat, hogy a digitális technológiák alapjaiban változtatták meg az életünket, és nagy ágenciával rendelkeznek. De nemcsak a kortárs tapasztalat mutat ebbe az irányba: mára kritikai gondolkozók több generációja a kapitalizmus – az uralkodó osztálytársadalmi reprodukciós rendszer – II. világháború utáni megváltozását rögzíti, amit valamilyen módon a számítástechnika exponenciális fejlődésével is összefüggésbe hoznak (ez a fejlődés a háborútól egyáltalán nem független, lásd például Alan Turing kódfejtő gépét). Mark

Fisher 2009-ben írta, hogy „a Jameson által leírt folyamatok elmérgesedése folytán az elmúlt évtizedekben egyfajta minőségi változásnak lehettünk tanúi, amely új fogalmakat kíván” (Fisher, 2021 [2009], p. 24), Fredric Jameson a Fisher által hivatkozott 1989-es könyvében (*A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*) a kulturális változásokat, melyeket ő *posztmodern*nek, Fisher többek között a fentebbi idézet következtében már *kapitalista realizmus*nak hív, a címbe foglalt „kései kapitalizmus”-sal magyarázza. A *kései kapitalizmus* fogalma Ernest Mandel 1972-es (!) *Late Capitalism* című, gazdasági változásokat rögzítő munkájából származik. A Mandelre hivatkozó Jameson úgy látja, hogy a Mandel által leírt gazdasági változások (a háború utáni harmadik ipari forradalom hatásai) az osztályszociális pszichológiai/mentális folyamatok belső logikája révén a kultúrában később jelentek meg, az ún. posztmodern formájában (Jameson, 1991 [1989], p. xix). Mandel munkája a Kondratyjev-ciklusból indul ki, amely szerint a kapitalizmusban nemcsak rövid, 10–15 éves, de hosszú, 40–80 éves ciklusok is léteznek, és a 1970-es évek elején értünk a háború után induló ciklus csúcsára. E ciklust Mandel leírásában a gazdaság minden ágának teljes iparosítása jellemzi (Mandel, 1975 [1972], p. 191), automatizációra való növekvő törekvés a gazdaság egészében, és mindennek következtében az elektronikus számításon alapuló technológiák egyre széleskörűbb ipari használata. Ez a harmadik technológiai forradalom (uo., p. 194). Fisher felől visszafelé olvasva tehát három generációnyi kritikai elmélet konklúziója a következő: a jelenleg uralkodó ideológiai állapot a *kapitalista realizmus* (a maximális naturalizáció állapota, amikor a társadalmi valóság elképzelhetetlen a kapitalizmuson kívül), melyet megelőlegeztek a *posztmodern* bizonyos folyamatai, melyeknek maguknak a *kései kapitalizmus* – a harmadik technológiai forradalom –, tehát az automatizáció és az elektronikus számításon alapuló technológiák ágyaztak meg.

A kritikai elméletek ezen hagyományvonalán és általában a kritikai elméleteken túl is meghatározó a harmadik technológiai/ipari forradalom, Kelet-Európában a tudományos-technikai forradalom (Kalmár, 2014, pp. 166–197, 390–399, idézi és összefoglalja Sipos, 2024, p. 15) gondolata. Széles körben elterjedt koncepcióról van szó. Sőt, ma már szokás használni a negyedik ipari forradalom kifejezést is, amely technoutópista propagálói szerint az első (gőzgép), a második (elektromosság) és a harmadik (számítástechnika) ipari forradalom után az internetet használó eszközök, az adatgyűjtés, a mesterséges intelligencia stb. kombinációja révén forradalmasítja (vagy pontosabban: forradalmasítani fogja) a termelés egészét – kritikaibb megközelítésben a koncepció inkább tűnik ígéretnek, reklámnak, vagy, a téma kutatója, a kulturális materialista⁵ szociológus Christian Fuchs megnevezésében: ideológiának (Fuchs, 2018).

⁵ E terület főképp Raymond Williams munkásságához kötődik.

Összegezve: a digitális technológiák, az ipari termelés és a hatalmi és kulturális viszonyok összefüggő alakulásának teorizálása szinte egyidős magukkal a digitális technológiákkal. A közelmúlt kétségkívül legismertebb, legnagyobb hatást kiváltó munkája, amely a digitális technológiák társadalomalakító hatását vizsgálja, Shoshana Zuboff 2018-ban megjelent *A megfigyelési kapitalizmus kora* (magyarul: 2025) című munkája. A könyv – a címével ellentétben – nem a megfigyelést (adatgyűjtést) teszi meg a kortárs kapitalizmus legfontosabb törekvésének, ugyanis az csak szükséges előfeltétele a szerző által *instrumentarista hatalom*nak nevezett új hatalomforma felemelkedéséhez – a hatalom ebben a kontextusban uralmat jelent, és nem a felszabadult tömegek hatalmát. Érvelése szerint a nagy internetes platformcégek – fő példái a Google és Facebook – az ún. viselkedési többletet (*behavioral surplus*) képesek hatalommá formálni: az internetes tevékenységek során felgyűlő adathalmaz alkalmas arra, hogy felhasználásával ezek a cégek nagy tömegek viselkedését „módosítsák, előrejelezzék, pénzzé tegyék és ellenőrizzék” (Zuboff, 2025 [2018], p. 316). Ez pedig szerintem nem csupán egy gazdasági tevékenység a sok közül, hanem egy új hatalomforma alapja. Az *instrumentarista hatalom* a könyvben a *totalitárius hatalom* párjaként lepleződik le – Zuboff érvelése során elsősorban Hannah Arendt, a totalitárius rendszerek kutatójának közismert munkásságára hivatkozva a hatalom vagy inkább uralom/elnyomás e két formáját azonosítja: „míg a totalitarizmus erőszakkal operált, az instrumentarista hatalom a viselkedésmódosítás eszközeit használja” – írja (uo., p. 322). A megfigyelési kapitalizmus Zuboff szerint egy „piaci erők által vezérelt, felülről irányított puccs” (uo., p. 452),⁶ egyben pedig egy torz kollektivista orientáció visszatérése, miután „alábbhagyott a fasiszta és a szocialista fenyegetés” (uo., p. 445).

Álláspontom szerint Zuboff téved, amikor instrumentarista hatalom fogalmával leírt jelenséget a digitális kapitalizmus sajátosságának teszi meg, a koncepció vak arra, hogy a hatalom ilyes működése mindig is jellemző volt a kapitalizmus társadalmaira. Miként arra a könyvnek hosszú elemzést szánó Evgeny Morozov rámutat (Morozov, 2019), Zuboff vállalkozásának legfőbb hiányossága, hogy nem tisztázza kielégítő és főképp meggyőző módon a viszonyt és a különbséget a megfigyelési kapitalizmus és a kapitalizmus között. Ennek legfőbb oka Morozov szerint, hogy nem vet számot azzal, hogy a kapitalizmus mint társadalmi rendszer mindig is alakította az emberi viselkedést. „Ha a megfigyelési kapitalizmust új, láthatatlan leviatánunknak tekintjük, akkor nem vesszük észre, hogy a kapitalizmusban a hatalom már több száz éve hogyan működik: a láthatatlan leviatán már jó ideje velünk van” (Morozov, 2019).

6 Ford. tőlem az angol kiadás alapján. A magyar kiadásban ezen a szöveghelyen a mondatból kihagyták a „market-driven” magyar megfelelőjét.

Számtalan olyan elemzést, elméleti fogalmat találunk, amely a modern társadalmi rend Zuboff fogalmaival erőszakmentesen viselkedésmódosító tendenciáját domborítja ki, bizonyítva, hogy ez a jelenség megelőzi a digitális technológiákat. Morozov egyik példája kézenfekvő – Karl Marx munkássága –, de említi az antimarxista Friedrich Hayeket is, aki szintén elismeri, hogy a piaci verseny olyan személytelen kényszer, amely alakítja az emberek életmódját. A könyv másik kritikusa, Blayne Haggart pedig Antonio Gramsci fogalmának, a hegemoniának a hiányát hangsúlyozza (Haggart, 2019, p. 232). Éber Márk Áron, magyar Gramsci-értelmező megfogalmazásában: „a hegemonia abban különbözik a diktatúrától Gramsci szerint, hogy nem pusztán kényszeren és elnyomáson nyugszik, nemcsak az erőszak állandó fenyegetésén és félelmen alapul [...] A hegemoniaépítés az önkéntes beleegyezés megszerzését célozza” (Éber, 2023, p. 71).

Van még két szerző, akik hiánya Zuboff érveléséből még feltűnőbb és jelentőségtelesebb: Michel Foucault és Gilles Deleuze. Feltűnő, mivel a könyv címében az operatív jelző – *surveillance* – első ránézésre a munkát a *surveillance studies* diszciplinájába sorolja, és Foucault elmélete a *fégyelmzésről*, illetve az azt továbbgondoló deleuze-i *ellenőrzés* e terület meghatározó alapfogalmai (Yar, 2014 [2003], p. 83). És jelentőségteljes, mert elméleteik pont arra vonatkoznak, amiről Zuboff hallgat: nem a fasiszta és a szovjet totalitárius hatalmat elemzik, mindketten a nyugat-európai társadalmak „láthatatlan” uralomformájának tudósai.

Az ellenőrzés itt tárgyalt fogalma Deleuze kései (1990-es), de nagyhatású,⁷ *Utóirat az ellenőrzés társadalmához* (Deleuze, 1997 [1990]) című rövid esszéjéből származik, melyben a francia filozófus a Michel Foucault által leírt fégyelmező társadalmak válságáról és azt felváltó új társadalmi rendszerről ír. A 18–19. században kialakuló és megszilárduló *fégyelmező társadalmat* Foucault szerint – Deleuze olvasatában – az olyan zárt terekre osztás jellemzi, mint az iskola, a gyár vagy a börtön. Ez a rendszer az egyének fizikai térben elfoglalt helyét és kiterjedését (a testét) szabályozza, a határátlépéseket pedig bünteti. Ehhez képest Deleuze szerint a II. világháború után kialakulóban lévő új rendszer, a már/még létező fégyelmi rendszerek mellett létrejövő *ellenőrzés társadalmá* nem oszt zárt terekre és nem büntet: magasan szervezett, hálózatos rendszer, amely fégyelmzés helyett előre meghatározza a cselekvés lehetőségeit, prediszponál. Nem jelöli ki az egyén helyét, hanem különböző absztrakt gépezetek – társadalmi formációk – segítségével értékekre, Nyíri Szabolcs, Deleuze egyik értelmezőjének kifejezésével „információáramlásokra” bontja (Nyíri, 2022, p. 217). Esszéjében Deleuze nem csak absztrakt gépezetekről értekezik.

⁷ A *surveillance studies*-ra tett hatása mellett ez a rövid esszé központi jelentőségű Antonio Negri és Michael Hardt „posztmarxista” művében, az *Empire*-ben, továbbá a digitális kapitalizmus kutatója, Alexander Galloway munkássága is támaszkodik rá – róla még lesz szó a továbbiakban.

A különböző „társadalmi típusokhoz” konkrét technológiákat, gépeket rendel: „Az egykori uralkodói hatalom egyszerű gépeket használt: emelőt, csigát, órát; a fegyelmi társadalom energiával működő gépeket [...] míg az ellenőrzés társadalmát a gépek harmadik típusa, a kompjúter jellemzi” (Deleuze, 1997 [1990]). Deleuze felfogásában „a gépek fejlődését a kapitalizmus gyökeres átalakulásának kell tekintenünk” (uo.).

Habár Zuboff nem foglalkozik Deleuze szövegével, az *instrumentarista hatalom és az ellenőrzés társadalma* hasonlósága okán olvashatjuk úgy is Zuboff könyvét, mintha a Deleuze által korán felismert folyamatok eredményét összegezné – ez esetben nem sérülne a könyv központi tétele, miszerint új uralomformával állunk szemben. Ám, miként erre Mark G. E. Kelly, a szóban forgó Deleuze-szöveg Foucault felőli kritikusa rámutat: azok a megkülönböztető jegyek, melyek az ellenőrzés társadalma alapját képzik Deleuze-nél, valójában már Foucault koncepciójában jelen voltak (Kelly, 2015, pp. 154–155). Nemcsak arról van szó, hogy Deleuze vállaltan épít Foucault elméletére, illetve, hogy mindkettejük itt taglalt elméleteire nagy hatást gyakorolt William S. Burroughs amerikai író munkássága (Gontrarski, 2020), hanem arról, hogy az ellenőrzés deleuze-i fogalma nem különbözik a foucault-i fegyelmezéstől, hisz része annak. Foucault következetesen rámutat, hogy a fegyelmezés lényege, hogy „lelket” termel, az aszimmetrikusan kivívott konszenzualitás a fegyelmezés eszköze. Bármely felvetés, amely a „puha”, viselkedést befolyásoló és nem előíró hatalomban új uralomforma kialakulását véli felfedezni, „nem veszi tudomásul, hogy egy ilyen átmenet a Foucault által fegyelmezésnek nevezett dolog lényegét képezi, amióta az évszázadokkal ezelőtt létrejött” (Kelly, 2015, p. 155).

Saját, évekkel ezelőtti álláspontomat (Kőszeghy, 2022) felülbírálván egyetértek Kelly és Morozov érvelésével: a digitális technológiák nem kötődnek új hatalmi forma felállításához. Ez nem jelenti azt, hogy a Zuboff vagy Deleuze által azonosított jelenségek problémátlanok volnának, vagy hogy e problémák felismerése ne járulna hozzá a kortársi világunk megértéséhez. Ám hogy pontosabban értsük e tárgyat, érdemes azt az eddig felvázolt tágabb történeti perspektívában elhelyezni: a digitális kapitalizmus működésében a modern uralmat fedezhetjük fel – és nem mást.

A technológiai fetisizmus

Ha kritikusnak is kell lennünk Zuboff hatalomkoncepciójával, megközelítésmódjában mindenképp előremutató, hogy a megfigyelési kapitalizmust és az instrumentarista hatalmat nem tekinti a digitális technológiákból következő szükségszerű kimenetnek, nem technológiai determinista. Vele szemben a technológiai megelőzöttség Deleuze

esszéjében már hangsúlyosabb, ő a digitális technológiákat az *ellenőrzés társadalmának* konstitutív részeként határozza meg. Ebben a modellben az új hatalmi működést a technológiai fejlődés révén létrejövő újfajta gép, a számítógép teszi lehetővé és szervezi. Ám a digitális technológiákat különböző koncepciók mentén nemcsak Deleuze, hanem több meghatározó kortárs értelmező is, például Mark Fisher tanára, közös egykori kutatócsoportjuk vezetője (Cybernetic Culture Research Unit), az akcelerationista Nick Land (Nyíri, 2024), az autonóm marxista Franco „Bifo” Berardi (Bifo, 2011) vagy a luddita álláspontra helyezkedő Jonathan Crary (Crary, 2022), felforgató, társadalom-(újra)szervező erőként festi le.

A kortárs technológiai determinizmus (legyen ez technooptimista vagy pesszimista) jobb megértésének és kritikájának érdekében Alexander R. Galloway 2013-as *A filozófia nyomorúsága: realizmus és posztfordizmus* című szövegének fő tézisei felé fordulok. Esszéjében Galloway a kortárs kontinentális filozófia ún. spekulatív realista vagy újrealista iskolájához tartozó gondolkodók (elsősorban Quentin Meillassoux, másodsorban Bruno Latour és Graham Harman) filozófiáját bírálja. Ám címében megidéz egy másik művet: Karl Marx 1847-es *A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiája”-ra* című írását. Ez szintén polemikus szöveg, Pierre-Joseph Proudhon, Marxhoz akkor politikailag közel álló francia anarchista-szocialista gondolkodó elméletét bírálja. A szöveg sok tekintetben a későbbi főmű, *A tőke* egyik előtanulmányának tekinthető, jelen dolgozatban azonban nem központi (és majd később alaposabban kifejtett) állításai jelentik a fókuszot, ehelyett e korai szöveg technológiával kapcsolatos gondolatai érdekelnek. Ugyanis Proudhon technológiával (termelőerőkkel, termelési szerszámokkal, gépekkel) kapcsolatos nézeteinek bírálata lehetőséget ad a fiatal Marx számára, hogy e szövegben tisztázza technológiával kapcsolatos alapvető nézeteit. Először Marx e Galloway által megidézett szövegének technológia-értelmezését vázolom fel, hogy jobban érthetővé váljon, mi alapján kritizálja Galloway az újrealista iskolát, és mik azok a módszertani alapok, amelyek számomra is fontosak mindebből.

Marx egyik alapvető kritikája Proudhon szövegével, hogy a „valóságos viszonyokat” csupán a közgazdasági kategóriák realizációjaként érti – a polgári közgazdászokhoz hasonlóan. Ehhez képest, Marx szerint, épphogy fordítva kéne elgondolni az elmélet és társadalom viszonyát. „A közgazdasági kategóriák csak a társadalmi termelési viszonyok elméleti kifejezései, absztrakciói”. A termelési viszonyok változását pedig Marx e ponton a termelőerők fejlődéséből vezeti le:

A társadalmi viszonyok szorosan összefüggnek a termelőerőkkel. Új termelőerők megszerzésével az emberek megváltoztatják termelési módjukat, és a termelési

módnak, létfenntartásuk módjának megváltoztatásával megváltoztatják valameny-nyi társadalmi viszonyukat. A kézimalom a hűbérurak társadalmát, a gőzmalom az ipari tőkésnek társadalmát eredményezi. Ugyanazok az emberek, akik a társadalmi viszonyokat anyagi termelési tevékenységüknek megfelelően létrehozzák, termelik társadalmi viszonyaiknak megfelelően az elveket, az eszméket, a kategóriákat is. (Marx, 1959 [1847/1885], p. 125)

Marx szerint az új technológiák új termelési eljárásokhoz és a termelés újfajta megszervezéséhez vezetnek. Ez aztán valamennyi társadalmi viszony megváltoztatását eredményezi, a kézimalomból feudalizmus, a gőzmalomból kapitalizmus lesz. Az új társadalmi viszonyok pedig új elveket, eszméket, kategóriákat hoznak létre. Marx itt a technológiai megelőzőtségek alapsémáját mutatja fel. Látszólag.

Ezt a levezetést ugyanis a szöveg további részletei jelentősen árnyalják. Marx, kritizálva Proudhonnak a munkamegosztás és a gépek viszonyát taglaló gondolatait, jelentősen módosítja saját fentebbi kijelentését, amely önmagában még az új termelőerők megjelenésétől az eszmék megváltoztatásáig jut, tehát lineáris kauzalitást tételez. Végül sokkal dialektikusabb kép rajzolódik ki. Először rámutat, hogy a gép önmagában még semmi, pusztán termelőerő, közgazdaságtani szempontból elemezhetetlen. „A gépek alkalmazásán alapuló modern gyár, a társadalmi termelési viszony, közgazdaságtani kategória” (uo., p. 142). Azaz az elemzés csak onnan kezdődhet, ha az új termelőerőket az emberek meg is szervezik, *társadalmi viszonyná* teszik, végezetül társadalmi formációvá. Önmagukban még nem konstitutív erők, a társadalmi termelési viszony az, ami a gépben rejlő társadalomformáló erőt valóságossá teszi. Mindebből kiindulva az is feltételezhető (habár ezt itt Marx nem írja), hogy az emberek a gépekben rejlő potencialitást többféleképpen is realizálhatják, az, hogy milyen társadalmi termelési viszonyok, majd milyen társadalom jön létre a technológiai változások következményeként, a gépben rejlő potencialitás és az emberi szervezés összjátéka. Még egy lépéssel továbbmenve, Marx a gyár kortárs fejlődését áttekintve arra jut, hogy a maguknak a gépeknek a létrejötté is társadalmi összjáték eredménye. „1825 óta csaknem minden új találmány a munkás és a vállalkozó közötti összeütközések eredménye volt. [...] Minden újabb, valamelyest is jelentős sztrájk után egy új gép bukkant fel” – írja (uo., p. 147). Az adott társadalmi viszonyok, például az olyan antagonizmusok, mint ami a munkások és a vállalkozó között feszül, meghatározzák a technológiák létrejöttét, melyek aztán bizonyos termelési viszonyná szervezve, meghatározzák az őket létrehozó társadalmi viszonyokat, amely viszonyok aztán újabb gépeket szülnek és így tovább.

Alaposabb marxológiai elemzésre itt nincs tér, de a fiatal Marx eddig kifejtett dialektikus álláspontját mindenképp érdemes kiegészíteni azzal, ahogy az érett Marx látja

a tőkét: mint *holt munka*, amely uralkodik és „vámpír módjára” élőködik az élő munka felett (Marx, (1967 [1867], p. 218). A tőkés rendszer leírásának e horrorisztikus, temetői retorikájában, annak egyik kortárs magyar értelmezője, B. Kiss Mátyás szerint sűrítve megtaláljuk Marx gazdaságelméletének alapvonalait (B. Kiss, 2022, pp. 103–104.). A tőke mint monstrum képes az átváltozásra, sőt, alakulásának körforgásában gyarapodik: a pénztőkéből termelőtőke, majd árutőke, végül ismét pénztőke lesz. A metamorfózis motorja az emberi munka, amely ebben a körforgásban tárgyasul, halott munkává válik – múltban elvégzetté, és a munkástól elszakítottá (egyszerre időbeli és térbeli változás). A gép a kései marxnál a termelőtőke alesete, állótőke (olyan termelőtőke, amely értéke nem változik a termelési folyamat során, fokozatosan amortizálódik), maga is holt munka. Ebben az értelemben a gép mégis uralkodik a munkás felett – „a munkás számára a tőkés uralom mint technológia jelenik meg” (Tamás, 2021, p. 401. idézi B. Kiss, 2022, p. 112). A korábbi fejtegetéseket kiegészítendő mindez azt jelenti, hogy marxista megközelítésben is igen nagy hatókört tulajdoníthatunk a technológiáknak. Ez nem technológiai determinizmus, ugyanis a gépek potencialitása itt egykori emberi munka eredménye, a technológia megértéséhez pedig pont e holt munka történeti felfejtése szükségeltetik. A kortársi társadalmak nézőpontjából azonban tagadhatatlan, hogy a jelenbeli tevékenységek lehetőségezeit nagyban – és a kapitalizmus fejlődésével a feltevés szerint egyre nagyobb mértékben – befolyásolja a holt munka uralma.

Marx elmélete mégsem csap át a gépeknek való totális kiszolgáltatottságunk kinyilatkoztatásának helyévé – ez ugyanis a teória olyan hamis győzelme lenne, amelytől Fredric Jameson is óva int (Jameson, 1991, p. 4), hisz ha tökéletesen zárt rendszert építünk, akkor nem marad hely a tagadásnak, a cselekvésnek, a lázadásnak, azaz elméleti munkánk teljesen értelmetlennek és hiábavalónak bizonyul. Marx már az 1847-es szövegben is rámutat arra, hogy épp a növekvő kiszolgáltatottság hozhat létre nem várt alternatívákat. Marx szerint a gépek fejlődése a termelési viszonyok szintjén a munkafolyamatok alkotórészekre bontását célozza és eredményezi. Így az egységes munkafolyamat sok apró, automatikusan géppel elvégeztethető részfolyamatra bomlik szét, a munkás már nem lehet speciális szaktudás, egy egész munkafolyamat ismeretének birtokában. „Mindent egybevetve, a gépek bevezetése növelte a munkamegosztást a társadalmon belül, leegyszerűsítette a munkás feladatát az üzemben belül, egyesítette a tőkét és még jobban széttagolta az embert” (Marx, 1959 [1847/1885], p. 148). Amellett, hogy ez kísértetiesen hasonlít arra, ahogy a digitális logikát mint diszkrét alkotóelemekre bontási műveletet szokás leírni, az ebben a legmeglepőbb, hogy mindezt Marx nem tisztán az elnyomást fokozó folyamatként jellemzi. Ugyanis habár a munka szétbontása által a munkás speciális tudása elvész, épp ez a rombolás nyit utat Marx szerint az emberi egyetemesség szférája felé:

Ami az automatikus gyáron belüli munkamegosztást jellemzi, az az, hogy a munka elvesztette minden speciális jellegét. De mihelyt mindenfajta speciális fejlődés megszűnik, érezhetővé kezd válni az egyetemesség iránti szükséglet, az egyén integrális fejlődésére irányuló törekvés. Az automatikus gyár kiküszöböli a specialistákat és a szakmai korlátoltságot. Proudhon úr, aki az automatikus gyárnak még ezt az egyetlen forradalmi oldalát sem értette meg, visszafelé tesz egy lépést, és azt javasolja a munkásnak, hogy ne csupán a gombostű egytizenkettő részét készítse el, hanem egymás után mind a tizenkettőt. A munkás ily módon eljutna a gombostű tudományához és tudatához. (uo., p. 150)

Mindez a digitális kapitalizmus kontextusában azt vetíti előre, hogy a digitális technológiák, az automatikus gyárhoz hasonlóan, egyszerre többféle potencialitással rendelkeznek: a hálózatos, elektronikus számításra alapuló rendszerek új társadalmi viszonyoknak adnak teret (a termeléstől a társas érintkezés terein át az önmegismerésig), de ezek lehetnének felszabadítóak is. Ahogy a speciális szaktudás gépek általi lerombolása lehetőséget teremt a nagyobb fokú munkásszolidaritás, majd a munkásmozgalom megszervezése (és így az egyetemesség) számára, úgy a digitális technológiák is sokféleképpen „segíthetik” a társadalmi szerveződést. Ez viszont nem jelenti, hogy a technológia semleges eszköz, melyet csak megszerezni és megfelelő módon használni kell, ahogy azt például Douglas Kellner a *Technology and Democracy: Toward A Critical Theory of Digital Technologies, Technopolitics, and Technocapitalism* című könyvében állítja. Kellner szerint a digitalitás teréért folyamatos politikai harc dúl, a törésvonalat az alulról jövő, közösségi kezdeményezések (melyek a korai internetet uralták) és a nagycégek, illetve államhatalmak technológia-használata között látja (Kellner, 2021). Ez a megközelítés nem veszi figyelembe a digitális technológiák saját történetét, létrehozásuk emberi tevékenységének intencióját. Mivel a technológiáknak is van története, így a technológiahasználat sokkal inkább a technológiai potencialitás (mely múltbéli emberi munka eredménye) és az emberi szervezés dialektikus viszonya. A technológiai determinizmus ellenszere tehát, Marx nyomán, kettős értelemben is a történelem: a technológia használatának történetesítése és a technológiának magának a történetesítése által.

Alexander R. Galloway, aki programozó és filozófus, és a kortárs technológia a szakterülete, esszéjében azt a kérdést teszi fel, hogy miért figyelhetők meg egybeesés „a kontinentális filozófia jelenlegi reneszánszában az ontológiai rendszerek struktúrája és a posztfordista kapitalizmus legfejlettebb technológiai között” (Galloway, 2013, p. 347). Galloway elsősorban Quentin Meillassoux episztemológiájára fókuszál, de bírálata Bruno Latour cselekvőhálózat-elméletére és Graham Harman lapos ontológiájára is

vonatkozik. Meillassoux elutasítja az általa *korrelacionalizmus*nak nevezett, elmélete szerint Kant óta a nyugati filozófiát csapdába ejtő antropocentrikus filozófiai rendszert, amelynek alapvetése, hogy az ember nem férhet hozzá a valósághoz önmagában, közvetlenül, mert a megismerés a tapasztalás közvetítésén keresztül történik, így a szubjektum és az objektum elválaszthatatlan, nincs tiszta, magában való megismerés. Ehelyett – Bruno Latourhoz és Graham Harmanhoz hasonlóan – egyfajta kopernikuszi fordulatot beteljesítve olyan rendszert javasol, ahol az ember csak egy elem a sok közül, és nem episztemológiai eredő. A tiszta megismerés eszköze pedig, Meillassoux szerint, a matematika, amely emberfüggetlen leírását adja a valóságnak.

Galloway bírálatainak középpontjában az a tétel áll, hogy a matematika egyáltalán nem az emberfüggetlen megismerés eszköze – hisz szoros kapcsolatban áll a fennálló, történetileg létrejött, emberek által létrehozott hatalmi rend működésével. Galloway szerint a kortárs termelési mód (a posztfordizmus) „nagyon különleges kapcsolatban áll” az objektumorientált programozási nyelvekkel, épp úgy, ahogy ötven évvel ezelőtti (a fordista termelés) a „futószalag gyártással”, vagy a „száz évvel ezelőtti a gőzgéppel” (uo., p. 352).

Nem azt állítom, hogy a matematika képtelen volna a valóság megragadására. Nyilvánvalóan képes rá. A probléma sokkal inkább abban áll, hogy nem lehet a matematika valóságmegismerő képességét semlegesnek tekinteni, épp azért nem, mert a számítógépesített kapitalizmus korában a matematika mint algoritmus a történelem cselekvő alanyává vált. (uo., 2013, p. 362)

Galloway szerint tévednek a spekulatív realisták, amikor úgy tekintik, hogy képesek lehetünk a matematika segítségével közvetlenül hozzáférni a valósághoz. Tévedésük forrása kettős. Egyfelől a spekulatív realisták is részei annak a filozófiai tradíciónak, mely nem érintetlen a számítógéptudomány, az informatika és a kibernetika nyelvétől, csakhogy időközben ezen tudományágak eredményei a fennálló hatalmi rend megerősítésére szolgáltak. Másfelől a spekulatív realisták – és ez a lényeges szempont – a valóságot „onto-teológiai abszolútumként” értik, a valóság szerintük embereken túli, önmagában létező és nem emberek által létrehozott konstrukció.

Így az új realizmus valódi nyomorúsága kevésbé a matematikai érvelésbe és az objektumorientált architektúrákba vetett naiv hit, hanem az, hogy képtelen felismerni, hogy az abszolútum legmagasabb rendje, a totalitás az emberiség materiális történelmében található. Az abszolútumhoz való hozzáférés pontosan a korrelációnak az elgondolását jelenti (uo., p. 366)

Galloway összefoglalásában kétféle gondolkodás képzelhető el a digitális kapitalizmus korában. Az egyik szerint a dolgok (emberek, tárgyak, termelőerők, bármi) közötti kapcsolatok hálózata hozza létre a történelmet – ezt állítja a cselekvőhálózat-elmélet vagy a lapos ontológia. A másik szerint az emberi tevékenységek által alakuló történelem hozza létre a dolgok közötti kapcsolatok hálózatát – ez a történelmi materializmus álláspontja. Hogy ki szerint melyik igaz, az a kortárs filozófia „legalapvetőbb lakmusz-próbája” (uo., p. 365).

A digitális kapitalizmus fogalma és kulturális vizsgálhatósága

Az eddigiek összefoglalva: a *digitális kapitalizmus* nem hoz létre új uralmi formát, legalábbis abban az értelemben nem, hogy eljárásai ne lennének visszavezethetők a modern uralom általános működéséhez, megértéséhez pedig pont ez a történelmi horizont szükségeltetik. Továbbá a digitális kapitalizmusban, habár konkrét technológiát is érthetünk alatta, a technológia működése csak megkötések mellett meghatározó, mert nem maga a technológia a fontos, hanem az, hogy az emberek milyen potencialításokat hoztak létre a technológia megalkotása, és milyen társadalmi viszonyokat a technológia használatának megszervezése során.

A már többször hivatkozott Christian Fuchs a technológiai megelőzöttség öt tipikus diszkurzív stratégiáját azonosítja (Fuchs, 2020, p. 2271), melyeket már részben érintettem. Az érvelés sokszor *autonóm* erőként mutatja be a technológiát – ezt neveztem korábban a technológia naturalizációjának, hisz a technológiai változásokat természeti (nem társadalmi) jelenségként vagy csapásként (ki-ki habitusa szerint) képzei és képzelteni el. Ebből következőleg *szubjektivitást* kölcsönöz a technológiának: e felfogás szerint nem az emberek, hanem a technológia cselekszik. Mivel a technológia autonóm és szubjektív, így *forradalmi* erővé válik, úgy van megmutatva, mintha alapjaiban változtatná meg az életünket. E háromból együttesen jön létre a teljes digitális determinizmus, amely immár minden társadalmi változást a technológiára mint *egydimenziós okra* vezet vissza. Végezetül pedig a technológiához való hozzáállásunk szintjén két formát kínál fel, a *technooptimizmust* és a *technopessimizmust*: azáltal, hogy a technológiát helyezi középpontba, végsőkéig determináló teóriát alkot, semmiféle teret nem hagyva az emberi tevékenység szabadságának.

Mi tehát a digitális kapitalizmus nem technológiai determinista felfogása? A válaszhoz először azt kell megvizsgálni, hogy Galloway mely ponton túloz: amikor azt állítja, hogy a matematika, a számszerűsíthetőség, a kvantifikáció a számítógépesített kapitalizmus korában vált a rendszer logikájává, sőt, cselekvő aktorává. Fuchs emlékeztet rá, hogy Lukács György (1971 [1922]) 1922-es *Történelem és osztálytudatában* már kidolgozta

a kvantifikációs logika kritikáját. Lukács szerint – a pontosság érdekében hozzáteendő, hogy itt elsősorban Marx Weber racionalizáció-kritikájából indul ki – a kapitalista társadalmaknak szükségük van az érték számszerűsítésére, épp ezért a kapitalista technológia története a racionalizálás története egyben (Fuchs, 2020, p. 2272). Innen olvasva az instrumentarista hatalom vagy az ellenőrző társadalom korábban vázolt működése, mely nagy mennyiségű adatra, az emberi viselkedés kvantifikációjára épül, csupán kiterjesztése a kapitalista társadalmakra mindig is jellemző logikának. Továbbá a racionalizáció ugyan tényleges hatalom, alakítja a világunkat, de a racionalizációs tendencia forrása továbbra is az a társadalmi viszony, melyet az emberek hoztak létre és tartanak fent, múltbéli emberi munka az alapja és jelenbeli emberi munka hajtja.

Galloway túlzásának korrekciója érdekében is választom a Fuchs által is javasolt fogalmat, a *digitális kapitalizmust*, illetve a fogalom fuchsi értelmezését. Fuchs kiköti, hogy a digitális kapitalizmus csak egy a sokféle jelenleg létező kapitalizmus közül, a tőkés társadalom azon dimenzióját jelöli, amely a digitális technológiák segítségével javakat, struktúrákat és gyakorlatokat hoz létre (Fuchs, 2024, p. 155). A fogalom második tagja, a kapitalizmus nem gazdaságot jelent csupán, hanem Marx nyomán *társadalmi formációt*, azaz társadalmi totalitást (uo., p. 151). Ez több, mint gazdaság: az emberi társadalom önreprodukciós tevékenységének összessége, a materiális javak termelésétől például a gondoskodáson át a szellemi javak előállításáig. A társadalmi formáció – hangsúlyozza Fuchs – nem szerkezet, ahogy azt a rigid, de közismert marxista alap–felépítmény modell sugallja, sokkal inkább olyan, mint egy folyó, dinamikus és produktív (uo., p. 152). Az emberek folyamatosan létrehozzák és reprodukálják a társadalmat és a társadalmi viszonyokat a szerveződés különböző szintjein. Az, hogy a jelenlegi társadalmi formációt továbbra is kapitalizmusnak nevezzük, határozottan jelzi, hogy álláspontunk szerint minden dinamikus változása ellenére ez ugyanaz a társadalmi formáció, amelyről például Marx beszélt, abban az értelemben, hogy ez ugyanaz a folyó. A fogalom első tagja pedig, a digitális, nem csak struktúrákra, technológiákra és tárgyakra, és nem is csak gyakorlatokra, konkrét szereplőkre és ideológiákra vonatkozik, hanem dialektikus módon van objektív és szubjektív konnotációja is (uo., p. 171). A digitális kapitalizmus a kapitalizmus digitális (mind objektív, mind szubjektív) dimenziója, ahol a kapitalizmust mint társadalmi formációt, totalitást értjük.

Amennyiben el akarjuk kerülni a dolgozat első felében feltárt két, összefüggő problémát (a történetietlen megközelítésmódot és a technológiai fetisizmust), és a digitális kapitalizmust akként akarjuk vizsgálni, ahogy azt Fuchs meghatározza, úgy olyan eljárást kell választanunk, amely potenciálisan hordozza a történeti-társadalmi nézőpontot. Számtalan ilyen eljárás létezhet, ezek közül egy a kulturális vagy kultúrán keresztüli

vizsgálat. Erre a vizsgálatra az teremt lehetőséget, ha a kultúrát szintén a társadalmi totalítás részének tekintjük, amelynek – Louis Althusser fogalmával – viszonylagos önállósága van, dialektikus viszonyban áll a társadalmi formáció minden dimenziójával, így a digitális kapitalizmussal is. Álláspontom szerint e viszonylagos önállóság azt jelenti, hogy a művek és általában a kulturális gyakorlatok kötődnek a kontextusukhoz, de nem levezethetők belőle, csinálnak valamit azzal a világgal, amelyben léteznek. Egyetértek András Csabával, a *Konszenzuális mozi. A kortárs emancipatorikus tömegfilm politikai esztétikája* című könyv szerzőjével abban, hogy a kultúra termelési feltételeinek megértése elengedhetetlen, de abban is, hogy a kultúra termelési körülményeinek elemzése mellett figyelmet kell fordítanunk arra, hogy mit termel maga a kultúra (András, 2025, p. 38). Annyi – apró, de jelentőségteljes – módosítással, hogy álláspontom szerint a kultúra nem termel, hanem közvetít:⁸ a társadalmi totalítás létező és lehetséges dimenzióihoz biztosít hozzáférést. A termelés kifejezéssel szemben a kultúra vonatkozásában az az ellenvetésem, hogy túl közel sodródik a kultúra fetiszizációjához – megvan benne az a lehetőség, hogy például a technológia helyett a kultúrát tegye meg abszolútumnak. Ahogy azt korábbi tanulmányomban bemutattam, a kultúra se nem azonos a társadalmi egészszel, se nem független tőle, hanem álláspontom szerint – mely Fredric Jameson Lukács és Althusser nézeteit egységesíteni hivatott módszerére alapul – az azonosság és a különbség dialektikája által teremt valódi közvetítést (Kőszeghy, 2025). A művek saját esztétikai eljárásai (Lukács szavával: *különösségük*) révén a társadalmi totalítás lokális változatát dolgozzák ki, más szavakkal a társadalmi egész immanens tartalomként jelenik meg bennük. Ez azért különösen lényeges, mert a társadalmi totalitáshoz önmagában, dologként, közvetlenül soha nem férhetünk hozzá. Ha hozzáférhetnénk, az egyet jelentene a társadalmi totalítás rögzítésével, dinamizmusának tagadásával, végső soron – újfent – fetiszizációjával. Mivel a társadalmi totalítás alatt az emberi tevékenységek mindenoldali függésének állandóan változó rendjét, az össztársadalmi reprodukciós rendszert értjük, így ehhez való hozzáférésünk csak a közvetítés lokális gyakorlata által lehetséges – más szavakkal: csak bizonyos konkrét jelenségeken keresztül férünk hozzá a társadalmi valósághoz. Egy mű például ilyen közvetítés, és a digitális kapitalizmus viszonylatában is ekként elemzendő.

A digitális kapitalizmus általam javasolt kulturális vizsgálata azzal kecsegtet, hogy más, a kultúra által mediált tudást hozunk létre, amely kiegészítheti, segítheti egyéb vizsgálódásainkat a digitális kapitalizmust illetően. Kultúra alatt egyelőre egyszerűen gondolok mindarra, amelyben az esztétikum mint közvetítés lehetősége adott, az értelmezések során pontosítandó, hogy adott kulturális forma milyen módokon képes a köz-

8 E különbséget korábbi tanulmányomban fejtettem ki alaposan, Kőszeghy, megjelenés alatt.

vetítésre. Első feltevésem szerint a lokális közvetítések értelmezése során a digitalitás rekontextualizálódik, önálló, fetisizált erő helyett egy mű belső struktúrájának elemévé válik. Második feltevésem, hogy a kulturális közvetítés a digitális technológiák alternatív társadalmi megszervezésének elgondolását is lehetővé teheti. Jameson a közvetítés lukácsi elméletének átdolgozásakor újra és újra hangsúlyozza, hogy az elkülönülésből származó utópikus mozzanatnak legalább akkora figyelmet kell szentelnünk, mint az azonosságból származó ideologikusnak. Következésképp „az ideológia és az utópia »kettős hermeneutikájának«” (Homer-Kellner, 2004, p. XVI, idézi András, 2025, p. 216) jamesoni módszere által a társadalmi totalitás digitális technológiák által szervezett dimenzióinak különböző formái tárulnak fel, a létezők és a lehetségesek is.

Összegzés

Ma széleskörűen elterjedt nézet, hogy a digitális technológiák alapvetően átalakították és átalakítják a világunkat, a közelmúltban átléptünk a „poszt digitális” világba – nem a digitális utániba, hanem olyanba, amelyben a digitális technológiák folyamatos térnyerése az új, posztapokaliptikus normalitás (Cramer, 2015). Ez a megközelítés egyszerre túl és nem elég drámai képet fest a digitális kapitalizmus valóságáról. Sok elmélész álláspontom szerint helyesen azonosítja azokat az uralmi formákat, melyeknek ma a digitális technológiák is alárendelődnek, de ezeket helytelenül újdonságnak láttatják. Minden jel arra mutat, hogy „a láthatatlan leviatán már jó ideje velünk van” (Morozov, 2019) – a digitális technológiáknak tulajdonított hatalom megelőzi a technológiát magát. Ha ez így van, akkor viszont a digitális kapitalizmus számos következménye nem a szóösszetétel első (digitális), hanem második (kapitalizmus) következménye. A technológiai determinizmus (legyen optimista vagy pesszimista) pedig pont a lényegi kérdések esetében nem bír magyarázó erővel. Habár nem felejtethjük el, hogy a technológia mint holt munka maga sem semleges eszköz, mégis, a technológia jelenbeli megszervezésének módja, a társadalmi viszony, melybe beágyazódik, a lényeges mozzanat. Következésképp nem a „21. század” nagy kihívásával állunk szemben, amikor a digitális technológiák társadalmi hatásait vizsgáljuk, hanem magával a modernitással, a több száz éves kapitalizmussal, annak minden ellentmondásával együtt.

A digitális kapitalizmus e belátásokra támaszkodó vizsgálatára a kulturális megközelítést javaslom. A kulturális vizsgálat más, a kultúra által közvetített tudást állít elő. A lukácsi–jamesoni hagyományból kiindulva állítom, hogy az esztétikum sajátossága a közvetítés: a kultúra sajátos hozzáférést biztosít a fennállóhoz, valamint a lehetségeshez.

Ez a megközelítés lehetőséget biztosít a digitális jelenségek történeti-társadalmi viszonyokba ágyazott, nem fetisizáló megragadására. A valóság alakító megragadása, illetve annak elemző kibontása céljai szerint sosem csak leíró, hanem cselekvő eljárás: képessé tehet a valóság megváltoztatására. Az elmélet sosem vállalkozhat ennél kevesebbire.

Hivatkozott irodalom

András, Cs. (2024). Nem természetes: Elidegenítés, naturalizáció és a kultúripar. In Barna, E. & Patakfalvi-Czirják, Á. (Szerk.), *Populáris kultúra és politika* (pp. 19–30). Typotex.

András, Cs. (2025). *Konszenzuális mozi: A kortárs emancipatorikus tömegfilm politikai esztétikája*. Napvilág.

B. Kiss, M. (2022). A tőke vámpírtermészete: A politikai gazdaságtan bírálatának irodalmi és popkulturális vonatkozása. In András, Cs. & Hites, S. (Szerk.), *Kapitalizmus és irodalomtörténet* (pp. 103–116). Reciti.

Berardi, F. (2011). *After the future*. AK Press.

Cramer, F. (2015). What is “post-digital”? In Berry, D. M. & Dieter, M. (Szerk.), *Postdigital aesthetics, art, computation and design* (pp. 12–27). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781137437204_2

Crary, J. (2022). *Scorched earth: Beyond the digital age to a post-capitalist world*. Verso.

Deleuze, G. (1997 [1990]). Utóirat az ellenőrzés társadalmához. In Ivacs, Á. & Sugár, J. (Szerk.), *Buldózer: Médiaelméleti antológia* (pp. 11–17). Média Research Alapítvány. <https://mek.oszk.hu/00100/00140/html/01.htm>

Éber, M. Á. (2023). Antonio Gramsci második kirablása. *Eszmélet*, 138, 65–88.

Fisher, M. (2021 [2009]). *Kapitalista realizmus*. Napvilág.

Fuchs, C. (2018). The digital German ideology. *tripleC: Communication, Capitalism & Critique*, 16(1), 280–289. <https://doi.org/10.31269/triplec.v16i1.1010>

Fuchs, C. (2020). History and class consciousness 2.0: Georg Lukács in the age of digital capitalism and big data. *Information, Communication & Society*, 24(15), 2258–2275. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2020.1759670>

Fuchs, C. (2024). Critical theory foundations of digital capitalism: A critical political economy perspective. *tripleC: Communication, Capitalism & Critique*, 22(1), 148–196. <https://doi.org/10.31269/triplec.v22i1.1454>

- Galloway, A. R. (2013). The poverty of philosophy: Realism and post-Fordism. *Critical Inquiry*, 39(2), 347–366. <https://doi.org/10.1086/668529>
- Gontrarski, S. E. (2020). The “limits of control”: Burroughs through Deleuze. *symploke*, 28(1–2), 65–81. <https://doi.org/10.5250/symploke.28.1-2.0065>
- Haggart, B. (2019). Long review. *Journal of Digital Media & Policy*, 10(2), 229–243. https://doi.org/10.1386/jdmp.10.2.229_5
- Homer, S., & Kellner, D. (2004). Introduction. In Homer, S. & Kellner, D. (Szerk.), *Fredric Jameson: A critical reader* (pp. xii–xxii). Palgrave Macmillan.
- Jameson, F. (1991). *Postmodernism, or, The cultural logic of late capitalism*. Duke University Press.
- Kalmár, M. (2014). *Galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer (1945–1990)*. Osiris.
- Kellner, D. (2021). *Technology and democracy: Toward a critical theory of digital technologies, technopolitics, and technocapitalism*. Springer VS. <https://doi.org/10.1007/978-3-658-31790-4>
- Kelly, M. G. E. (2015). Discipline is control: Foucault contra Deleuze. *New Formations*, 84–85, 148–162. <https://doi.org/10.3898/NewF:84/85.07.2015>
- Kőszeghy, F. (2025). Carquethuit kikötője: A totalitás módszertani nézőpontjáról mint olvasásmódszertanról. In Hamp, G., Hermann, V., Orbán, K., & Bárány T. (Szerk.), *A műalkotás a digitális sokszorosíthatóság korszakában* (pp. 27–46). Typotex.
- Kőszeghy, F. (megjelenés alatt). „Az igaz az egész”: A középpont problémája a totalizáló kultúraelméletekben. *Replika*.
- Kovács, G. (2025). A technológia és az emberi állapot. *Korunk*, 2025(7), 19–29.
- Lukács, Gy. (1971 [1922]). *Történelem és osztálytudat*. Magvető.
- Mandel, E. (1975 [1972]). *Late capitalism*. NLB.
- Marx, K. (1967 [1867]). *A tőke I.* (MEM 23). Kossuth.
- Marx, K. (1959 [1847/1885]). *A filozófia nyomorúsága: Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájá”-ra* (MEM 4, 59–174). Kossuth.
- Morozov, E. (2019). Capitalism’s new clothes. *The Baffler*, 2019, február 14. <https://the-baffler.com/latest/capitalisms-new-clothes-morozov>
- Morozov, E. (2022). Critique of techno-feudal reason. *New Left Review*, 133–134, 89–126. <https://doi.org/10.64590/13n>
- Nyíri, S. (2022). Gondolatok az ellenőrzés társadalma kapcsán: Lábjegyzetek Deleuze és Guattari gépéhez. *Metszetek*, 11(1), 210–228. <https://doi.org/10.18392/metsz/2022/1/13>

Nyíri, S. (2024). A gyorsulás eszkatonja: Nick Land akcelerationizmusáról. In Bartha, Á., & Horváth, M. (Szerk.), *Polip P* (pp. 71–97). Kijárat.

Sipos, B. (2024). A szocializmus esztétikái. *Új Szem*, 2(2), 6–53. <https://doi.org/10.15170/Ujszem.2024.2.2.2>

Tamás, G. M. (2021). *Antitézis*. Kalligram.

Yar, M. (2014 [2003]). A foucault-i tézisre adott kritikai reflexió. *Replika*, 89, 83–100.

Zuboff, S. (2025 [2018]). *A megfigyelési kapitalizmus kora*. Osiris.

RECENZÍÓK

Marxról (nem csak) macskáknak
La Berge, L. C. (2023). Marx for Cats: A Radical Bestiary.
Duke University Press.

Barna Emília

BME GTK Szociológia és Kommunikáció Tanszék
barna.emilia@gtk.bme.hu

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-01-08>

Közösségimédia-felületeken az olvasók közül talán többen botlottak már macskás marxista, anarchista, antifasiszta mémekbe, plakátokba. Sokak számára ismerős lehet a lapunk logóját is inspiráló *sabo-tabby* fekete macskafigurája is, amely a Világ Ipari Munkásai (Industrial Workers of the World) legendáriumához és kiadványaihoz kötődik, emellett anarchista jelképként a mai napig tovább él. A macskák és a marxizmus, illetve a tágabban értett baloldali gondolkodás kapcsolata ennél azonban jóval tovább terjed. La Berge könyve a bestiárium középkori műfaját felelevenítve, igen gazdag képanyaggal, sokrétegű és szellemes szövegen keresztül a macskák és a dialektikus és történeti materializmus kapcsolatának felfedezésére invitál minket. A könyvnek ebben az áttekintésben három rétegét emelem ki, messze nem teljességre törekedve: az egyszerre marxista és macskaközpontú történeti elemzést, a macskaközpontú filozófiát, valamint a macskákon keresztül az állatjogi küzdelmek és a marxizmus viszonyát.

A szöveg gerincét a macskákat – mint létező állatokat és mint szimbólumokat (illetve ikonokat és indexeket) – sokszor játékosan, de helyenként komolyan is a középpontba helyező *longue durée* történeti áttekintés adja „a kapitalizmus feudális előtörténetétől kortárs financializációjáig” (p. 3). La Berge egyébként jobbra az olvasóra bízva, hogy mit vegyen komolyan és mi az, ami csak szellemes (macska)játék. A kis- és nagymacskák fel-felbukkannak mind a tőke, illetve az uralkodók (oroszán), mind az alávettettek vagy ellenállók oldalán (házimacskák és „vadmacska” [wildcat] sztrájkok, tigrisek, Fekete Párducok, *sabo-tabby*k és még folytatható a sor) és vezetik a narratívát. A szerző kiindulópontja szerint a macskák sajátos, a „természet” és az „emberi”, a „vad” és a „házasított” határán elhelyezkedő (vagy ugráló), magukat domesztikáló állatok. Ők is saját történelmük alakítói tehát – „de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között” (Marx, 1962 [1852], p. 105, idézi La Berge, 2023, p. 12). La Berge játékosan párhuzamot von aközött, ahogy a macskák a *nem*

emberi világ többi részéhez viszonyulnak, és ahogy a proletariátus a többi osztályhoz, amikor a történelem hajtóerejeként, „egy másféle világ bábajaként” működik közre (p. 5). „Amikor egy történelmi rend felbomlik és egy új van kibomlóban, a macskák is mindig felbukkannak – előőrsként és háttvédként egyaránt” (uo.).

Az elemzés során LaBerge leghangsúlyosabban – a címből logikusan következően – Marx szövegeire alapoz, ilyen szempontból a könyv tekinthető sajátos szempontú, de jól érthető és jó minőségű bevezetőnek a történeti materialista elemzésbe. Marxon kívül olyan *longue durée* megközelítésű marxista szerzők jelentenek egyszerre inspirációt és szolgálnak forrásul, mint Perry Anderson (1974a, 1974b), Giovanni Arrighi (2010 [1994]) vagy Silvia Federici (2004). Az 1–2. fejezet a feudális termelési mód időszakával foglalkozik (i. sz. 800–1500), amelyben az oroszánok jelképezték, illetve időnként konkrétan is kísérték a birodalmakon uralkodó királyokat, császárokat. Miközben az oroszán az Isten-egyház-hadsereg-állam egységének szimbóluma (gondolhatunk itt Krisztusra is mint oroszánra), a házimacska – fokozatosan – a társadalmi felfordulás szimbólumává válik: a keresztes háborúk idején a macskát keresztény oldalon az üldözött muszlimokkal társítják, majd évszázadokon keresztül az eretnekséggel, az ördög megtestesítőjeként jelenítve meg őket – az utóbbit egyes pápák is deklarálták. A macskákat közismert módon széles körben ábrázolták, ábrázolják a mai napig a boszorkányok familiárisaiként, és nem véletlen, hogy a boszorkányüldözések mellett macskamészárlások is zajlottak európai városokban ebben az időszakban. La Berge itt kritikai éllel meg is jegyzi, hogy míg a középkori macskareprezentációk kutatói jellemzően nem foglalkoznak gazdasági megfontolásokkal – konkrétan a reprezentációk mögött megbúvó osztálykonfliktussal, az eredeti tőkefelhalmozással –, a boszorkányüldözések marxista elbeszélései minden erényük mellett figyelmen kívül hagyják a nem-emberi világot. A marxista boszorkányság-értelmezések közül kiemelkedik Federici, aki a *Caliban and the Witch*ben (2004) a kapitalizmus felemelkedését a nők pozíciójának változásán, a genderalapú munkamegosztás és a háztartási viszonyok újrastrukturálódásán keresztül mutatja be, mely erőszakos folyamatként, a boszorkányüldözések néven ismert több évszázados femicídium révén ment végbe.

Az eredeti tőkefelhalmozás át is vezet a következő nagyobb korszakba, a gyarmatosítás, gyarmatbirodalmak, a „rabszolgaság és forradalom” 1500–1800 közötti időszakába (3–4. fejezet), amit La Berge Nyugat-Európa- és Észak-Amerika-centrikusan mutat be (ez a fókusz a teljes könyvet jellemzi, amit a szerző hiányosságként el is ismer [p. 338]). Ebből a nézőpontból emeli ki, hogy Virginiába az első afrikai rabszolgákat – miután egy portugál rabszolgahajóról elrabolták őket – egy Fehér Oroszlán nevű hajó szállította 1619-ben. A gyarmatosítás során népiptást elszenvedő észak-amerikai őslakosok közül a Haudenosaunee nemzetek szintén egy nagymacskától, az Égi Hiúztól, az Algonkin

népek pedig a vízi párdüctől eredeztették magukat. A Haudenosaunee konföderáció és az ehhez tartozó irokézek, ahogy La Berge ismerteti, Morgan (1907 [1877]) etnológiai leírásai nyomán Marx figyelmét is felkeltették. Lenyűgözte az irokéz tulajdonalapú kormányzási rendszer, amely a nemek között is nagyobb politikai egyenlőséget biztosított, és amelynek mentén az irokézek szervezett konföderációs rendszert javasoltak a gyarmatosítóknak is. Maradva a nagymacskáknál, a francia forradalom és a – La Berge szerint marxista szerzők által is hanyagolt – haiti forradalom során a forradalmárokat gyakran ábrázolták tigrisekként, miközben a házimacskák egyre hangsúlyosabban jelentek meg mind az arisztokrácia (egy kicsit későbbi időszakból lásd pl. Charles Édouard Delort 1885 körüli *La distraction de Richelieu* című festményét, amely a kardinálist játszadozó kismacskák társaságában ábrázolja; p. 134), mind a burzsoázia kísérőiként és képviselőiként, házikedvenként a luxussal teli életmód megtestesítőiként. Egy, az 1730-as évekből származó történet, melynek forrása Robert Darnton *A nagy macskamészárlás* című könyve (1987 [1984]), jól illusztrálja az osztályharc macskákon keresztüli kifejeződését. A történet helyszíne egy kis párizsi nyomda, amelynek burzsoá tulajdonosai az inasok szerint a házimacskáikkal jobban bántak, mint velük – miközben ők a kimerítő munkaterhelés mellett aludni sem tudtak az éjszaka vonyító utcai macskáktól. Az inasok a történet szerint elhatározták, hogy éjszakánként a gazdák hálósobájára feletti tetőre felmásзва macskamódra vonyítanak, hogy meggyőzzék őket, hogy egyes utcai macskákat démon szállt meg. A trükk működött, az inasok engedélyt kaptak, hogy – „szívésséget téve” a burzsoá tulajdonosoknak – összefogdossák a környékbeli macskákat azzal a kitéttel, hogy a gazdák házikedvenceit nem bántják. Egy eljátszott bírósági tárgyalást követően a macskákat elítélték, majd felakasztották – köztük a gazdasszony kedvenc házimacskáját is, így állva bosszút a hosszú időn keresztül elszenvedett kizsákmányolásért (pp. 142–144).

A macskák mint házikedvencek elterjedése már a következő időszakot, a burzsoázia felemelkedését jelzi, az 1800–1900 közötti éveket (5–6. fejezet), amelyek magukban foglalják az amerikai polgárháború és a párizsi kommun időszakát. Az itt bemutatott események, történelmi fókuszpontok kiválasztásánál La Berge egyértelműen azt követi, hogy Marx minek szentelt írásaiban figyelmet. Ami az USA-t illeti, az északi államok területén a fehér telepesek gyarmatosító nyugatra haladását a párdüctök és vadmacskák leölése is kísérte. E ragadozó állatok irtásáért pénz, majd beváltható elismervény járt, amely Missouri területén és később azon túl is papírpénzként volt forgalomban. „E macskák rendszerszerű irtása”, írja La Berge, „a tőkefelhalmozás kulcsfontosságú terepévé vált, ahogyan az Egyesült Államok terjeszkedett” (p. 183): a C–M–C (*cat–money–cat*) folyamatot egyre inkább felváltotta az M–C–M' (*money–cat–money*'), írja szellemesen (p. 185). A macska-nyelvezetet megőrizték a szabadon alapítható, elszaporodó *wildcat-bankok* is, amelyek az őslakos népek

elpusztítását, földjeik elfoglalását kísérték, valamint e földek integrálását a keleti partok városaiból kiinduló tőkekeőrforgásba (pp. 185–186). De a macskák a déli államok uralmi viszonyaiban is szerepet játszottak, többek között a rabszolgák fegyelmezésének részét képező *cat-hauling* kegyetlen gyakorlatán keresztül (p. 228).

A 7–8. fejezetben tárgyalt hosszú huszadik század a forradalmakkal indul – a sikeres orosz és az elbukott német forradalommal és a munkásszervezéssel. Itt bukkan fel a már említett IWW *sabo-tabby* figurája is: a fekete macska, a szervezett munka, az anarchizmus és a proletár forradalom szimbóluma. A fekete macska számos alakban cirkulált Chicagóban a 20. század elején, de Ralph Chaplin grafikus, az IWW szervezője volt az, aki tudatosan kezdte használni és terjeszteni a figurát a szabotázsakcióik során. A vizuális anyagok tervezésénél inspirációul szolgált Percy Bysshe Shelley – a könyvben több helyen is idézett – „Anarchia álarca” című, 1819-es, de csak 1832-ben, tíz évvel a költő halála után megjelenő verse is, amelyet Chaplin magánál hordott (pp. 268–269): „Keljetek föl, mint ébredő oroszán, / Legyetek győzhetetlen tömeg, / Álmod bilincselő láncaitok / Rázátok a földre, mint harmatot! / Ti vagytok sokan, kevesen ők” (Shelley, 2022 [1832]).¹ La Berge külön fejezetet szentel a Fekete Párduc Pártnak, a fekete felszabadításért az 1960-as évek USA-jában küzdő marxista-leninista szervezetnek, amely az egyik szervező megfogalmazásában olyan macskaféléről kapta nevét, „amely nyomás alatt addig hátrál, amíg sarokba nem szorítják, akkor viszont előtör és életre-halálra harcol” (p. 296). De macskanevű helyhez fűződik a melegjogi mozgalom megerősödése is a 20. század közepén: az ismertebb, 1969-es Stonewall-lázadást megelőzően már 1967-ben a Los Angeles-i Black Cat nevű melegbárban megtörtént, hogy egy rendőrségi razzianak aktívan ellenállt a meleg közösség (p. 310). A mozgalmi példák mellett La Berge szót ejt a „másik oldal”, a neoliberais Milton Friedman és Friedrich A. von Hayek macskametaforáiról is. Végül kitér a digitális korra, a munka világára kritikusan reflektáló macskás mémekkel zárva az áttekintést.

Az egyes korszakok áttekintését néhány oldalas, filozofikusabb hangvételű „dialektikus intermezzók” szakítják meg, illetve kommentálják. Ezek a történeti részeket kísérő, rövid metaszintű eszmefuttatások részben nyomon követik az olyan macskametaforákat a marxista gondolkodásban és forradalomelméletben, mint Walter Benjamin „tigrisugrása”, ami – legalábbis a történelmi ugrás (*leap*) gondolata – Hegelnél, Leninnél, C. L. R. Jamesnél és Trockijnál egyaránt megjelenik. Bizonyos pontokon azonban kissé nehezen leválasztható a filozófiai gondolatmenet a – történeti elemzésben is – csúcsra járatott, már-már egy feketeöves macskakedvelőnek és -mémfogyasztónak is fárasztóvá váló szövecektől, szójátékoktól.

¹ Lengyel Zoltán fordítása.

Van azonban egy ennél határozottabb program, még ha finoman artikulált is, ami végighalad La Berge elemzésén, még hozzá az ellenállás állatokra való kiterjesztése (*animal resistance*) melletti érvelés, beleértve a marxizmus, illetve a kommunizmus mint fajok között megvalósuló (*interspecies*) program gondolatának ismertetését. Története során a marxizmus, amint a szerző bemutatja, ambivalensen viszonyult az állatjogi küzdelmekhez, beleértve magának Marxnak a hozzáállását is – és nem csupán a „jogokon” lévő, ezért liberálisnak ható hangsúly miatt. A kutyák, macskák, vagy akár verebek védelmére szerveződő Marx korabeli akciókat, mozgalmakat sokszor érte a munkásmozgalom felől a burzsoá szentimentalizmus vádja (p. 237). Ugyanakkor La Berge arra is rámutat, hogy az állatjogi mozgalmaknak létezik egy olyan, kevésbé dokumentált története, amelyre a teljes élővilágot átfogó marxizmus építhet: ide sorolható az emberek tulajdonává tett állatok (és növények) szabadságáért kiálló Münzer Tamás (p. 84), az állatok, különösen a macskák szenvedése ellen kampányoló (és a politikai ellenfelei által macskaszodómiával is megvádolt) Thomas Paine (p. 121), utópista szocialisták, jakobinusok, abolicionisták, októberi forradalmárok, a párizsi kommün egyes harcosai, akik mind megfogalmaztak átfogó, az emberekkel együtt az állatok, élőlények felszabadítására irányuló politikai célokat. A húsipar kritikája fontos kiindulópontja az ilyen irányú gondolkodásnak: a 20. század elején Chicagóban gépesítették először az állatok mérszálását, és a „fügőleges vágóhidak” Ford számára mintául szolgáltak az autógyár megtervezéséhez is (pp. 262–263). La Berge kiemeli, hogy az IWW tagjainak e vágóhidakról szóló leírásai egyszerre mutatták be az állatokkal szembeni iparosított erőszakot és a vágóhídi munkások szörnyű munkakörülményeit, megoldásként a szocializmust láttatva, egyeseket vegetarianizmusra ösztönözve (p. 261–262).

Végül, ahogyan a szerző számos történeti példán keresztül – Rosa Luxemburg és Mimi nevű macskája, Lenin vagy E. P. Thompson macskáit stb. – ismerteti és fotóanyagokkal vagy éppen levelek szövegeivel szemlélteti, a macskák fontos kísérői, (elv)társai, harcostársai is voltak marxista gondolkodóknak és mozgalmároknak. La Berge többször utal saját macskatársaira is; a könyv előzményét jelentő, Caroline Woolard és Or Zubalsky vizuális művészek segítségével készült videósorozat is La Berge és néhány macska közös Marx-olvasó szemináriumait dokumentálja (Marx for Cats, n.d.). „Vajon a macskák csak jelek? Marx és a macskák e története véletlenek sorozata volna? Ha elég mélyre ásunk a láb- és széljegyzetekben, akkor bármely állaton keresztül meg tudjuk szőni a kapitalizmus és annak kritikájának archívumát? Vagy a macskák valahogy egyedülállóan kritikus lények?” – teszi fel a szerző a kérdést (p. 291). Ugyanakkor maga is kitér más állatok szerepére az idézett szerzők életében, gondolkodásában. Az olvasónak csak az elmúlt évekből eszébe juthat Negro Matapacos, a 2011–2013 közötti chilei diáktüntetések legendás

kutya résztvevője, akinek emlékét számos graffiti őrzi, de akár a luxusapartmanokkal beépített mocsaras területeket visszafoglaló, egyes peronisták szerint az osztályharcot megtestesítő argentin vízidisznók is (Goñi, 2021).

A könyv annyit mindenképp bizonyít, hogy egyszerre autonóm természetük és szorosan az emberi történelemhez simuló saját történetük révén a kis- és nagymacskák fontos hivatkozási pontot képeznek a marxista gondolkodásban és képzeletben, és mint élőlények is folyamatos inspirációforrásként, egyben hűséges társként kísérik a mozgalmi munkát.

Hivatkozott irodalom

Anderson, P. (1974a). *Lineages of the Absolutist State*. New Left.

Anderson, P. (1974b). *Passages from Antiquity to Feudalism*. New Left.

Arrighi, G. (2010 [1994]). *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origin of Our Times*. Verso.

Darnton, R. (1987 [1984]). *Lúdanyó meséi / A nagy macskamészárlás: Két epizód a francia kultúrhistoria köréből*. Akadémiai.

Federici, S. (2004). *Caliban and the Witch. Women, the Body and Primitive Accumulation*. Autonomedia.

Goñi, U. (2021). Attack of the giant rodents or class war? Argentina's rich riled by new neighbors. *The Guardian*, 2021. augusztus 22. <https://www.theguardian.com/world/2021/aug/22/argentina-capybaras-giant-rodents-gated-community>

Marx, K. (1962 [1852]). *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* (MEM 8, 101–196). Kossuth.

Marx for Cats. (n.d.). Vimeo. <https://vimeo.com/marxforcats>

Morgan, H. L. (1907 [1877]). *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*. Charles H. Kerr.

Shelley, P. B. (2022 [1832]). Anarchia álarca. *1749.hu*. <https://1749.hu/szepirodalom/vers/percy-bysshe-shelley-anarchia-alarca.html>

A frankfurti iskola a tőkések proxyja?

Rockhill, G. (2025). *Who Paid the Pipers of Western Marxism?* Monthly Review Press.

Nagy Kristóf

ELTE PPK Felnőttképzés-kutatói és Tudásmenedzsment Intézet;

KEMKI: Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet

nagy.kristof@ppk.elte.hu

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-01-09>

Vihar

Kevés téma váltott ki akkora vitát az észak-amerikai baloldali értelmiség körében 2026 elején, mint Gabriel Rockhill *Who Paid the Pipers of Western Marxism?* című kötete. A könyv állítása az, hogy a frankfurti iskola legfontosabb gondolkodói – Adornót, Horkheimert és Marcusét – a második világháború alatt és után az amerikai államapparátus bekebelezte. Rockhill szerint ezzel olyan *marxizmus light*ot hoztak létre, amely azért alkalmas az amerikai imperialista projekt megerősítésére, mert alkalmatlan, hogy egy antikapitalista mozgalom elméleti keretrendszere legyen. Ezt az állítást, melyet a kötet a *frankfurti iskolának* konzisztensen *washingtoni iskolaként* való megnevezésével érzékeltet, a maga is a tágan értelmezett kritikai elmélet hagyományából érkező Rockhill elsősorban történeti forrásokkal támasztja alá. Azonban, miközben a könyv meggyőzően demonstrálja a frankfurti iskola amerikai államba való integrációját, elemzése végül csak korlátozottan kapcsolódik a marxista hagyományhoz, mivel nem a tőke, hanem az állam elsődlegességére épül.

A kötet megjelenése nem pusztán vihart, hanem tornádót kavart. Szinte nincs olyan magára is valamit adó amerikai baloldali vagy marxista lap, mely ne közölt volna már megsemmisítő kritikát a kötetről. A *Historical Materialism* hasábjain rögtön négy részes (!) esszében szedték izeire, a Verso Books pedig – Rockhill elmondása szerint – elutasította a könyv megjelentetését. De miért ekkora a vita? A *Who Paid the Pipers of Western Marxism?* paradox pillanatban jelent meg: egyrészt a MAGA körüli szellemi térben egyre gyakrabban kerül elő a frankfurti iskola mint a *kortárs woke liberalizmus* ősforrása (President’s Advisory 1776 Commission, 2021). Mindeközben azonban az antikapitalista mozgalomépítésben (is) gondolkodó marxisták referenciakészletéből mára szinte kikoptak a frankfurti iskola szerzői – vagy soha nem is voltak benne. Ebből a szempontból Rockhill könyve halott tehenet

rugdos: mert ha még igaz is a könyv minden állítása, akkor is tévedés lenne azt állítani, hogy a kortárs antikapitalista politikák rákfenéje Frankfurt-fixáltságuk lenne. A maga módján Rockhill könyve mélyen időszerűtlen is: míg arra a pillanatra fókuszál, amikor a felemelkedő amerikai hegemonia a kutatás és a felsőoktatás kiterjesztésével bekebelezte a kritikát, ám a kötet olyan pillanatban íródott, amikor a válságban lévő amerikai hegemonia a kritikus gondolatokat nem bekebelezve, hanem büntetve igyekszik hatástalanítani a felsőoktatásban.

A *Who Paid the Pipers* körüli vihar nem csak Rockhill állításának, hanem témaválasztásának is szól: értelmiségiekről ír, olyanokról, akiket a recenziógyártással foglalkozó értelmiségiek olvastak, idéztek, ne adj' isten szerettek, és néhányan talán még ismertek is. Innen nézve érdemes összevetni Rockhill könyvének recepcióját Jeff Schuhrke (2024) egy évvel korábban megjelent *Blue-Collar Empire: The Untold Story of US Labor's Global Anticommunist Crusade* könyvével, ami arról szól, hogy a hidegháborúban a CIA hogyan vonta befolyása alá az Egyesült Államok legnagyobb szakszervezeti konföderációját, hogy így szolgálja az amerikai birodalmi és tőkeérdekeket. Schuhrkének a Rockhillével nagy vonalakban párhuzamos érveléssel bíró könyvről (az amerikai állam és tőke uralja a vele látszólag szembenálló intézményeket) születtek írások, de messze nem váltott ki ekkora vitát: mert nem értelmiségiekről, hanem munkásokról és a munkásosztályból kiemelkedő bürokratákról szól.

A frankfurti iskola mint washingtoni iskola

Rockhill könyve két fontos előképet is megidéz: az egyik, amit a címe is visszhangoz, Frances Stonor Saunders 1999-es *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War* című könyve, amely a CIA humanistának tűnő antikommunista kulturális diplomációját tárja fel, és amelynek legismertebb fejezete az absztrakt expresszionizmus tudatos divatba hozásáról szól szabad és apolitikus művészeti irányzatként. A másik forráspont Perry Anderson (1976) az 1970-es években írt *Considerations on Western Marxism*-ja, amely praktikusán már elvégezte Rockhill ideológiakritikai munkáját, az eszmetörténet eszközeivel leírva, miként kezdett a két világháború között a marxista elméletírás elszakadni a kommunista mozgalomról – e munkát a *Who Paid the Pipers?* levéltári és politikai gazdaságtani irányba próbálja mélyíteni.

Rockhill könyve két nagy részre oszlik. Az első, az *Imperial Knowledge* egyrészt elméleti szempontokból tárgyalja a tudás és az imperializmus viszonyát, másrészt pedig az amerikai hegemonia szoft, tudományos kiépülését rekonstruálja. E recenzió fókuszában a kötet második a *Compatible Critical Theory* című része áll, mely három fejezeten keresztül a frankfurti iskola amerikai hegemoniához való adaptálódását vizsgálja. Az *Anticommunist*

nist *Critical Theory: Adorno and Horkheimer* című fejezet egyrészt azt vizsgálja, hogyan alakították az USA-ba emigrált frankfurtiak kutatási agendájukat az amerikai donork igényeihez. Ezt Rockhill a Frankfurtból való elűldözésük után már a Columbia University részeként működő Intézetnek az „Anti-Semitism among American Labor” című kutatásán keresztül mutatja be, mely, állítása szerint, szembefordul az Intézet korábbi osztályfókuszú kutatási programjával. Másrészt, Rockhill szerint az 1949–1950-es Németországba való visszatelepülését követően amerikai támogatással újraalapított Intézet egyre inkább az amerikai érdekeket hangsúlyozta (például a fasizmus és a kommunizmus közötti egyenlőségjellel), miközben az antifasiszta szövegek mögött intenzív együttműködéseket alakított ki korábban a náciaknak dolgozó kutatókkal. Az ötödik, *The Washington School of Critical Theory* című fejezet a frankfurti iskolának a CIA-val, illetve elődszervezetével, az 1942–1945 között működő *Office of Strategic Services*zel (OSS) való együttműködésére fókuszál. Ez a fejezet egyrészt azt követi, hogy a náci rezsimről és különösen annak propagandagépezetéről felhalmozott frankfurti tudás hogyan keltette fel az amerikai szolgálatok figyelmét, és hogy az iskola tagjai hogyan váltak a több száz kutatót alkalmazó OSS, a „a 20. század első felének legnagyobb amerikai kutatóintézménye” (Laudani, 2013, p. 2.) munkatársaivá. Másrészt pedig arra fókuszál, hogy hogyan vált az OSS a világháború utáni amerikai társadalomtudományi expanzió részeként az egyetemek felé is vezető forgóajtóvá német kutatók számára, és olyan tudásrezsimmé, mely elsősorban az USA-n kívüli (kommunista és fasiszta) autoriter rezsimekkel, és nem a kapitalizmus amerikai autoriter működésével foglalkozott.

A frankfurti iskola varázstalanításában a hatodik, *The Radical Piper of Western Marxism: Marcuse* című fejezet megy a legmesszebbre, mert míg Adorno és Horkheimer polgári fordulata (vagy munkáinknak eleve adott burzsoá jellege) viszonylag konszenzuális, Marcuse – a frankfurti iskola legnevesebb, végleg az USA-ban letelepedett tagja – az újbaloldal atyjaként, az Adornóhoz és Horkheimerhez képest sokkal inkább a tömegekhez beszélő értelmiségiként és olyan baloldali aktivisták mentoraként vált híressé, mint Angela Davis. Így ez a fejezet nem csak a (tudományos körökön kívül) legismertebb, hanem a legbaloldaliabb frankfurti kutatót akarja trónjáról letaszítani. Rockhill érvelése szerint Marcuse – aki 1951-ig az USA külügyminisztériumának közép-európai osztályán dolgozott, egy ideig osztályvezetőként is – világnézete és az amerikai imperialista projekt közös platformja az volt, hogy a kelet-európai szocializmus valójában nem szocialista, hanem autoriter, mely nézetet Marcuse (1958) a *Soviet Marxism: A Critical Analysis* című könyvében bontott ki a legteljesebben, mely szerint a szovjet rezsim nem a proletariátus diktatúrája, hanem diktatúra a proletariátus felett. Rockhill szerint Marcuse cizellált, a „kommunizmus = totalitárius = rossz” érveléshez képest az amerikai imperialista projekttel kompatibilis ideológiát termelt,

mely a szocialista gondolatok elismerésével, de a megvalósult szocialista projektek radikális elutasításával éket vert a nyugati szocialista mozgalmak és a kelet-európai szocialista államok közé. A maga módján ez a Marcuséről szóló fejezet a kötet legizgalmasabb része, mert Rockhill itt nem azt az evidensebb mechanizmust mutatja meg, hogy a bekebelezés hogyan vezet a kritika letekeréséhez, hanem azt, hogy a kooptáció hogyan termelhet ki radikálisan utópikus – és ezért szerinte politikailag impotens – kritikát.

Bár e recenzió szerzőjének nincs elsőkézből származó ismerete a Rockhill által felvonultatott történeti anyagról, a kötet leíró része a frankfurti iskola kulcsszereplőinek az amerikai államapparátus szervezetébe és érdekeibe való integrációjáról meggyőző. Egyrészt meggyőzővé teszi az a mennyiségű levéltári és szakirodalmi anyag, melyet Rockhill felvonultat, és amely azt mutatja, hogy történeti állításainak nagyrészt már korábban is leírta a szakirodalom, csak előtte még senki sem formázta ezeket bestsellerré. Másrészt Rockhillnek az az alapvető állítása, hogy a tudományos megismerést és tudásterjesztést jellemzően kooptálja a kapitalizmus éppen aktuális rendszere, egybevág az értelmiség-szociológia alapvető, Antonio Gramscitól (2021 [1929–1935]) Pierre Bourdieu-ig (1989 [1984]), Szelényi Ivántól (Szelényi & Konrád, 1989) Gagy Ágnesig (2014) terjedő legélesebb irányával, az amerikai nagytőkések „filantróp” alapítványainak tudománytámogatásáról szóló újabb kutatásokkal, és e sorok recenzió szerzőjének korábbi írásaival (Nagy, 2014) is.

Azonban Rockhill munkája, bár első látásra radikális marxista kritikának tűnik, valójában sokkal inkább alapos, fősodorbeli történészi munka, amelynek elemzése nem, csak nyelvezete marxista. A kötet nem nyit ki kérdéseket arról, hogy milyen tőkeérdekeket szolgált – akár áttételesen is – a frankfurti iskola bekebelezése, hogy milyen, egymásnak feszülő tőkeérdekek formálták az amerikai államapparátust és tudományos életet a korszakban, vagy hogy hogyan viszonyultak az amerikai kutatók a frissen toppozíciókba ejtődernyöző frankfurti kutatókhoz. Azaz, röviden, a kötet kihagyja az osztály és a tőke fogalmát – a marxista elemzések két legalapvetőbb kategóriáját – és csak arra fókuszál, hogy az amerikai államnak mint kvázi homogén egységnek milyen érdeke fűződött a frankfurti iskola bekebelezéséhez. Az ebből fakadó korlátok pedig legjobban abban mutatkoznak meg, ahogy Rockhill az imperializmus fogalmát használja.

Egydimenziós imperializmus

Rockhill könyvében az imperializmus fogalma épp olyan egydimenziós, mint az általa gyakran citált Herbert Marcuse szerint a modern ipari társadalmak embere. Pedig a fogalom fontos számára: az „*imperial*” szótő majdnem ötszázszor szerepel a kötetben. Rockhill

imperializmusfogalma két szempontból is egydimenziós. Egyrészt, mert az imperializmust az Amerikai Egyesült Államok működésének megragadására használja, miközben például a Szovjetunió kapcsán csak egyszer merül fel a kifejezés. Az imperializmus ilyen félreértésének (és a kapitalizmusról való leválasztásának) a kritikáját Phil A. Neel (2026) úgy fogalmazza meg, hogy eszerint

az imperializmus egyszerűen az amerikai hatalom vagy kultúra érvényesítésével egyenlő, és hogy minden olyan nemzetet, amely ezzel a hatalommal szemben helyezkedik el – bármilyen csekély mértékben is –, támogatni kell [...] Az erősebb változat szerint, amelyet sok kortárs marcyista–losurdistá képvisel, az Egyesült Államok befolyási övezetétől való távolság, illetve az azzal szembeni ellenségeség akár összefüggésbe is hozható azzal, hogy egy adott ország mennyiben tekinthető a „valóban létező szocializmus” példájának.

A kötetnek a nem amerikai imperializmus iránti érzéketlensége magyarázza azt is, hogy a kötet hogyan és miért tenyerelt bele (talán tudatosan is) az amerikai baloldalnak a szovjet típusú rendszerek megítéléséről szóló, a szovjet-szocializmust hibái alól felmentő tankie-k és az azt radikálisan elítélők közti véres vitájába. Pedig egy valódi marxista elemzésnek nem a „jó államok versus rossz államok” törésvonalon, hanem „az emberiség története osztályharcok története” vonalon kellene mozognia.

Ez vezet a második, tágabb, a szovjet imperializmuson túlmutató problémához. Rockhill számára az imperializmus nem a tőkés világrendszer elemi működési mechanizmusa – melyet különböző, összefonódó állam–tőke projektek erejükhöz mérten használnak – hanem sokkal inkább morális kategória (mintha azt állítanánk, hogy kizsákmányolás csak a Lidlben van, a sarki közértben pedig nincs). Azáltal, hogy Rockhill az imperializmus fogalmát kizárólag a – megkérdőjelezhetetlenül imperialista – USA-ra használja, pont azt nem tudja megragadni, hogy a kapitalizmusban az olcsó erőforrásokat bekebelezni akaró térbeli expanzió és az azt alátámasztó kulturális imperializmus (Schiller, 1969) nem pusztán egy-egy állam, hanem a kapitalista világrendszer jellemzője, melyben állam–tőke komplexumok küzdenek az értéktöbblet lokalizálásáért.

Rockhill imperializmusfogalmának korlátosságát jól mutatja, hogy könyve csak az imperialista gondolatok termelésére fókuszál, de a hatásukra nem. Ha az olvasó el is fogadja, hogy a frankfurti iskola bekebelezése imperialista projekt volt, a kötet nem mutatja meg, hogy ez hogyan formálta akár a nyugati kommunista mozgalmakat, akár a kelet-európai államszocialista rezsimeket. Azaz, bár a kötet hangosan és helyesen elítéli az imperializmust, a maga módján újra is termeli a birodalmi tudáshierarchiákat azzal,

hogy teljesen az elemzésen kívül hagyja azokat a mozgalmakat és régiókat, melyeket az amerikai imperializmus maga alá akart gyűrni. Azaz a könyv legjobb esetben is csak az imperialista szándékot, de nem magát az imperialista hatást tudja bizonyítani.

A recenzió címében feltett kérdésre válaszolva: Rockhill nem azt bizonyítja, hogy a frankfurti iskola a tőkések proxyja, mivel a kötet a tőkések elemzését az amerikai államapparátus képével helyettesíti. Rockhill meggyőzően mutatja be a frankfurti iskola és az amerikai államapparátus összefonódásait, de nem írja le, hogy ezek a kapcsolatok hogyan működtek a kapitalista világrendszer reprodukciójában, mert az ehhez szükséges kategóriákat – osztály, tőke, világrendszer – nem dolgozza ki megfelelően. Így összességében Rockhill könyve alapos történeti munka, mely varázstalanítja a baloldali eszmetörténetének néhány olyan kulcsszereplőjét, akiknek munkájában a baloldali társadalmi mozgalmak amúgy sem szoktak különösebb inspirációt találni. Azonban a kötet a történeti adatokon túl nem visz közelebb ahhoz, hogy a tudomány és az imperializmus kapcsolatának olyan marxista modelljét dolgozza ki, melynek elemzési szempontjai más esetek elemzésénél is működőképesek.

Pedig az ilyen elemzések nem csak a múlt elemzéséhez, hanem a jelen megértéséhez is szükségesek lennének: a 2020-as években, amikor a tőkés világrendszer villámgyors átalakulásával együtt a kínai tudásipar felemelkedésének is tanúi vagyunk, kiemelten fontosak lennének az olyan elemzések, melyek a tudás-kapitalizmus-imperializmus háromszöget nem csak a sehova sem vezető láncos kutya versus autonómia tengelyen tudják elemezni. Ehhez pedig inspirálóbb lehet, ha nem csak ellenségeinkről írunk materialista történeti elemzést, hanem hőseinkről is, ahogy Calhoun (2023) teszi Immanuel Wallersteinről, de az is, ha visszanyúlunk éppen Wallerstein elemzéséhez arról, hogy szaktudományok 19. századi kialakulása hogyan ásta alá a totális tőkés rendszer totális kritikáját.

Hivatkozott irodalom

- Anderson, P. (1976). *Considerations on Western Marxism*. New Left Books.
- Bourdieu, P. (1989 [1984]). *Homo Academicus*. Stanford University Press.
- Calhoun, C. (2023). Immanuel Wallerstein and the genesis of world-systems analysis. *Journal of World-Systems Research*, 29(2), 555–562. <https://doi.org/10.5195/jwsr.2023.1197>
- Gagyí, Á. (2014). Beágyazott kritika: A Fordulat és reform kontextusa. *Fordulat*, 21, 150–169.
- Gramsci, A. (2021 [1929–1935]). Válaszút a pedagógiában. *Fordulat*, 28, 246–266.
- Laudani, R. (2013). *Secret Reports on Nazi Germany: The Frankfurt School Contribution to the War Effort*. Princeton University Press.
- Marcuse, H. (1958). *Soviet Marxism: A Critical Analysis*. Columbia University Press.
- Nagy, K. (2014). A Soros Alapítvány képzőművészeti támogatásai Magyarországon: A nyolcvanas évek második felének tendenciái. *Fordulat*, 21, 192–215.
- Neel, P. A. (2026). Camps. Reading Hellworld #7. *Substack*, 2026 június 25. <https://phil-neel.substack.com/p/camps>
- Saunders, F. S. (1999). *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War*. Granta Books.
- Schiller, H. (1969). *Mass Communications and American Empire*. A. M. Kelley.
- Schuhcke, J. (2024). *Blue-Collar Empire: The Untold Story of US Labor's Global Anticommunist Crusade*. Verso.
- Szelényi, I. & Konrád, Gy. (1989). Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. *Gondolat*.
- Wallerstein, I. (2011). *The Modern World-System IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*. University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520948600>
- President's Advisory 1776 Commission. (2021). *The 1776 report*. <https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2021/01/The-Presidents-Advisory-1776-Commission-Final-Report.pdf>

ISSN 3141-8244

9 773141 824002 01

3000 Ft